
Irodalom történet

1982 3

Akadémiai Kiadó

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1982. LXIV. évf. 3. szám

*

Új folyam XIV. 3. szám

Szerkesztőbizottság:

AGÁRDI PÉTER · FÜLÖP LÁSZLÓ · KENYERES ZOLTÁN · LÖKÖS ISTVÁN
OROSZ LÁSZLÓ · POSZLER GYÖRGY · TARNÓC MÁRTON
VÖRÖS IMRE · WÉBER ANTAL · ZAPPE LÁSZLÓ

Főszerkesztő:
NAGY PÉTER

Szerkesztő:
MEZEI MÁRTA

Technikai szerkesztő:
CSÁKY EDIT

Szerkesztőség:
1052 Budapest, Pesti Barnabás u. 1. III. 51/c
Telefon: 377—819

Kéziratokat nem őrünk meg és nem adunk vissza!

TARTALOM

- IMRE LÁSZLÓ: Eszmények és kételyek jegyében. (*A délibábok hőse*
értelmezéséhez) 477
- VÁRÓCZI ZSUZSA: Papp Dániel korai novellái 503

FORUM

- MEZEI JÓZSEF: Reneszánsz-nosztalgia (Cholnoky Viktor a Magyar Hírmondóban) 523
- FRANK-SCHNEIDER KATALIN: Magyar irodalom az NSZK-ban 1945—1970 540
- BÖRÖNDI LAJOS: Idegen zászlók alatt (Öt év fiatal lírája a hivatkozások tükrében) 555
- DÁVIDHÁZI PÉTER: A monista irodalomtelfogás esélyei (Szegedy-Maszák Mihály kísérletének elméleti tanulsága) 567

A tartalom folytatása a hátsó borítólapon

IMRE LÁSZLÓ

ESZMÉNYEK ÉS KÉTELYEK JEGYÉBEN

A DÉLIBÁBOK HŐSE ÉRTELMEZÉSÉHEZ

1.

Arany László társadalomfelfogása Hübele Balázs benyomásainak és a szerzői reflexióknak látszólag laza hálózatából jól rajzolódik ki. Azok az életkorok (pesti jogászélet, nyugat-európai utazás, vidékiség), amelyek a költő közvetlen élményeit, emlékeit tükrözik, különös hitelességgel szerepelnek *A délibábok hőse*-ben. Ritka telitalálat az 50-es évek hangulatának megéreztetése az *Első ének*-ben, legyen szó akár a jogász Balázs csellengéséről, aki a folyosókon pipál vagy padot faragcsál, az előadásokon szundikál, hallgatva a „német tanár” homályos fejtegetéseit „Belőle eszmét, szellemet kiszáraszt, / De szőre szálát százfelé szeli” (I. 19.), akár Balázs nemzedékéről általában, azokról az ifjakról, akik „utat nem találva” „mentek vakon”, minden út el volt előlük zárva, „merő szokásból tengtek a jogon”, hogy aztán hazatérjenek, s „Honn, a hanyatló ősi birtokon / Vonuljanak meg, míg van inni, enni, / Búsulni a honért és mit se tenni.” (I. 20.)

Az olaszországi kudarc tapasztalatával fog Balázs Anglia, a modern gyáripari és üzleti élet tanulmányozásába. Arany László a Kemény–Csengery-féle koncepció szerint a fejlődés, a jövő lehetőségeit látja a nyugat-európai polgári fejlődésben, ugyanakkor némi riadalommal, s kíméletlen igazmondással konstatálja az angliai élet rémeit:

Nép, kiknek e földön nincsen hazájok,
Gyárban nyomorgják át az életet,
Nyirkos lakokban, hol kór, fene, tályog,
Rongy, gaz, gyerekjaj, inség, bűn ered (III. 80.)

Benne van ebben az ábrázolásban Arany László pontos ítélete, látélete a kortárs Nyugat-Európáról (mely minden bizonnyal kiemelkedő dokumentuma az Arany–Gyulai kör európai szemhatárának, illúziótlan társadalmi-gazdasági koncepciójának), de benne van a félelem e „nagy tenger” rejtett, egyelőre nem is látható titkos erőitől, a társadalom „rémes aljá”-tól, mely „a vész napjain” fenyegető módon bújhatik elő. (III. 83.) A figyelemre méltó talán nem is az, hogy Arany László felfogása mily éretten áll készen már a 70-es évek elején, hanem inkább az, hogy milyen harmonikusan simulnak társadalombölcseleti elképzelései a verses regény szeszélyes és szubjektív műformájának anyagába.

Ennek visszatérő módja az egyébként komolyan vett közéleti eszmék kigúnyolása, nevetségessé tétele. A *Negyedik ének*nek a magyar elmaradottságot ostorozó részei összhangban vannak a Balázs reformeszméin ironizáló, s ezzel végső kudarcát előkészítő tényezőkkel: „Mily elhagyott tanyák, minő szegényes, / Hanyag gazdálkodás, bármerre néz!” (IV. 12.) Az agglegény nagybácsi házának leírása tömörítő, jelzésszerű, inkább hangulatfelidéző realista életkép, mégis tele van a magyar vidék avultságának jeleivel:

Nagy sárkemence (ő a gőzre kényes),
 Könyvtár gyanánt naptár lóg zsinegen,
 Bűzhödtt cselédház, füstös konyha, pitvar,
 Gazos kert, rongyos ólak, sáros udvar (IV. 20.)

A vidéki élet sivársága a tárgyi világ mellett az emberi, szellemi kapcsolatokra is jellemző: megjön a pap, a rektor, néhány cigány is előkerül, „Igy egyesülve alkot szép egészet / Tiszazugban a tudomány s művészet.” (IV. 26.) Ugyanakkor a magyar viszonyokat bíráló, haladást sürgető állásponton is ironizál, amikor a hazai állapotokat oda nem illő kifejezésekkel illeti („Magyar mac-ádám munka, sár saron” II. 63.), a nyugat-európai szemmel széttekintő Balázs hiányérzetét csúfolja ki („Távirida nincs, policemant sem találni”

IV. 18.), vagy magán Balázson lesz úrrá az akasztófahumor, amikor látja, hogy a megáradt Tisza hozta „kincsek”-et miként fogja ki a nép: „No lám, mily élénk forgalom; pedig / Mennyit kell hallanunk a szemrehányást, / Hogy a magyar nép nem kereskedik!” (IV. 17.) A meglevő állapotokkal való elégedetlenség, a javítás szándéka, s az e szándék állandó akadályoztatásából eredő csalódás együtt vezet el a satirikus ábrázoláshoz.¹

Ennek a satírának a fő céltáblája a Tisza-vidéki nemesség; megvalósulása annak gogoli körképe: Horpasz, az ifjúság vezére, akit a környék tart ki; Szij Muki, a torz mulatozásokba, gyertya, lőpor, ólomgolyó evésbe belebetegedő „kemény fiú”; Vermes úr „rozzant vén batáron”, a balul kiűtő számításokkal spekuláló földbirtokos; Szikár úr, „ügyvéd s kupec”, aki „megcsal, ha bír, aztán szid, hogy te csaltad” (IV. 22–25.). Míg az első három énekben előkerülő mellékszereplők eléggé elmosódtak, addig ezúttal egyénített, plasztikus figurákat kapunk, aminek az az oka, hogy Balázs „itt olyan társak körébe kerül, akiktől nem sikerül elszakadnia, s akikkel utóbb mégiscsak tartós és végzetes kapcsolatba kerül”.² Arany László satírája nem egyoldalú: igaz, többször esik szó az úrhatnám, parlagi nemesről, a gentryről „Nem gőgös, arra nem kevély, ha gazdag, / De büszke rá, hogy úr, bármily szegény” (IV. 29.), de nincsenek illúziói a hirtelen megélénkülő ipari, kereskedelmi,

¹ Arany László szerint, ha „a képzelet vágya és a józan ész ítélete egymással összeütközésbe jő”, akkor születik meg a humor, a satíra, ami azonban nem a közönyösség szülötte, hanem a levertségé: „Aki lelkesült a hazáért, de, reményeiben vagy kortársaiban csalódott, aki lelkesült a jóért szépért, igazságért, erkölcsökért, de eszményét az emberek közt föl nem találja, aki buzog az irodalomért, de hivatatlankokat lát annak templomában, az írhat satírárt a haza, morál, irodalom érdekében, de merőben hideg és közönyös kedély soha.” *A magyar politikai költészetéről*. In: *Arany László válogatott művei*. Bp. 1960. 261.

² Somogyi Sándor: *Arany László*. Bp. 1956. 69.

üzleti étellel kapcsolatban sem: látja, hogy mennyi vállalkozás indul, „Bank, társaság, egyesület nő, mint a gomba”, hogy „Külföldi tőkék jönnek forgalomba” (IV. 47–48.). A szabadság, a liberalizmus jelszavaival fellendülő polgáris világ is súlyos csalódást okoz Balázsnak, aki „Lát álnok és irigy bujósdi-harcot, / Szent cél alá dugott önérdeket”, s aki undorral fordul el az új világ hangadóitól, akiknek ajka „országos célt emleget, / Kezet fognak még az ördöggel is, / Ki bánja a hont, bár meggebed is!” (IV. 50.) A szatíra tehát vonatkozik a nemességre, a polgárságra, a népre, azaz az egész 67 utáni magyar életre.

2.

Ennek az „egyetemes” szatírának a középponti alakja Hübele Balázs, aki mintegy magába foglalja a kor nemzeti illúzióit, nyugatias, polgárisult, reformeri ambícióit, sőt a mű végén a provinciális nemesi szemlélet, kisszerűség megtestesítőjévé válik. Balázs éppen „antihős” voltában (már a mű legelején megtudjuk róla, hogy „Alant maradt biz ő, közlét porában”), kapkodásában, „jó bolond”-ként lehet az 50-es, 60-as évek „kudarcc-nemzedék”-ének reprezentánsa. Mint ilyen válhat Arany László által is ambivalens módon kezelt hőssé, akire egyfelől az iránytalanság, bizonytalanság jellemző („Érzett éreben ifjú tett-hevet, / De nem talált iránytűt, amely vezérelje, / Csak ment, nem tudva, mily irányt követ” (I. 11.). Másfelől tanácstalansága és lelkesülései, majd csalódásai romlatlanságával („Rajonga a honért, mohón akarta / Szolgálni, csak nem tudta, hogy mivel” I. 15.), érzékenységevel magyarázhatók („Szegény mindent nagyon lelkére vett”), s ennyiben nem is olyan idegen Arany Lászlótól.³ Ezen a ponton, s a

³ Balázs alakjának ilyesfajta kettősségére már Gyulai Pál rámutatott: „bizarr lélek és jó szív, nagy aspirációk és üres ábrándok, a tettvágy és csekély belátás keveréke, könnyen lelkesülő, s hamar kihülő természet, aki sokba fog és semmit sem végez.” Gyulai Pál: *Előszó*. In: *Arany László Összes Művei*. Bp. 1906. I. 17.

gyakorlatiatlan gondolkodásban, az „élhetetlenség”-ben üt leginkább elődjére, Bolond Istókra:

Nagy terveket szőtt, nagy dolgokra gondolt,
S talapatát, melyen állt, elrugá;
Még azt is, amit néha jól kifontolt,
A kivitelben visszaról fogá . . . (I. 12.)

E korán jelzett (s talán sajátosan magyarnak vélt) tulajdonságra építi aztán a *Harmadik ének*-ben Arany László az „üzletember”, a „reformer” Balázst. Kiderül ugyanis róla Angliában, hogy nem „szakférfiú”-nak született, nincs benne „mérték, súlyegyen”, a célt látja, de a praxist, az eszközt „feledi”: „Csudálja a dús rétek halma-völgyét, / Alag-csöves mezőt, rét-öntözést-, / De inkább nézi a táj üde zöldjét, / Mint holmi részletes berendezést” (III. 77.). Balázs tehát gyakorlati érdeklődésében is gyakorlatiatlan: szívesen barangol gyárakban, dokkokban, de ebből is csak ábránd lesz:

S ilyenkor vágya messze elcsatangol;
Nekünk is otthon így s ez kellene,
Dokk a Dunán, gyárak, sokféle gőzgép,
Akkor mi is lehetnénk ily dicső nép. (III. 78.)

Balázs „gyakorlatiatlansága” korán ébredő erős ambícióval párosul. A honvéd ezredesként elesett apa, az ennek révén neki kijutó közbecsülés („Dicsőségében ő is részesült”) táplálja, növeli érvényesülési vágyát: „Dicsvágyra éledt, szive lelkesült, / Szerepre vágyott, s könnyünek hívé” (I. 14.). E sarjadó feltörési vágyból következik, hogy miután utálja a „betűevés”t / „kortársai közt keres kitüntetést” (I. 19.). Arany László, aki maga is sérülékeny, értékes belső életet élő, de eléggé zárkózott kamasz lehetett, nagyon is jól érti Balázs ambícióját, aki azáltal szeretné otthonosan érezni magát társai között, hogy hasonulni próbál hozzájuk, igyekszik igazodni a többiek értékrendjéhez, „inni tud”, „víg cimborá”, kártyázik, biliardozik stb. A többiek elismerését kívívni akaró, a tetszeni

vágyó duhajkodások határozatlannak, a mások véleményétől függőnek mutatják Balázst: „S bár néha eltelik, csömört is érez, / Szeretne tenni tán valami mást, / De vonja őt a tömjén, melyet élvez” (II. 27.). Nem tudja magát függetleníteni a mások ítéletétől, s bár a csínyekben (boltőr szeglethez kötézése, németek cilinderének leverése) nem sok öröme telik, nincs ereje elkülönülni:

Bár oly kalandban nem nagy kedve telt,
„Becsületből” mint első szerepelt (I. 28.)

E kamaszos állhatatlanság kudarcok, felsülések sorához vezet: a kétfejű sas leverésekor őt fogják el, társai cserben hagyják, majd amikor ezért rájuk támad, kinevetik. Így jut első nagy válságának állapotába, amely kamaszos világfájdalom, cinikus nemtörődömség alakját ölti:

Az életet fenéig ismerem,
S ma eldobom, ha kell – hiszen mi más
A célja végre mint evés, ivás (I. 38.)

Az új ambíció az irodalom lesz (a vén színész „lángelme-felfedező” kedvének köszönhetően), becsvágyát most mint drámaköltő kívánja kielégíteni. Etelkével való megismerkedése után azt határozza el, hogy a lányt és apját tisztázza a rágalmak alól.

Balázst teljes mértékben a kamasz érettségi fokán mutatja Arany László („Képzelve folyvást szerteszét kalózt”), akit hol „magas dicsvágy” háborgat, hol „csendes élvek édes vágya” vonzza. Etelke iránt feltámadó szerelme kijózanítóan hat rá: igénye támad arra is, hogy „nem figyelve szirén-dalokra” élje napjait (II. 3.). Fantáziáját azonban a történelem, az irodalom nem hagyja csillapulni, új és új vágyképek merülnek fel:

Művész, író, koncertek virtuóza,
Katona, sans-culotte, híres zsvány,
Herosztrát, Machbet, Janku, Law, Marat (II. 9.)

A megélenkülő politikai események mintha teret is engednének a cselekvésre. Balázs új ambíciója a forradalom; a hazáért kívánja áldozni életét. Amikor besorozzák, úgy érzi, új lehetőség nyílik előtte. Mivel „könnyen fordul iránya”, most úgy látja, hogy sem ügyvédkedésre, sem drámaíráásra nem született, a politikai, forradalmi mozgalmak vonzzák, Garibaldihoz akar átszökni. Ezen a ponton válik világossá, hogy Balázs nem tudja kinőni kamaszos kapkodását, személyisége nem érik be a kellő időre, továbbra is bizonytalan az érdeklődése, változékony az ambíciója:

Ábránd, tünődés váltakozva kelnek
Szívében, egymást gyorsan űzve, hajtva; (II. 46.)

A forradalmi remények elvesztésével ismét a magánélet, a szerelem válik fő hajtóerővé, hiszen Etelkéhez fűződő szenvedélyét (bizonyos pózólástól sem mentesen) a hazafiúi elhivatottság érzése szorította háttérbe. A *Harmadik ének*ben maga Arany László határozza meg pontosan ábrándkergető hősenek természetét: nagy érzései vannak, de konkrét útja és terve nincs, mint a magyar légió szétszéledésekor:

Vesztítve célt, irányt, hazát, barátot,
Állott meg újtján ösvény, s terv ne'kül;
Csak egy bálvány volt, mit még imádot (III. 36.)

Ehhez a most már dominánssá váló ambícióhoz kapcsolódnak olyan melléktörekvései (olvasmányok, művészeti és tájélmények), amelyek ugyancsak szerelmi vágyódásának szublimálódásai (III. 37–41.). Balásznak azonban szerelmében is csalódnia kell, mert Etelke iránti vonzalma is illúziókra épült. (Naiv öncsalásnak bizonyul az a feltevése, hogy Etelke, mint „áruló” lánya, senki másnak nem kell, tehát őrá, „mint sorsjelölte mentőjére vár”, s csalódnia kell abban a reményében is, hogy a „talizmán”, az első csók emléke megőrzi számára Etelkét.)

A szerelmi csalódás (megtudja, hogy Etelke férjhez ment) elől történelmi stúdiumokba menekül, majd a népboldogítás újfajta módját leli fel a közgazdaságtanban: „S most ökonóm-szemmel néz a világra; / Nem érdekes előtte Róma már” (III. 68.). (A fordulatok, az újabb és újabb becsvágyak illúziós jellegére utal, hogy majdnem minden ambíciója „elméleti”, azaz a tervek, a fantázia, a könyvek világára korlátozódik, ami ezúttal annyit jelent, hogy A. Smith, Blanqui lesznek olvasmányai.) Hazatérését követően befejeződik Balázs „képzése”, ami valamiféle negatív fejlődési vagy nevelődési regényként is felfogható. A fokozatos süllyedés mértéke figyelhető meg az első és a második multság minősítésében. Az első alkalom visszásnak látszik Balázs szemében, mert az angol estélyek nemes szoliditása jut az eszébe, hiszen külföldi útjának emlékei még nem halványultak el: „Ó mennyi őserő, de mennyi vad-ság! / Eszébe jutnak a szép szende ladyk” (IV. 35.). Ekkor még „borát csak úgy színleg érinti nyelvvel”, új társaságok szervezése jár a fejében:

Alkotni kört, komoly cél s józan elvvel,
Nemesb irányú multságokat,
Nem tudja még hogyan – de bármi jobbat:
Felolvasó estélyt vagy vándor klubbot. (IV. 36.)

Az elbizonytalanodáshoz, a környezethez való hasonulás-hoz ezúttal nem az alkoholemórok, hanem a cigányok zenéje, a méléző dallamok járulnak hozzá:

Zokogva sír húrján a fájdalom:
Balázs szívében is mélyebben járt
E hang, mint bármilyen Hayden, Mozart (IV. 37.)

Balázs egyelőre egy Nyugat-Európából hozott eszmény jegyében lép fel, küzd az elmaradott állapotok megváltoztatásáért. Jó szándékú vállalkozásai azonban sorra kudarcba fulladnak: tanegyletet szervez, de népe „megszökik”; „gátat kezd a

Tiszán”, de abból per lesz, a népbankkal megbukik, cikkeket, röpiratokat készít, tiszta szándékkal bírál másokat, s arra ébred, hogy „nem maradt nevének egy csepp becsület, / Hóbor-tosnak tartja mind a kerület” (IV. 41.). Balázs ismét túlzásba esik: eddig gyanútlanul bízott mindenkiiben, most, csalódván, minden nagy embert hitvány üzérnek, minden államférfit meg-vásárolhatónak lát: „Honszerelem, becsület hova tűnt el? / Megette egy százgyomrú szörny: a schwindel.” (IV. 51.) Így jut el erkölcsi-szellemi mélypontjára, az Etelke brutális megtámadásáig, ami azért a legfőbb rossz (ezért érzi úgy, hogy „nem lesz több nyugalma”), mert „önmagát, lelkét mélyen alázza, / Önérzetét, jobb részét tépte szét”. (IV. 80.). Nemcsak minden törekvésének kudarcát éri meg, hanem önmaga jobbik énjének meggyalázását is, úgyhogy az öngyilkosság gondolata is megkísérti (IV. 81.). S ezután derül ki, hogy „nevelő-dés”-ének van egy újabb, még szomorúbb stádiuma, az a meg-alkuvása, hogy ez új gyalázattal is meg tud békélni:

Mint vágyat egykor, most meg bűt feled,
S marad szívében száraz bölcselet. (IV. 81.)

Ez jelenti Balázs végső bukását, mely a befejező strófák tanúsága szerint egyenes következménye az „ikaruszi” ábránd-kergetésnek: aki „felrepülne napba”, de lehullván nem töri nyakát, az elterül

„alant a lágy iszapba,
Mely tán kotus, de megszokjuk szagát,
Sőt benne ismét lábra kapva,
Az ember jól is érzi tán magát” (IV. 86.).

Balázs a korábbiakban nemegyszer a kisszerűség, a banalitás fölött állott. Amikor Dezső felszínes okoskodását hallgatta arról, hogy unja a szoknyák után futást, s már nyugalmasabb, nős életre vágyik (III. 43.), vagy arról: Dezső is tudott róla, hogy Réfalvy „hírben kissé furán áll”, de ezen könnyen túltette

magát (III. 46.), akkor joggal érezte úgy, hogy nem értékesebb, magasabbrendű vetélytárs ütötte el Etelkétől, hanem az önző, mohó átlagosság:

Csak férje volna más! – forrong agyában, –
Nem ily rüpök, lelketlen és sivár,
Kinck szívében egy-egy percnyi vágy van,
S szereti addig, míg reá sovár. (III. 51.)

Ezt a különállását, szellemi, erkölcsi fölényéből adódó többletértékét adja fel deklaratív módon a névnap mulatságon, amikor kinyilvánítja a társasággal való azonosulását: „Fiúk, ím egy hajótörött – kiáltja – / Ki nem keres már kincset a habokban, / De partotokra tér nyugodni vissza” (IV. 56.). Balázs önfeladása, végzetes értékcsökkenése lemérhető Etelkén is, aki „döbbenve ad szemeknek hitelt”, amikor ráismer „e földült, féltorz vonásra” (IV. 61.). Alighanem Arany László eliszonyodása volt hasonló, amikor nemzedéktársaira gondolt, azokra, akik 67 után oly hirtelen hozzázüllöttek az új világhoz, oly jól érezték magukat a „lány iszapban”.

3.

Balázs sorsa valójában nemcsak egy kapkodó, állhatatlan nemzedék bírálata, hanem annak megmutatása is, hogy a délibábok egéből a valóság mocsarába zuhanva az ábrándkergetés miképpen vezet emberi értékcsökkenéshez, közösségre hasznavehetetlen kiábrándultsághoz. Ennek megfelelően a „rajongás”, a valósággal nem számoló illúziósság mint katasztrófába sodró veszély jelenik meg a műben. Ebből a szempontból *A délibábok hőse* az ifjúságról szól, az „ábrándok szép korá”-ról, amikor „A lélek oly fennen, bátran repül, / S teremt magának oly szellemvilágot, / Amely benépesít egy pusztaságot.” (I. 33.) Az ábránd, némi jelentéstágulással, a szerelmi érzés szivárványosságát, végtelen gazdagságát is magába foglalja

(I. 77.). Réfalvy és Balázs beszélgetése is azt a gondolatot erősíti fel, mintha a „mindent egy kockára vető”, a „földön járnai tudni elfeledő” ábrándkergetés minden kor ifjúságának jellemzője volna:

A gazda csak néz, s hallgat e fiúra:
 Hogy tud remélni, mily nagy önhite;
 Ilyen volt egykor ő is, míg kiforrva
 Az ábrándból csalódva ébredte. (I. 73.)

A kamaszos képzelgés, a katonai dicsőségről, hírnévről való álmodozás esetleg speciálisan 19. századi sajátosságokkal is fel van ruházva: Balázs arra gondol Itáliába indulásakor, hogy „győztes hadak közt” tér majd vissza, „S midőn Etelkét is keblére zárja, / Dicsőség és boldog szerelme várja” (II. 53.). Arany László különleges tapintattal dolgozza bele a mű eszmei koncepciójába, hogy kezdetben Etelke is ábrándozó leány, de hamarabb számol le az illúziókkal: megtanulja a háztartást vezetni, több érzéke van a gyakorlati élethez:

Megszokja egyszerű körét szeretni
 S szépnek találni azt, ami való,
 És kezdi észrevétlenül feledni
 Esményhonát, mely fényes, ám csaló. (II. 74.)

Csakhogy Etelke kijózanodásából következik majd férjhez menése Dezsőhöz, s ezzel feladása sokmindennek, ami már nem az ábránd világához tartozna. (Balázs végső kudarcában és „lezüllés”-ében döntő szerepe van Etelke „hütlenség”-ének.) Balázs maga is érzi, hogy Etelke viselkedése sorsszerű és jelképes értelmű, de ő magamagát vádolja: „Ábrándjaimban istenné tevém, / S ím más ez istent játszva földre rántja” (III. 50.). Ő végzi el az általánosítást is: „Nem sorsom üldöz, én vagyok rajongó, / Bolond, ábrándozó, mamlasz fajankó” (III. 50.). Az ábrándozás fogalmának e műben megjelenő szélességére mutat, hogy Balázs az ábrándok ellen fellépve is lehet ábrándkergető:

Mosolygja a rajongók dőre álmit,
 Ő nem csudákban, min-karunkba bíz,
 És szidja a poézist, mely csak ámit,
 Nem létező ábrándvilágba visz. (IV. 7.)

Hiszen a „nemzetgazda” Balázs törekvései éppúgy illúzió-
 nak bizonyulnak, mint korábbi légvárai. Mindez azt a benyo-
 mást kelti, hogy valójában minden emberi törekvés kudarcra
 van ítélve, Balázs bármibe fog, mindig vereség és nevetségessé
 válás lesz az eredmény.

4.

Az egyetemes kételkedés eszméje (amelyet a milánói dóm
 bölcsessége is kifejez „a remény, hit, ábránd ritka percé”-ben
 így szólva: „Sok ily izgalmas órát értem én, / Tudom, hogy
 hervad el majd e remény!”), már a mű legelején megjelenik.
 Részben ezt készíti elő a mottóul választott Dante idézet,
 részben ezzel függ össze az első strófák múlton borongó méla-
 bújja. A „pusztító s éltető” idő (II. 76.) Etelke számára fele-
 dést és új érzelmeket hoz, a történelemben viszont minden
 nagyság és érték romlását idézi elő: az egykor büszke Róma ma
 holt gigász, „Korcs nemzedék mint légyraj dong körülé”
 (III. 54.). Az utolsó strófa is az idő visszafordíthatatlanságán,
 az élet elmúlásán mélézik: „Ó jól esett a múltból vissza-
 zsongó / Emléken egyszer andalogni még . . .” (IV. 91.) A mű
 vége, a búcsú Balázstól tele van a reménytelenség, a tehetetlen
 sóvárgás fájdalmával:

És most pihenj te is, fáradt bolyongó,
 – Bolygó, de melynek fénye már kiég, –
 Se izgalom, se a hazán borongó
 Bánat ne sértse nyugtod! . . . Ám elég! –

A kihunyó fény, a nyugtot lelő bolyongó csupa egyértelmű
 célzás a halálra, még akkor is, ha tudjuk: Balázs, a kitalált hős

sorsa egy fikatív élet jelképes lezárulását jelenti idő előtt. (Ahogy idő előtt, nagyon is nemsokára, váratlanul, de végérvényesen megszűnik létezni Arany Lászlóban a költő.) Az ábrándoktól, az ifjúságtól való búcsú valóban az életéről való lemondást is jelentheti: „Isten veled, nagy álmok mámore, / Szép délibábok elfutó kora.” E sorokból tűnik ki végérvényesen (a „szép” jelző hangsúlyos, szó eleji helyzete révén, többek között), hogy mennyire önnön valamikori énjével, illetve egyénisége egy lehetőségével számolt le e műben a költő: „nemcsak Balázs magatartását tette szatíra tárgyává, hanem elégikus íróniával végleges búcsút vett a maga korábbi, szubjektív indulattal bíráló romantikus magatartásától is, s helyette egy, a magyar realitáson alapuló, általános érvényű objektív és konstruktív magatartás követelményét állította föl”.⁴

Az olaszországi kiábrándulás első renden politikai csalódás, de a kifejezés egyetemessége általánosabb illúzióvesztésre utal: „Hány nagy remény dőlt hirtelen dugába, / Hány édes álom 'csillagot rúgott!’” (III. 35.) Nem a politikai, társadalmi, hanem a metafizikai jelentésréteghez tartozik a *Negyedik ének* mottója is: „Születünk fog, haj és illúziók nélkül; / meghalunk fog, haj és illúziók nélkül.” E kegyetlen, rideg világlátás csak megmosolyogni való gyermekségnek tarthatja, bármily vonzóan boldogító is, a töretlen optimizmust, a rendítetlen jövőhítet, mely szerint egyszer „Nép, hon, világ mily boldog, bölcs, igaz lesz” (IV. 88.). Arany László nem is hihet a világ dolgainak valamikori tökéletes összhangjában, mert emberszemlélete meglehetősen borúlátó. Kisszerű és állhatatlan, ködevő vagy anyagiás, korlátolt vagy fantasztá szinte valamennyi szereplő. Arany László szkepszise néha valóságos emberundorba csap át: legyen szó akár Dezső ízléstelen, bizalmaskodó férji dicsekvéséről (Balásznak magyarázza Etelke szépségét: „Hát még ha látnád, mint én, pongyolán, / Mily melle van, minő gömbölyke

⁴ Németh G. Béla: *Arany László*. In: *Mű és személyiség*. Bp. 1970. 113–114.

térde” (III. 44.), akár a Tisza-vidék magyarjairól („Nem kell az ige, közföld kell nekik” IV. 40.). A mű pesszimizmusának foglalata a *Negyedik ének* végének konklúzió sora, az a „száraz bölcsélet” amely a főhős végső állapotára vonatkozik. Balázs története tehát azzal ér véget, hogy hideg, szemlélődő passzivitásba süllyed. Az első következtetés ebből az, hogy az a boldog, „ki nem futott ábránd után”, aki „járt nyomon kereste hivatását, / S ballag főlebb a hivatal fokán”. Azaz boldog az, aki folyamatosan haladt előre, nem akart túl sokat elérni, aki a többséggel tartott: „Meg nem csömörlt, maradt ép szíve, gyomra, / Jóízűen eszik, alszik, szeret,” aki nem kezdi túl korán, de el sem késik: „Aranyt tojó tyúk a jövő, de dőre / Kézzel ne vágd föl a begyét előre” (IV. 84.). Nagyon keserű ez az azonosulás az ábrándokról lemondó, a körülményekkel megalkuvó magatartással, mert tartalmazza a nagy tettek lehetlenségének, a mindent önkéntes kudarcra ítéltségének fájdalmas tapasztalatát:

Nagy férfi nem léssz s rongy sem. Ritka Caesar,
Kinek beválik az aut-aut. –
Leszünk bizony: beamter, gazda, császár,
Meglakjuk otthon a sáros falut. (IV. 85.)

A nagy terveit és lehetőségeit később apró feladatokra váltó Arany László életbölcssége a világban csalódott ember reménytelensége már *A délibábok hőse* írásának idején.⁵

⁵ E világnézet rangjára emelkedő szemléletnek, természetesen, aktuál-politikai okai is vannak, amire Arany László maga is utal *A magyar politikai költészetről* című dolgozatában: „Minden kiegyezés által a vérmesebb hitűeknek egy sereg ábrándjok omlik el, nagy remények hiúsulnak meg; a határozatlan s ezért határtalan lelkesedés helyét rideg oportunitás, a lelkesedést alku, a költészetet tény váltja fel.” *Arany László válogatott művei*. 261. Néhány évvel *A délibábok hőse* megírása után azonban arra is figyelmeztet (*Nagy férfaink Legújabb fény- és árnyképek Kákai Aranyostól* 1875.), hogy a józanság nem lehet azonos az elvtelen cinikussággal: „Jól teszi, ha irtja az érzelgest, az

5.

Arany László szkepszisének legközvetlenebb forrása kétségkívül a kiegyezés utáni évek kiábrándultsága. Talán mondani is felesleges, hogy nem a kiegyezésben csalódott, hanem a nemzetben, az emberekben. Az elnyomás évei után a viszonylag szabad közélet nem a várt eredményekhez vezetett. Ebből következik, hogy mivel Arany László a politikai, államhatalmi rendszert az adott körülményekhez képest elfogadhatónak, megfelelő keretnek vélte a kibontakozás számára, a kudarcért a nemzetet kellett felelőssé tennie. *A délibábok hőse*nek ezért lesz középponti témája a nemzeti önismeret, önbírálat, egyáltalán a nemzeti önszemlélet. A mű megírásának egyik fő kiváltó oka lehetett az a felismerés, hogy a nemesség szellemi, erkölcsi éretlensége folytán következik be a kiegyezés kudarca. Arany László ritka tálentumát dicséri, hogy e karcsú verses regénybe, mely annyi mindenről szól még ezen kívül, bele tudta foglalni magyarságszemléletének majdnem teljes kérdéskörét. A nemzet legmagasabbrendű megnyilvánulásaiaként a múltból a szabadságharc⁶ és a Bach-korszakbeli ellenállás jelenik meg. Az 50-es évek elejéről szinte kegyelettel ír: itt a később oly ironikusan kezelt Kossuth-várás sincs még egyértelmű gúnnyal adva: „A nemzetnek volt az reménykora; / Mint Juda népe, oly hittel tekintte / Bizton közel várt megváltóra.” Később úgy megnő ingerültsége a csodaváró illúziósság ellen, hogy a Csaba mondát sem kíméli: „Hisz Csaba-mondánk oly szép, megnyerő, / S a politikák legmagyarbika: / A sült

---

ábrándozást, de nagyon alant ne jelölje ki ezek határvonalát, mert az önzésen és praktikizmuson túl nem kezdődik mindjárt az ábránd országa; van a kettő között még egy tágas mező, versenytérül a nemezebb jellemek számára.” *Arany László válogatott művei*. 391–392.

⁶ Ahogy Asbóth *Magyar konzervatív politikájával* polemizálva 1875-ben is megvédi „a magyar forradalom vívmányait, melyek bátor kiküzdésében, sok tévedés dacára is, halhatatlan érdemet szerzett Kossuth . . .” *Arany László válogatott művei*. 406.

galamb-várás politika” (II. 17.).⁷ Nagy ellenszenvvel van bemutatva a Bach-rendszer „felpuffasztott nagy hatalma”, mely mint a „Kiszúrt degesz hólyag, úgy elfakadt” (II. 38.). Nyílt gúnyral illeti az osztrák kormány besúgórendszerét, annak gyávaságát, ostobaságát:

Mert titkon a kormány nagy tervet érlel,
Országos forradalmat kémlele;
Nagyot markolt, de semmit sem fogott,
Nemes vadat várt, s aztán lőtt bakot. (II. 42.)

Nem kevésbé ironikus a bécsi kormány manőverezésének jellemzése az olasz felkelés idején: a szorult helyzetben „mosollyal fedve a ránk fent agyart”, magyar dalokkal toboroznak, de csak iszonyatosan gyülevész sereg verődik össze (III. 2–7.).

Ezzel szemben erkölcsi elismeréssel illeti az önkényuralommal szembefordulókat még akkor is, ha fellépésüket eleve kudarcra ítéltnek gondolja. Az 1860-as tüntetés áldozatául esett Forinyák Gézára vonatkoznak a verses regény oly ritka, teljes pátoszú, megrendült sorai: „Halálát fegyver nem bosszul hatá meg, / Őrizze meg nevét emlékezet.” (II. 41.). Másfelől viszont ellenszenvvel ír arról az 1859–60-as közhangulatról, amely örvend a birodalom katonai vereségeinek, mégha sok ezer magyar pusztul is el a csatákban. (Nem értékre orientált, hanem „csakazértis”, kárörvendő és korlátolt magatartást lát ebben. II. 15–16.) A nemzeti ellenállás kisszerű, morálisan alacsonyrendű, ösztönös megnyilvánulásairól sincs jobb véleményel („S lőn tüntetés, zavar, hűhó temérdek II. 17.), keserűen emlékezik vissza arra, hogy volt idő, amidőn a hazafiság abban nyilatkozott meg, hogy megverték egy-egy fináncot,

⁷ Nemcsak tartalmi, hanem szövegszerű egyezés is kimutatható itt *A magyar emigráció mozgalmái* című 1882-es tanulmánnyal: „Csaba vezér hadai óta soha szabadító hatalmat a magyar nép tömege nem várt annyi hittel, annyi bizalommal, oly csodaszerű utakon mint 1859–60-ban Kossuthot és emigráns társait.” *Arany László válogatott művei*. 348.

a kisdíák pedig „daccal mulasztá el a német-órát” (II. 18.). Értelmetlennek látja a 60-as mozgalmat, a tüntetéseket, az összeesküvéseket, amelyeknek az árát jó néhány áldozat adta meg azután (II. 40.). E nemzeti felbuzdulás átgondolatlansága, kockázatossága és eleve sikertelenségre ítéltsége már a jellegzetes nemzeti hibák reprezentánsa: „Balázs merész reménnyel, ifjú hévvel, / Rohant a bajba, rajta, hűbele!” (II. 42.) Lobbanékonynak, önfeláldozónak, de célszerűség, józanság nélkül valónak mutatkozik a felkelt olasz sereg is. Arany László jóindulatú iróniával ír Garibaldiról:

Mélyen eltitkolá az úti tervet,
Nem, mintha nyíltan járna sok veszéllyel,
De fél, ha a helyőrség észrevenné,
Az is mind, egy legényig, őt követné. (III. 17.)

A későbbi politikai írásaiban oly nagy súlyú harca a Kossuth-emigráció ellen egy-egy célzás formájában már *A délibábok hőse*-ben fel-felbukkan. Balázsék például Olaszországban „Mint jobb szelet leső hajós, henyéltek, / S hívék, hogy így mentik meg a hazát” (III. 31.).

A nemzeti érzés 67 utáni fokozatos kiürülése, frázisos, nagyhangú magyarkodássá züllése az Arany–Csengery-kör talán legsúlyosabb, deprimáló élménye. A vidéki névnapok fülsértő, részeg nótázása a legszentebb érzések devalválódását jelenti: „De bár a bass el-eltér a primótól, / A honfiérzelem sokat kipótól.” (IV. 32.) A nem cselekvő, hanem indulati, érzelmi alapú hazafiasság riasztó tüneteivel ismerkedik meg Balázs a Tisza-vidéken. A „szittyá vér”, mely lassú, „kimért munkát nem tűrhet”,⁸ a mulatozások, nagyotmondások,

⁸ A magyar tétlenség ostromozása fő témája *A hunok harcának*:

Te pedig, ó magyar! . . . mennyi üres látszat!
Mennyi hiú légvár és mennyi káprázat!
Délibábban úszol, csalfavízű árban.

beszélgetések, tervezgetések és emlékezések alkalmaival éli ki magát:

... hőst minálunk lelteni nem nehéz,
 Ki lóport sem szagolt tán életében,
 Asztal körül, ha kell, mind nagy vitéz (I. 53.)

A nemzetinek vélt hibák ostromozása összefügg Arany László mármár absztrakt idegenkedésével minden durvaságtól, közönységességtől, igazi funkciója mégis a 67 utáni csődnek az előző évek, évtizedek során megmutatkozó szellemi és erkölcsi elégtelenségből való levezetése: „Mellét düllesti a magyar, s vetekszik, / Káromkodásban látva ős erényt” (III. 7.). A jelszavakban való vak bizalom („Ki kétli, hogy szebb kor lesz vére ára, / Midőn szabadságért indul csatára” III. 16.) kiegészül valami különös, tradicionális ellenzékiiséggel. Az elparasztosodó, földművelő, de úr-voltára büszke, függetlenségi indulatú, kuruc érzelmű Tisza-menti nemesség rajzában Arany László a társadalomtudós éleslátását érvényesíti. Jól érzi, hogy „Izgágaság nincs a véralkatában,” „szociológ ábránd” sem háborgatja, de „bár nem elvből, sem tapasztalásból, / Hű forradalmár ő merő szokásból”, hiszen apja, nagyapja „Mind nagy kuruc volt, s erre ő hiú” (IV. 30–31.). Egy-egy régi nóta hallatán „előnti keblét titkos honfibú” és „úgy elkáromkodik a szent honért” (IV. 31.). A nagyhangú, giccses érzelmességbe fulladó magyarokodás jelképe a magyar dal igézete: a külföldről hazatérő Balázs egész lelkével csügg a magyar dalon, de tudja, hogy ki kell ragadni lelkét „ez álomból, mely átkosan, / – Bénítva tetterőt, bágyasztva testet – / A magyar jellemem mint rozsdátesped”. (IV. 38.)

A mély emberi és nemzeti felelősségérzet híján levő, nagyhangú „hazafiság” Arany László számára különösen visszatekintő megnyilatkozása az oktalan vádaskodás, a szenvedélyes rágalmozó kedv. Mint ismeretes, az Arany–Gyulai-kör a közvélemény által hazaárulónak bélyegzett Görgeit emberileg vétketlennek tartotta, így érthető, hogy *A délibábok hőséiben* egy

hasonló „áruló” szerepeltetése kívánja leleplezni a meggondolatlan bűnbakkeresést.⁹ Réfalvyra azért sütik rá a „Júdásbélyeg”-et, mert nem ismerik gyors kiszabadulásának okát, s hűvös, gúnyolódásra hajlamos természete is elütött környezetétől. Arany László erkölcsi fogyatékoságot lát abban, hogy mekkora buzgalommal gázolnak bele más becsületébe, milyen könnyen, bizonyíték nélkül adnak hitelt a szóbeszédnek, s hogy ez ellen szinte lehetetlen védekezni: „Elvész, kit egyszer közszáj elmaraszt.” (I. 54.) A valósággal szembenézni nem akaró, az önnön felelősségét mérlegelni nem merő, önfelmentő felszínesség nemtörődöm gátlástalanság sajnálatosan nemzeti szokását pellengérez ki Réfalvy, de rajta keresztül nyilván Görgei kapcsán:

Okos magyar szokás, hogy hagyni szoktunk
 Efféle árulókat irmagul,
 S ha jól nem üt ki, amit tervbe fogtunk,
 Őket tekintjük érte bűnbakul (I. 61.)

Arany László szerint az illúziós, önáltató nemzeti önszemlélet jellemző tünete az „áruló”-ügy, mert éppen a valóságos helyzettel való szembenézést, a vereség okainak tudatosítását, tanulságainak érvényesülését akadályozza, elbizakodott, öndicsérő, hetvenkedő magatartáshoz vezet önbírálat és józanság helyett. (Balázs majd ismét találkozik a gyanúsítgató „nép-érzület”-tel, amikor közéleti buzgólkodása mögött valami titkos célt sejtenek: IV. 42.).

6.

A délibábok hőse a nemzetinek vélt, voltaképpen nemesi hibák ellenszenvtől átitatott leleplezésével egy tisztultabb, erkölcsileg és intellektuálisan magasabb szintű közszellem ura-

⁹ Réfalvy alakjának a Görgei-kérdéssel való összefüggésére többen rámutattak, pl. *Somogyi*: i. m. 57.

lomra jutását kívánja elősegíteni. A mű komor borulátása éppen azzal magyarázható, hogy e propagált magatartás nem jelenik meg életképes formában. Igaz, Réfalvy álláspontja Keményére, Csengeryére emlékeztet: Debrecenben követ volt a forradalom idején, „Nem lelkesült a honfitűz-özönben,” de azért részt vett a küzdelemben, szinte remény nélkül („A szép jövőben bízni nem mere”). Nem volt Kossuth híve („Bántotta a túlhit, mely szétszakítá / Múltunk jogát, mert szebbet álmodott”), de felbőszíti a bécsi udvar hitszegése is („De az ellen dolyfe vérig háborítá, / Ki ’lázadó’ néppel nem alkudott”). Réfalvy azonban, bármilyen rokonszenves is az *Első ének*ben, nyomban eltűnik a szemünk elől, s Arany László a továbbiakban még csak megközelítőleg sem leli fel a maga eszményét a szereplők galériájában. Mintha a kiegyezést létrehozó Deák–Kemény-csoport elmagányosodását, gyors megfogyatkozását fejezné ki az, hogy a műnek a 67 után játszódó eseményei csak ellenérzést, sőt viszolygást váltanak ki a költőből. Igaz, a *Negyedik ének* elején Balázs „Deák-párti” szemmel néz körül idehaza és lát munkához:

De örvend a kiegyezés korának,
 Hogy önura lőn a magyar megén,
 S csak rajta áll, hogy a sorstól kivájja
 Üdvét – ím nyitva a küzdelmi pálya. (IV. 6.)

A végső csődhez, Balázs végleges önfeladásához és bukásához éppen az a felismerés vezet el, hogy „csak rajta áll”, vagy legalábbis sokminden múlna most a nemzeten, de az nem él a kínálkozó lehetőségekkel, hanem vagy a mohó, gyors meggazdagodás foglalkoztatja, vagy meddő magyarkodásba süpped, mint a Tisza-menti nemes: „E vasfej a fokoscsapát kiállja, / És éppen oly kemény, makacs belül; / Új eszme vagy reform nem ideálja” (IV. 28.). Arany László jól érzi már *A délibábok hőse* írása idején, hogy a kiegyezés utáni magyar közéletből kiszorulnak a Kemény–Csengery-kör magasztos ideái, s felülkerekednek egyfelől az új, polgárosodó világ, üzleti

élet szerencselovagjai, másfelől a provinciális, megyei, nemesi szűklátókörűség.

A kiegyezés sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket *A délibábok hőse* tanúsága szerint, de még kevésbé lehet bízni a forradalmi, szocialisztikus tanokban. Az olaszországi győzelmek idején Balázs a világszabadság közeli eljövételében reménykedik:

És szerte mindenütt Európa földin
Az eszme terjed, ige megfogan,
Szabadság napja süt minden határra (III. 23.)

E reményeiben megcsalatkozva Angliában a modern nyugati gazdasági életet tanulmányozza, Stuart-Millt, Proudhont olvassa, a „földrente”, a tőke, a munka, a túlnépesedés kérdései izgatják: „Megúszható-e ez, vagy elbukunk a / Társadalmi özönvíz mélyein” (III. 82.). A „társadalmi özönvíz” alighanem arra a proletárforradalomra utal távolról, amelyről a korabeli híradások alapján nem volt túlságosan jó véleményel. (A kevéssel *A délibábok hőse* megírása előtt lezajlott párizsi kommünről *A földosztó párt Angliában* című cikkében mint romboló anarchiáról ír.)¹⁰

7.

A nagy társadalmi megrázkódtatásoktól, „özönvíz”-től tartó Arany László a népek versenyében éppen azért aggódik a magyarságért, mert a modern kor követelményeihez igazodni nem tudó, nem „túlélő” népcsoportnak véli. Legalábbis Balázs

¹⁰Arany László *tanulmányai II.* Bp. 1901. 58. Ugyanebben az 1873-ban írt tanulmányban találjuk Arany László teoretikus ellenvetését a szocialisztikus tanokkal szemben: „Szabad verseny vagy egyéni dicsvágy teremtett a földön minden szép és nagy emberi művet. Vessünk békót a versenyző lábaira, zárjuk el a dicsvágy útját: ha ez sikerül, talán egyenlő nyomor lehet belőle, de akkor felejtjük el a művészetet és a dicsőséget.” (Uo. 80.)

vihart, veszélyt lát a jövőben: „Így vesz fajunk s helyén a hont elöntő / Jött-ment kalandorok vernek tanyát” (IV. 53.). Ennek a nemzetféltő aggodalomnak a műben betöltött középponti szerepére utal, hogy a bevezető strófák eszmeifuttatása is ebbe torkoll:

Vagy hátha éppen a jobb rész kipusztul,
Ha túlerőt nyer rothadás, penész?
Vagy hátha minden egy kaoszba veszvé, n,
Elvész a nemzet és elvész az eszmény? (I. 6.)

A nemzet pusztulásának, széthullásának réme sarkallja egy-fajta lázas, védekező nemzeteszme hirdetésére. A közvetlen *A délibábok hőse* után keletkezett *A hunok harca* az iparban, az üzleti életben fenyegető német veszedelem ellen mozgósít, arra biztatva a magyarságot, hogy „Kezdd csak te dologhoz,” hiszen „Tied ez a föld még, te vagy itt még itthon”. *A délibábok hőse Negyedik énekében* is hangot kap majd ez a nemzetféltő réműlet: a kapitalista viszonyok gyors elterjedésével az idegen elem kerekedik felül a magyar társadalomban:

Ó, ha magyar voln'e friss letterő,
E fürge nép, mely itt sűrög-forog! (IV. 47.)

Ennek a később nacionalizmusba forduló nemzetféltésnek¹¹ a filozófiai alapja a pozitívizmus, közelebbről a szociáldarwinizmus.¹² A mű maga nyíltan céloz erre az eszmetörténeti forrásra, amikor Balázs töprengései („Váj medret más nép, csak mi poshadunk” IV. 52.; „Kis népet elnyel a nagy”

¹¹ *A hunok harca* általában „az idegenek, s különösen a magyarországi nem magyarok ellen fordul. Aligha a németek azok az éhes tömegek, amelyek ide-odaáradnak a földön... Értekezéseiben, recenzióiban nyíltabban szól erről. Kossuth Duna-konföderációját is oly megvetéssel említi többször, hogy ez irányú elfogultsága kétségtelen lesz általa”. Balázs György: *A magyar utópia nem-létének ürügyén*. Világosság, 1975/8–9. 558.

¹² Németh G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Bp. 1976. 12–38.

IV. 53.) után megtudjuk, hogy „Darwin tanát olvasva” Balázs „elbúsul”. De már a *Második ének*ben felbukkan az a felfogás, amely szinte biológiai létet tulajdonít a nemzeteknek, egyedeknek, élő organizmusoknak tekinti őket: Balázst a római történelem arra tanítja, hogy „a nép, ha teng csupán, s nem lelkesül, / Nem teng sokáig, mert megsemmisül”.

A pozitívizmus eszmevilága központi, sőt polémikus helyet foglal el *A délibábok hőse*ben, mert bár a nemzetek közötti létharc tekintetében Arany László szembeötlően természeti, biológiai analógiákhoz nyúl, antropológiai vonatkozásban hevesen vitába száll az 50-es és 60-as évek mechanikus materializmusával. A drámákat író, lelkesülő és tanuló Balázs történetét odahagyva Arany László a maga nevében címezi szemrehányásait bizonyos korabeli vulgarizáló elképzeléseknek:

Mi ad erőt neki: a vér- s agy-alkat?
Kevély anyaghívő, ha tudsz, felelj!
Mi készíti, hogy testére rá se hallgat,
Sőt öntudattal nyomja s gyötri el? (II. 25.)

A vulgármaterialista ember-koncepció bírálata (mely legálábbis szokatlan a verses regény csapongó, könnyed modorához képest) különösen hevesse válik, ha a szerelmet pusztán biológiai jelenségnek tekintő kortársi pozitívizmus ingerli fel. Etelke szende, szűzies szerelmének leírása váratlanul vált át filozófiai érvelésbe: „Nem a fölingerelt vér szenvedélye, / Sem Darwin 'fajösztone' izgatá” (II. 56.). Nemcsak Darwin neve került ide bizonyos félreértés folytán, hanem általában is Arany László kissé a hazai fogalomhasználat foglya marad, amidőn materializmus és idealizmus kérdésein elmélkedik. Talán még maga is ironizál alig észrevehetően önmagán vagy a polémia leegyszerűsítő taglalásán, amikor ilyen verset írat Balázssal:

„Ej, szerelem!” szól vén korunk, ..oka
A vér fölöslege s nagy hófoka:
Csapot reá, hőtőt neki!” (III. 60.)

Az emberre, az egyénre nézve nem fogadta el a pozitívizmus tanításait, mert ragaszkodott a Gyulai–Csengery-kör eszményeihez. A népek sorsában azonban a kíméletlen biológiai létharc megfelelőjét látta, s ebből a szempontból álláspontja a későbbiekben sem sokat változott. Legfeljebb annyit, hogy míg *A délibábok hősé*ben a magyarság „elégtelenség”-ét panaszolja, addig a további évtizedekben azt akarta elhinni és elhitetni másokkal, hogy a magyar nemzet alkalmas, sőt hivatott egy sajátos vezető szerep betöltésére a Kárpát-medencében.

8.

A műnek vannak olyan mozzanatai is, amelyek valamiféle evolúció esélyével biztatnak. Balázs, aki korábban „eszményvilág”-ban élt, belátja, hogy dolgozni kell:

Hisz hol van oly jeles föld, mint hazánké?
Van érce, fája, búzája, bora;
De közjólétet munka fejt csupán ki,
Korunk a nemzetgazdaság kora. (III. 67.)

Mindezt Balázs újabb hóbortjának vélhetnénk (mint ahogy részben annak is bizonyul), ha nem tudnánk, hogy maga Arany László is „nemzetgazda” volt, s hivatását végig meggyőződéssel vállalta.¹³ A stuart-mill-i „nemzetgazdaság” eszméje úgy hoz-

¹³Már csak azért sem lehet, Arany László szempontjából, a „nemzetgazda” koncepció éppoly ábrándkergetés, mint Balázs előző álmái, mert pl. Stuart-Mill, akit Balázs is olvas, mindvégig komolyan vett eszménye Arany Lászlónak: „bár philosoph, nem ábrándozó, elmélet embere, de nem elvhajhász, merész célokat tűz ki, de a járt útról mégsem téved messze, s . . . nemcsak mint író és gondolkodó nyert világhírt, de nézeteinek otthon pártot is tud nyerni”. (*A földosztó párt Angliában* uo. 58.

ható összhangba az Arany–Csengery-kör erkölcsi nézetrendszerével, hogy egyfajta puritán munka-centrikusságot emel ki belőle. *A hunok harca* és Arany László más írásai is arra mutatnak, hogy Balázsnak ilyesfajta megnyilatkozásai fejezik ki leginkább a szerző szerint nálunk a kiegyezés után aktuális feladatoknak megfelelő programot:

Jer, Albion, taníts hazát szeretni,
Nem nagy szavakkal: tettel, igazán;
Nem éltetmet vakon kockára vetni,
De munka által szolgálnom hazám; (III. 71.)

Arany László ennél többet, ettől eltérő feladatot a későbbiekben sem talált, a 80-as, 90-es években sem a maga számára. Balázsnak „béke, jólét, tőke, munka, bér / Forog fejében, nem harc és babér”, csak az bántja, hogy birtoka nincs, aminek segítségével, bátor, erélyes vállalkozásokkal, reformokkal, gépekkel sok jót tehetne (IV. 12.). A művet lezáró szentenciák, hogy ti. a föld sem pokol, sem éden, hogy „túl-hit, túl-kétkedés egyként hazug”, hogy a valót a kettő között kell keresni, az emberek sem szentek, sem gazok, s hogy „A haza dolga: gordiusz kötés, / De kard nem oldja meg, csak küszködés” (IV. 81.), ennek a magyar protestáns, puritánus etikával beoltott utilitárius programnak a jelszavai.

9.

Ebből az akkori Magyarországon kivétel számba menő erkölcsi-világnézeti pozícióból látszott fő veszélynek az ábrándkergetés, az állhatatlanság, a gyakorlatiatlanság. Ezen társadalombölcselet jegyében méretik meg a nemzet, amelynek helyt kell állnia a népek létharcában. S bár valóban egy erkölcsi, világnézeti, társadalombölcseleti és nemzetgazdasági nézetrendszer határozza meg *A délibábok hőse* eszmevilágát, végül

is, talán Arany László szándékától függetlenül, a mű is minősíti ezt a nézetrendszert. Egyrészt azzal, hogy legfeljebb mint a többi közt legjobbat, mint viszonylag elfogadhatót mutatja, hiszen Balázs „nemzetgazda”-ként is elbukik, másrészt azzal, hogy műformája a byroni–puskini verses regény, amely a kétely, az értékbizonytalanság kifejezője, s ily módon eleve alkalmatlan egyértelmű állításra.

VÁRÓCZI ZSUZSA

PAPP DÁNIEL KORAI NOVELLÁI

A 19. század utolsó évtizedében felvirágzó magyar novella-irodalom egyik legígéretesebb tehetsége a fiatalon elhunyt Papp Dániel. Első könyve megjelenésekor Mikszáth¹ mutatja be a közönségnek, kisregényéről és novelláiról Osvát² ír értő és elismerő kritikát, halálakor többek között Endrődi Sándor, Bródy, Ignotus³ tiszteleg előtte. Bár halála után az irodalmi közvélemény és az irodalomtörténetírás egyaránt megfedkezni látszik róla, Juhász Gyula⁴ egy későbbi megjegyzése arra utal, hogy a következő generáció is ismerte és méltányolta törekvéseit. Írásainak java része máig megőrizte frissességét, ma is közel áll az olvasóhoz.

Hatását és hatóképessége tartósságát – elbeszélői kvalitásai mellett – elsősorban a modern ember létproblémái iránti érzékenysége és gondolati igényessége magyarázza. Művészetének sajátosságára már Mikszáth ráérez, amikor olyan íróként jellemzi, akiben együtt él a „szelid költő” és a „mély és maró élű filozóf”. Eszközkezelésében, elbeszélőtechnikájában, a hang-

¹ Mikszáth Kálmán: *Papp Dániel*. Országos Hírlap (OH), 1898. okt. 7.

² Osvát Ernő: *A rátótiak*. Budapesti Hírlap, 1898. nov. 16.; Garabonciás: *Papp Dániel*. A Hét, 1898. dec. 18.

³ Endrődi Sándor: *Papp Dániel*. Vasárnapi Újság, 1900. okt. 19.; Bródy Sándor: *Papp Dániel*. Fehér Könyv, 1900. aug.; Ignotus: *A siker*. A Hét, 1900. aug. 19.

⁴ Juhász Gyula: *Tizenhatéves voltam*. Összes művei. Prózaírók (1898–1917). Bp., 1968. 485.

nemi lehetőségek kihasználásában *A jó palócok* írójának és Peteleinek a művészetét fejleszti tovább, írói magatartása ezzel szemben Keménnyel, Asbóthtal, prózairodalmunk filozofikusabb vonulatának képviselőivel rokonítja. E kétféle hagyomány összeötvözésével lesz a 20. századi intellektuális próza előfutárává. Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogyan szerveződik művészileg megszerkesztett nyelvi szerkezetté az újfajta írói világlátás és magatartás a pályakezdés időszakának, az 1895–96-os esztendőnek az elbeszéléseiben, mindenekelőtt a művészi kiteljesedést meghozó délvidéki tárgyú novellákban.

1. Papp életútjának pontos követésére, eszmei-művészi fejlődésének beható elemzésére nincs terünk, csupán a legfontosabb tényezőkre utalhatunk azok közül, amelyeknek szerepe lehetett magatartása, világlátása alakulásában.

Az eszmélkedést elindító élmény: apja korai halála és az azzal járó elszegényedés, deklasszálódás. Családjá az úri középosztályhoz tartozó elmagyarosodott délvidéki hivatalnokcsalád. Az érzékeny kisfiút szeretet és gondoskodás veszi körül, megvan mindene, apja elvesztése azonban alapvető változást hoz életében. A család továbbra is az úri osztályhoz számítja magát, annak konvenciói szerint cselekszik, de anyagi eszközeiből a puszta megélhetésre is alig futja. Az elárulás így nem csupán érzelmi veszteséget jelent a serdülő fiúnak, hanem egy új életszakasz kezdetét is, amelynek meghatározói a nélkülözés, a megalázottság, a biztonsághiány, a kiszolgáltatottság tudata. A későbbi írások tanúsága szerint mégsem annyira a rászakadó nyomorúság miatt szenved, hanem azért, mert úgy érzi méltánytalanság, igazságtalanság történt vele, a véletlen olyasmitől fosztotta meg, ami jog szerint övé volt.⁵

Az érettségi után jogi pályára lép, a diploma a társadalmi felemelkedés reményével, a nyugodt polgári jólét ábrándjával

⁵ Kiss Albert: *Adatok Papp Dániel életrajzához*. ItK, 1968/3. 339–340; Papp Dániel: *A nagyanyám vétké*. OH, 1898. dec. 25.

kecsegteti. Mindennapi tapasztalatai azonban hamar ráébrednek, hogy vagyon és befolyásos rokonság híján aligha vár fényes jövő rá. A szegénység, amely már gimnazista korában is falat vont közéje és jómódú társai közé, itt még inkább elszigeteli a többiektől.⁶ A hiányzó társaságot a könyvek pótolják számára: ezekben az években alapozódik meg kortársaitól később megcsodált széles körű műveltsége. Kívülállása, ami kezdetben csak külső kényszerből fakadt, egyre inkább vállalt, tudatos magatartássá érik: ahogy távol szellemi láthatára, úgy kerül életvitelében, gondolkodásában egyre távolabb dzsentroid jellegű környezetétől. Az a felismerés, hogy egy olyan világban, ahol a törvény egy szűk réteg érdekeit védi, nem egyeztethető össze jog és igazság, törvényesség és emberiség, a választott pályától is elveszi a kedvét.⁷ Ezért bár az egyetem után joggyakornokként helyezkedik el, az első kínálkozó lehetőséget felhasználja, hogy végképp búcsút mondjon a jogászságnak.

Amikor a szerény, de biztos megélhetést ígérő, ám hajlamainak nem megfelelő jogi pályát 1894 elején az újságírással cseréli fel, eleinte csupa lelkesedés. Úgy érzi, végre megtalálta az addig nélkülözött társakat, helyét a világban, újságíróként része van a közösségi sors alakításában.⁸ Bár korántsem elégedett a magyar viszonyokkal, a jövőt illetően osztozik abban a bizakodásban, amellyel a kor polgári értelmisége a kilencvenes évek reformtörekvéseire és ezek sikerére reagál.⁹ A valóság azonban gyorsan felébreszti ábrándjaiból. Az év második felében a még mindig lelkes hangú politikai cikkekkel párhuzamo-

⁶ *Útmutatások egy gólyának*. Pesti Napló (PN), 1895. szept. 15.; *Tüntetések*. OH, 1898. nov. 24.; *Államköltségen*. Budapesti Napló (BN), 1896. szept. 30.; *Punin és Baburin*. BN, 1896. szept. 8.

⁷ *A hízó*. BN, 1897. márc. 2.

⁸ *De nobis*. PN, 1894. nov. 13.

⁹ *Békítő Vilmos*. PN, 1894. júl. 3.; *Fejedelmi találkozás*. PN, 1894. aug. 7.; *Fény*. PN, 1894. dec. 14.

san publikált szubjektív hangulatokat közvetítő tárcák,¹⁰ és ekkortájt megszülető első novellái¹¹ már egyre növekvő rossz közérzetről hoznak hírt.

Elkomorulása közvetlen oka: politikai illúzióinak, a társadalmi megújuláshoz és a népek közeledéséhez fűzött reményeinek szétfoslása,¹² a mélyebb, lényegibb: a polgárság céljainak kisszerűségére, a polgári eszmények érvénytelenségére való rádöbbenés.¹³ A saját eszményeit megtagadó, a dzsentrihez asszimilálódó polgárság iránti haragjába másfajta érzelmek is vegyülnek: egyrészt az értelmiségi proletár gyűlölete a szellemi munkaerejét kizsákmányoló burzsoá iránt,¹⁴ másrészt a felépülő polgári-városi világ rideg embertelensége keltette szorongás.¹⁵ Bármilyen kevésbé vonzza is azonban a fennálló, a lehetséges távlat, az „alsóbb osztályok”, a „műveletlen tömeg” hatalomra kerülésének lehetősége még inkább riasztja.¹⁶ Az a tudat, hogy nemcsak a jelen, hanem a jövő sem kínál megoldást, felnöveli és rögzíti a lélekben a magányt, az otthontalanságot, a világban való idegenségnek, a világ semmisségének érzését, de felnöveli egyben a menedékkeresés igényét, a vágyat is, egy tisztább, igazabb valóság után. Ebből az életérzésből táplálkozik a platonizmus és a kanti filozófia hatását mutató világnézete, ez határozza meg novellái világképét.

¹⁰ *A viszontlátásról*. PN, 1894. nov. 18.; *A reggeli*. PN, 1895. jan. 13.

¹¹ *Marcellusz*. PN, 1894. dec. 8.; In: Papp Dániel: *Muzsika az éjszakában*. Bp. 1957.; *Mesék* (Hét-tíz éves gyermekeknek). PN, 1894. dec. 25.

¹² *A tisztartó fia*. PN, 1894. dec. 29.; *Recepció harmadszor*. PN, 1895. ápr. 26.; *A Bánffy vénája*. PN, 1895. márc. 10.; *Német immunitás*. PN, 1894. dec. 12.; *A király Stettinben*. PN, 1895. szept. 10.

¹³ *Intelmek egy ifjúnak*. PN, 1896. jún. 14.; *Legenda a jellemről*. PN, 1895. szept. 1.

¹⁴ *Magunk között*. BN, 1896. aug. 20.

¹⁵ *Restauráció*. PN, 1895. márc. 16.; *Punin és Baburin*. i. h.; *Szemrehányások*. PN, 1895. jan. 16.; *Aszektáról*. BN, 1897. ápr. 22.

¹⁶ *A dinamit körútja*. BN, 1896. szept. 26.

2. Az elbeszélések¹⁷ felidézte valóság általában két, értékeiben és létformájában egyaránt ellentétes síkra tagolódnak: a szereplőket körülvevő, a külső valósággal a belső, a földdel az ég, a társadalommal a természet szférája áll szemben. Az előbbi az életértékek viszonylagos bősége jellemzi, ám ezek eloszlása rendkívül egyenlőtlen. A „földi” szféra társadalmában – sokszor a szereplők térbeli elhelyezkedésével is kifejezetten – szigorú hierarchia uralkodik; az egyénnek a hierarchiában elfoglalt helyét s ennek függvényeként a javakból való részesedésének mértékét, lehetőségeit nem valóságos teljesítménye, hanem státusa és vagyona, ill. a világ normáihoz való viszonya határozza meg. A világot reprezentáló szereplők cselekvéseinek legfontosabb mozgatórugója az anyagi érdek, a vagyon és pozíciószerezés, a tulajdon és a státus védelme. Felemelkedésük, ill. kedvező helyzetük fenntartása érdekében alkalmazkodnak a birtokon belüliek embertelen és anakronisztikus konvencióihoz. A magasabbrendű értékeknek csak annyiban van becsülete szemükben, amennyiben segítik az anyagi javak felhalmozását, a megfelelő státus megszerzését.

Az ábrázolt világ legfőbb jellemzője a személyes kapcsolatok fellazulása, eltorzulása, hiánya. Az elbeszélések többsége magányos emberek, ill. emberek magányossá válásának, emberi

¹⁷Tanulmányunkban a Pesti Naplóban 1894. dec. 8. és 1896. júl. 26. között megjelent novellákkal foglalkozunk. A *Muzsika az éjszakában* c. kötetben közreadott darabokon túl a következő elbeszéléseket vizsgáltuk: *A menyasszony*. PN, 1895. márc. 20.; *Megtért*. PN, 1895. márc. 29.; *A gyámok* PN, 1895. ápr. 9.; *Rózsika*. PN, 1895. máj. 11.; *Néger mese*. PN, 1895. máj. 16.; *Utolsó szerelem*. PN, 1895. jún. 2.; *Schlemihl bosszúja*. PN, 1895. júl. 14.; *A halhatatlan Simulatrix*. PN, 1895. aug. 4.; *A slahcic*. PN, 1895. aug. 27.; *Az örök numerus*. PN, 1895. okt. 13.; *Válás*. PN, 1895. dec. 5.; *Arzéniusz és Baziliusz*. PN, 1896. jan. 12.; *A chester-jelenet*. PN, 1896. jan. 28.; *A hazug Duzsik*. PN, 1896. febr. 9.; *A Wirth elmélete*. PN, 1896. márc. 18.; *Tavaszi mese*. PN, 1896. márc. 25.; *Gretchen szakácsa*. PN, 1896. ápr. 19.; *A Wirth tudománya*. PN, 1896. máj. 13.

kapcsolatok kiüresedésének, felbomlásának története. A vérségi kapcsolatok formálisak, a rokoni, testvéri, szülő-gyermeki viszonyok érvényüket veszítik, a családtagok ellenséggként, legjobb esetben közönyös idegenként viszonyulnak egymáshoz (*Legenda a jellemről, Az instruktor, Az öregeknél*). Torzok, tartalmatlanok az egyén élettevékenysége során létrejött egyéb viszonyok is. Az érvényesülésért vívott harc már a gyermekkorban elejét veszi az igazi közösség, az egymás kölcsönös megsegítésére irányuló kapcsolat kialakulásának (*Marcellusz, Az instruktor, Králjevicz Márkó, A fekete kabát*), s hiányzik a társ, bajtárs, barát a felnőttek társadalmából is. A barátság helyét a felszínes ismeretség, a közösség helyét a „társaság”, az asztaltársaság, a kompánia foglalja el. Az emberek olyan helyekre menekülnek, ahol sok ember van, ahol a testi közelség és a látszatkapcsolatok feledtetik a befalazottságot. Így lesz nemcsak Papp Dánielnél, hanem általában a századforduló irodalmában tipikus helyszínné a kocsmá, kávéház, a fürdőhely: a közösségnélküliség világában ezek jelentik a családon kívüli érintkezések szinte kizárólagos terepét (*Muzsika az éjszakában, Fürdői levelek, A menyasszony, A slahcic, A hazug Duzsik, Gretchen szakácsa, A Wirth elmélete*).

Akárcsak általában a kor irodalmában, a fiatal Papp Dániel elbeszéléseiben is kiemelkedő szerepe van a szerelemnek, az érzékiségnek: valamelyest bensőségebb kapcsolatot szinte kizárólag a szexualitás létesít az elidegenült, egymás iránt gyanakvóan közönyös egyedek között (*A menyasszony, Utolsó szerelem, A gyámok*); az atomizált, ellentétektől szabdalt világban elsősorban a szerelem, a másik emberrel való egyesülés vágya az az erő, amely az egységesülés irányába hat. Ám a teljességet adó szerelem ritka Papp világában: az önzés, a biztonságféltség, a konvenciók áthágásától való félelem könnyen legyőzi a másik emberre mint emberre irányuló szükségletet, az embereket szembeállító érdek, az agresszió, a gyűlölet általában erősebbnek bizonyul a szerelemben kifejeződő humanizálódási tendenciánál. (*Az instruktor, Rózsika, Utolsó*

szerelem, *A slahcic*, *A Lyubica szolgabirája*, *Szállási Rómeó*). Amennyiben az író mégis beteljesült szerelmet ábrázol, a csodaszzerűség hangsúlyozásával korlátozza az eset érvényét. (*Don Lorenzo sógorasszonya*), vagy a pozitív értékek halmozásával parodisztikus jelleget ad az idillnek (*Lindenstamm szerencséje*).

Papp Dániel előszeretettel meríti tárgyát a papok, szerzetesek életéből, a kolostorok zárt, a laikus számára titokzatos, hozzáférhetetlen világából (*Marcellusz*, *A gyámok*, *Az örök numerus*, *Don Lorenzo sógorasszonya*, *Arzénusz és Baziliusz*). A kritika többféle tényezőben – életrajzi mozzanatokban, az író antiklerikalizmusában – jelölte meg e tematikai sajátosság magyarázatát. Mindebben lehet igazság, a lényegi okot véleményünk szerint mégsem itt kell keresnünk, hanem abban, hogy a választott tárgy mintegy természetes közegül kínálkozik az írói élmény közvetítésére: a Papp-novellák egyszerre várat és börtönt asszociáló kolostora, a zavartalan nyugalma, a létfenntartás gondjaitól mentes, de a személyiséget megcsonkító, a személyes kapcsolatokat nem ismerő és nem tűrő sivár szerzetesi-papi élet, miközben megőrzi közvetlen tárgyiasságát is, az ábrázolás során jelképpé emelkedik, a dehumanizált lét, a humánus értékekben szűkölködő emberi élet szimbólumává lényegül át. Kettős jelentést hordoz a korai novellákban gyakori árvaság- és gyermektelenség-motívum is: litterális értelmükön túl egyben az izoláltság, a közösségből kihullottság képi megjelenítői; az előbbi az atomizált világ emberének kiszolgáltatottságát (*Marcellusz*, *Az instruktor*, *Kraljevics Márkó*, *A Lyubica szolgabirája*, *A fekete kabát*), az utóbbi az individuális lét értelem- és célnélküliségét hangsúlyozza (*Muzsika az éjszakában*, *A komiszáros*, *Pantaleon*, *a megbékélt*, *Az alügyész*).

A novellák második „valóságsíkja” gyökeres ellentéte az előbbinek. E másik világban a szeretet, a jóság, a segítőkészség, a hűség stb. áll az értékhierarchia csúcsán, az embert tényleges teljesítménye, valós értékei alapján, tehát igazságosan ítélik

meg, az ember összhangban él a külvilággal és önmagával. A szembeállítás révén, eme másik síkról szemlélve mutatkozik meg igazán a világ semmissége, lepleződik le tartalmatlansága, embertelensége. Az ábrázolás mikéntje következtében azonban részben a választott értékelési pont is érvényét veszti. A bensőséges emberi kapcsolatokat nyújtó, a személyiség kiteljesedését nem akadályozó világ ugyanis kizárólag a szereplők szavai által felidézetten jelenik meg a novellákban (*Marcellusz, Megtért*), a közvetlenül megjelenített külső világgal szemben tehát csak szubjektív realitásként létezik; az önfeláldozó szegény kishivatalnok csak halála után, az égi ítélkezés alkalmából kerekedik „hülye és rossz-szívű” de gazdag testvére fölé (*Legenda a jellemről*), az emberi világból száműzött humánus értékeket a természeti-tárgyi világ testesíti meg: a megszemélyesített természeti jelenségek, kvázi-beszélő tárgyak töltik be azokat a funkciókat, amelyeknek a torzult, a másik iránt közömbös vagy egyenesen ellenséges ember nem tud megfelelni, ezek pótolják a hősök számára a hiányzó barátot, küzdőtársat, tanítómestert, ellenfelet, családot (*Muzsika az éjszakában, Marcellusz, Az instruktor, Don Lorenzo sógorasszonya, A komiszáros, Szállási Rómeó stb.*). Az elbeszélés tehát úgy állítja a humánus értékek létét, hogy egyben, magán az állításon keresztül tagadja is azok realitását, tagadja a humanitás világának realizálhatóságát.

A szétesett, üres világ csupán két alternatívát kínál az embernek, amelyek ugyan nem egyenlő értékűek, de egyként korlátozottak és elégtelenek. Az egyik: az elidegenedett világ szükségszerűségével való megbékélés, a földi szféra értékrendjének elfogadása, egy a létfenntartási szükségletek minél magasabb szintű kielégítésén túl semmiféle más célt nem ismerő vegetatív létforma. A másik: a többé-kevésbé tudatos törekvés a reális világból hiányzó magasrendű értékek megvalósítására, az izoláltság, az önmagába zárt individualitás nyomasztó állapotának megszüntetésére, a személyiség kiteljesítésére. Emberként élni az író szerint csak ez utóbbi utat választva lehet, ám a

magasabb értékeket kereső, az egyetemes törvényeknek engedelmeskedő ember – a hősök sorsának tanúsága szerint – szükségszerűen szembekerül a világgal, szembekerül saját fizikai én-jével. Kívülreked, összeroppan a világ szorításában (*Az instruktor, Legenda a jellemről, A Lyubica szolgabírája, A nagy Jakob, A fekete kabát, Arzénusz és Bazilusz, Punin és Baburin*). Az egyéni lét tehát alapvetően és megszüntethetetlenül tragikus, mert a *lényegi élet* feltétele az *élet* megtagadása, az egyetemes értékekre orientált *emberi léteforma* ára az evilági boldogulásról, végső soron magáról a *létről* való lemondás.¹⁸

3. Az induló író legszívesebben saját közvetlen környezetéből veszi témáját: hősei szerény jövedelmű kishivatalnokok, könyvtártisztek, tanárok, szegény diákok – olyan emberek, akik semmi olyant nem tesznek, ami eltérne az átlagtól, akikkel semmi olyan nem történik, ami mással ne történne vagy ne történhetne meg. Ami a többiektől megkülönbözteti őket, az csupán belső világuk: érzelmeik, vágyaik, álmaik, ezek azonban, helyzetükből következően, soha nem objektíválódhatnak: egyéniségük paradox módon csupán a halálukban mutatkozik meg. Ám pusztulásukban sincs semmi eseményszerű: nem küzdelem eredménye, nem katasztrofálisan következik be; csendesen és észrevétlenül elsorvadnak a nem nekik való, kíméletlen és rideg léggörben (*Muzsika az éjszakában, Az instruktor, Legenda a jellemről, Utolsó szerelem, A slahcic*). Jellemük, lényegük tehát nem vagy csak nehezen tárható fel életük egy „kalandjának”, epizódjának segítségével. Ha az író mégis megkísérel olyan történeteket konstruálni, amelyek alkalmasak e sorsok lényegének megérezkítésére, megfelelő életanyag hiányában többnyire arra kényszerül, hogy a szentimentalizmus és a romantika kelléktárából kölcsönzött elemekkel operáljon, s érzelmes pátozzsal próbálja elfedni a megformálás hiányosságait. Művészileg általában sikerültebbek azok az írások, amelyekben a novellisztikus cselekményt egy egyszerű, reális

¹⁸ *A vergődő egyén*. PN, 1895. ápr. 7.

jellegét is megőrző, de megformáltságánál fogva az elidegenült emberi lét képévé tágított mindennapi élethelyzet helyettesíti, s ennek keretében tárul fel – hol közvetlenül, belső beszéd révén, hol közvetve, a táj rajzába kivetítve – az ábrázolt alak, sors lényegét kifejező belső történet. (*Muzsika az éjszakában, Az öregeknél*)

Az élménye rögzítésére, közvetítésére alkalmas formát akkor találja meg Papp Dániel, amikor – 1895 végén – felfedezi magának a múltat, a tragédiába torkolló gyermekkor emlékeit, a délvidéki kisvárosok, szállások látszatra családisan kedélyes, valójában észrevétlen tragédiákkal terhes világát. A délvidéki tárgyú novellák nemcsak a téma, hanem a megformálás tekintetében is újat hoznak, mind az író korai műveihez, mind az elődökhöz viszonyítva.

A változás mindenekelőtt az emberábrázolásban, a nagyobb fokú egyénítésben, a jellemek összetettségének megnövekedésében jelentkezik. A szereplők megkülönböztetésének és minősítésének leggyakoribb eszközei a világnézetre, értékrendszerre visszautaló vágyak, törekvések, az ábrázolt vagy elbeszélte cselekvések erkölcsi tartalmát illető értékelő állásfoglalás, a cselekvés alapjául szolgáló tudatosult vagy félig tudatosult norma-rendszer. Fontos szerepet kapnak az egyénítésben az alkati tulajdonságok, de személyiség és sors sohasem pusztán az alkat által meghatározottként jelenik meg. A sajátos érdeklődés és adottság elsősorban azoknak az értelmiségi vagy értelmiségi pályára készülő szereplőknek a portréját gazdagítja, akik nemcsak értelmiségi státussal, hanem értelmiségi tudattal is rendelkeznek. Velük szembeállítva válik különösen feltűnővé a hivatalnokértelmiség képviselőinek szakmai és általában szellemi érdektelensége. Igen fontos összetevői a felidézett alakoknak a más emberekkel szemben tanúsított magatartáshoz kapcsolódó, illetve az önértékelést tükröző jellemvonások. Az összetettség s vele az egyénítettség mértéke természetesen igen különböző, lényegében a szereplők hierarchiájában elfoglalt hely függvénye, de az író még a mellékszereplők esetében is

több komponensből alkotja meg a jellemet. A korai novellákhoz képest fokozott törekvés figyelhető meg az egyoldalú értékelés elkerülésére.

Míg a korai elbeszélések mindig kész, kialakult jellemeket mutatnak be, a kezdő író állapotszerűen ábrázolja hőseit, az érett novellákban gyakran a jellem kialakulásának, s a jellemalakulásban közreható tényezőknek a bemutatására esik a hangsúly. Funkciójukat tekintve ezek a novellák a polgári fejlődésregény, a Bildungsroman rokonai. A műfaj terjedelmi keretei természetesen nem teszik lehetővé a hős fejlődésének végigkísérését, az életfolyamat egészének részletező ábrázolását; a novella sokkal erősebb redukciót követel, mint a regény, az esetleges, az egyedi részletek csökkentésére, illetve a lényegi mozzanatok koncentrálására kényszerít. Papp Dániel kétféle megoldást alkalmaz: novellái egyik csoportjában a motiváló tényezők koncentrálásával olyan kiélezett drámai helyzetet teremt, amelyben gyorsan, katasztrófászerűen következik be az átalakulás (*A fekete kabát*), a novellák másik részében – s ez a gyakoribb – végigköveti a folyamatot, de – akárcsak a ballada –, csupán a csomópontokat ábrázolja részletezőbben (*A Lyubica szolgabírája, Punin és Baburin, Don Lorenzo sógorasszonya*).

A jellemalkotás egy másik típusát azok a szereplők képviselik, akik maguk nem változnak a novella folyamán, csupán az értékük változik meg. Ez történhet egyrészt annak következményeként, hogy az egyénre ható ellentétes meghatározottságok közül egyik vagy másik kerekedik felül – ezekben a novellákban kiemelt szerepet kap a drámai elem (*Szállási Rómeó*) –, de lejátszódhat úgy is, hogy miközben a cselekmény egyre többet tár fel az alak lényegéből, kiderül, hogy a jellem értéke egészen más, többnyire ellentétes azzal, amilyennek a felszínes szemlélet számára látszik. Ezeknek a novelláknak a belső cselekményét tulajdonképpen az a megismerési folyamat alkotja, amelynek során a felszín, a látszat mögül előtűnik a lényeg, a valóság (*A komiszáros, A nagy Jakob, Králjevics Márkó*).

Akárcsak maguk a jellemek, változatosak azok az eszközök is, amelyek segítségével az író a szereplőket felidézi. Nemcsak az alak megjelenítésében, hanem az ábrázolt sors minőségének kifejezésében, az értékelésben is fontos szerepük van az érzéki tulajdonságoknak. Érett műveiben az író soha nem ad részletes leírást hőseiről. Egy-egy lényeges vonást emel ki csupán, s ezek segítségével teremti meg a tárgy érzéki vízióját. A kiemelt tulajdonságok minden esetben szoros kapcsolatban vannak a felidézett alak lényegével, lényege egyik vagy másik oldalának kifejezői. Raslicsról azt tartja fontosnak elmondani az író, hogy „szomorú” öregember volt, „sötét magyarruhás alakján csak a tarajtalan sarkantyú fénylett” (*A komiszáros*); Lorenzo megjelenítése – „szénfekete tonzúrájú”, „magas”, „széles domború mellű” – a fiatal szerzetes vitalitását hangsúlyozza (*Don Lorenzo sógorasszonya*); a Kraljevics Márkóra vonatkozó „sasorrú gyermek” kifejezés egyszerre érzékelteti az alaknak és az író hozzá való viszonyának kettősségét (*Kraljevics Márkó*). A lényegét megérezkítő külső tulajdonságról rendszerint ott szerzünk tudomást, ahol a cselekmény indokolja. A börtönört pl. akkor mutatja be az elbeszélő, amikor belép az udvarba, hogy visszakísérje rabjait a börtönbe (*A nagy Jakob*). Gyakori eljárása az írónak, hogy valamelyik szereplő szemével láttatja a hőst; a kiemelés ilyen esetekben egyúttal a szemlélőt is jellemzi. (*Don Lorenzo sógorasszonya*, *A fekete kabát*, *A nagy Jakob*).

A direkt szerzői jellemzés ritka, ilyenkor is többnyire egy-egy jelzőre, aforisztikus stílusú megjegyzésre, vagy a kiemelni szándékozott jellemvonást megérezkítő képre korlátozódik.

A 19. század második felének irodalmát, s nemcsak a lírát, hanem az epikát is egyre erősödő befeléfordulás jellemzi. A külső cselekmény fokozatosan háttérbe szorul, s a belső világ, a tudat és a tudatalatti kerül az ábrázolás középpontjába. Az író mértéktelenné növeszti hőse egyéniségét, hosszan és részletezően boncolgatja lelki életének minden apró rezdülését. Az új irányzat addig alig sejtett mélységeit tárja fel az emberi

léleknek, ugyanakkor azonban közben elsikkad minden, amit az irodalom addig fontosnak tartott, az ember tudatos, erkölcsi énje, jelleme.¹⁹ A romantikától való eltávolodás igényének megerősödése és a külföldi példák ösztönzése eredményeként a magyar irodalomban is nagyobb súlyt kap a lélekábrázolás és a lélekanalízis, de a jelentős írók – Gozsdu, Ambrus – kezén többnyire a valóságábrázolás eszközévé válik. Papp Dánielt, bár indulásakor maga is hajlik rá, hogy a személyiség egésze helyett pusztán hősei belső rezdüléseit, érzéseit, pillanatnyi hangulatait rögzítse, érintetlenül hagyja a pszichologizmus divatja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy hiányozna nála a motiválás vagy akár a lelkiállapotok, érzelmi folyamatok rajza. Elég a tönkrement, s ráadásul igazságtalanul megrágalmazott, meghurcult Schmerz doktor összeomlásának, Lorenzo kedélyhullámzásának, Czár Miklós lázadása érdeklődésének, Pantaleon megbékélésének stb. bemutatására hivatkozni, hogy lássuk, mélység, érzékenység tekintetében semmivel sem marad el a kortársak legjobb teljesítményeitől (*A nagy Jakob, Don Lorenzo sógorasszonya, A fekete kabát, Pantaleon, a megbékélt*). A különbség az ábrázolás módszerében van: Papp Dániel nem leírja, nem elemzi, hanem megjeleníti az ember belső világát. Lélekábrázolásában Peteleit követi inkább, mint az analízisre törekvő Gozsdut, Stormhoz áll inkább közel, mint Jacobsenhez.

A jellem és lélekábrázolás legfontosabb eszköze Papp Dánielnél a beszéd, a belső beszéd és a beszédet kísérő vagy helyettesítő gesztus. Hosszabb, „teljes” párbeszédet ritkán alkalmaz, többnyire még a novella „nagyjelenetét”, illetve az abban elhangzó párbeszédet is csak kihagyásosan, „húzásokkal” közli. E párbeszéd-töredékek legfeltűnőbb sajátossága a töltelékelemek, a valóságban lezajló beszélgetésektől elválaszthatatlan, jelentés nélküli apróságok szinte teljes hiánya. Csak az,

¹⁹ Mészáros Vilma: *A mai francia regény*. Bp. 1966. 8.

csak annyi hangzik el, ami és amennyi a cselekmény előreveteléséhez, a beszélő jellemének, lelkiállapotának, motívumainak megvilágításához szükséges. A stilizálás azonban nemcsak a valóságmozzanatok rétegében jelentkezik, hanem a nyelvi megformálásban, a szó és mondatforma válogatásban, a szófűzésben is. Mindezek következtében párbeszédei mind nyelvi megszerkesztettségük, mind ezzel összefüggő felidéző erejük következtében a drámai dialógusokhoz kerülnek közel. Elég itt a Kilicsek tömondatokban folyó beszélgetésére, Lubohniczky megnyilatkozásaiban az alantas, durva hangulatú szókészleti elemek dominanciájára, Badnyák vallomásainak érzeltős pátoszú, frázisos stílusára utalni, hogy érzékeljük, milyen sokat elmond az író szereplőiről, gondolkodásukról, műveltségükről, társadalmi hovatartozásukról, jellemükről, érzelmeikről pusztán egy-két mondatos nyelvi megnyilatkozásuk stílusa révén is. A beszédstílussal való jellemzéssel különösen akkor él szívesen, ha az ironikusan bírált jelenség meghatározott nyelvi formához kapcsolódik; az ironikus hatást sokszor azzal fokozza, hogy a szereplő stílusának jellemző elemeit megismétli a narratív szövegben. Ez a nyelvi modorosságok iránti érzék magyarázza, hogy elsősorban a negatív, komikus, tragikomikus, alantas hősök esetében tud hiteles, jellemző erejű párbeszédeket teremteni, a pozitív hősök nyelvi jellemzése viszont kevésbé sikerült.

Akárcsak az emberábrázolásban, a környezet bemutatásában is kevés részlettel dolgozik az író, nagy teret engedve ezzel az olvasó közreműködésének. Rendszerint az adott életkör egy-egy jellemző tárgyát jelöli meg, idézi fel, s ez magába sűríti az adott életkör atmoszféráját, illetve hozzájárul a jellemzéshez. *A fekete kabát* c. novellában pl. a lakás leírása egyfelől kifejezi a fiút körülvevő szociális és szellemi miliőt, s egyben motivációs tényezőt is jelent.

„Mivel bármely epikus mű nemcsak történet, hanem elbeszélés is – írja Szegedy-Maszák –, a benne szereplő személyek sem korlátozódnak

a történet hőseire, hanem az elbeszélésnek mint közlési tevékenységnek a résztvevőire, a történetnek a szövegben jelölt elmondójára és befogadójára is kiterjednek.”²⁰

Papp Dániel vizsgált novellái esetében különösen indokolt a történetelmondó problematikájának felvetése, mivel az elbeszélések egyik megkülönböztető sajátossága éppen a felfokozott szubjektivitás, az alkotói szubjektum hangsúlyozott jelenléte. Az elbeszélő szempontjából a novellák két csoportra oszlanak: egy részükben – a vizsgált korszakban az esztétikailag értékes alkotások között ezek vannak kisebbségben – az elbeszélő személytelen, csak közvetítő szerepet játszik a művön kívüli és a műben felidézett világ között (*Don Lorenzo sógorasszonya*, *A fekete kabát*). A novellák többségében egyes szám első személyű elbeszélőt találunk. Ez az én, néhány kivételtől eltekintve, nincs fiktív alakként konkretizálva, tulajdonképpen magával a szerzővel azonos. Az én-formájú elbeszélések tovább differenciálódnak aszerint, hogy az elbeszélő maga is résztvevője-e a történetnek, vagy nem vesz részt a cselekményben, csupán értékviszonyban áll az elbeszélte eseményekkel, szereplőkkel. Az utóbbi esetben jelenléte az elrendezésben és az értelmezésben mutatkozik meg, illetve a stiláris megoldásokban fejeződik ki (*A Lyubica szolgabírája*, *Szállási Rómeó*). A másik típusban az elbeszélő a történeteket vagy azok bizonyos részleteit személyes emlékként meséli el. A fikció szerint maga is szereplője vagy esetleg tanúja volt az elmondott eseményeknek, tudása ennek megfelelően korlátozott, amit nem „látott”, arról csak feltételezéseik vannak, esetleg másoktól szerzett információkkal egészíti ki a személyes tapasztalatot. Az emlékmozzanatok elbeszélésében az író mindig annak a személynek a nézőpontját érvényesíti, aki az eseményeket átélte, vagy akitől az információk származnak. De nemcsak a nézőpontot, illetve az adott személy érték-

²⁰ Szegedy-Maszák Mihály: *A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben*. ItK, 1978/4. 489.

szempontjait veszi át ilyenkor, hanem hangnemébe, stílusába is belehelyezkedik. Esetenként közvetlenül is utal a nézőpont váltására, máskor csak a hangnem és a stílusváltás jelöli a cserét (*A komiszáros, A nagy Jakob, Králjevics Márkó*).

Az a személy, akinek a nézőpontját az elbeszélő a leggyakrabban magáévá teszi, akinek a szerepébe belesiklik: a gyermeki én. Az ide tartozó szövegrészekben kifejeződő személyiség legfőbb jellemzője a nagymértékű ismeretsomj, a világ megértésének, megismerésének vágya, ami a megismerő tevékenység igéinek nagy számában fejeződik ki a legközvetlenebbül (*A komiszáros* c. novellában: emlékszem, láttam, hallgattam, gondoltam, kivettem, hallottam, megtudtam). A gyermekre utal az érzéki benyomások, a hangulat iránti fogékonyság is, aminek eredményeként az adott szövegrészeket erős érzékletesség, rendkívüli konkrétság, az érzéki képzeteket idéző, érzelmileg-hangulatilag telített szavak gyakorisága jellemzi. A gyermeket idézi az összefüggések keresésében megmutatkozó naiv logika (*A komiszáros*) a gyors, elhamarkodott ítéletalkotás, a leegyszerűsítésre való hajlam (*A nagy Jakob* c. novellában a kisfiú az egyedi eset alapján azonnal általánosít; a „gonosz” zselélér és a „jó” doktor szembeállítás), a felfokozott szubjektivitás.

A másik jellegzetes nézőpont: a vidéki úri társaságé. Az ehhez tartozó magatartás legfőbb jellemzője a jólérettség fölénye. Az e nézőpontból elbeszélt eseményrészekben a pletykaszemlélet érvényesül,²¹ a történetek a beszédhelyzetnek megfelelően anekdotikusan lekerékítettek, hiányzik belőlük a közvetlen élmény érzékletessége. A nyelvi síkon ez a nézőpont a patriarkálisan kedélyes előadásmódban, („Parancsolt nyolc biztos-legénynek, nyalka, pirosmellényes hajdúknak, akik hajdanta agyon szokták volt lovagolni a bitanglovakat”) a körülményes bőbeszédűségben, az ebből fakadó nehézkes humorban („Ez az üzlet volt Csík Boka János végzete. Mert alighogy a

²¹ Barta János: *Mikszáth problémák*. In: *Költők és írók*. Bp. 1966. 174–176.

nyert tőkét alkoholba kezdte fektetni, megjelent a horizonton Wojánszky manipuláns őrmester, akit nem volt ugyan szerencsénk személyesen ismerni, de akit az egykorúak nagy rendőri talentumnak szoktak emlegetni”) nyilvánul meg (*A komizáros*).

A harmadik nézőpont az elbeszélő, aki többnyire maga is közvetlenül megjelenik ezekben a novellákban. Külső körülményeiről csak annyit tudunk, hogy nemcsak időben, hanem térben is messze van a felidézett világtól („megírták az édes hazából”, a „Tisza vize, amelyre igen nehéz visszagondolni anélkül, hogy az ember könnyezzen”, „a Gradinán, ott csak egy kis kápolnája van . . .”), amelyhez pozitív érzelmi kapcsolat fűzi. A térbeli és időbeli eltávolításnak az elsődleges funkciója az epikus ábrázoláshoz szükséges távolság megteremtése, de jelzi egyúttal az elbeszélő viszonyának másik oldalát, értelmi elhatárolódását is.

Az én-t megjelenítő tipikus cselekvés: a gondolkodás. Nemcsak a gondolati tevékenység igéinek nagy száma jelzi ezt („Úgy gondolom, hogy a Telecska felől hideg szél fújt akkor”, „nehéz visszagondolni anélkül”, „Ha végül megerőltetném a memóriámat, talán még annak is el tudnám mondani az okát” stb.), hanem az is hogy az értelmező szövegrészek többnyire az események oksági összefüggéseit hangsúlyozzák („Hogy miért, épp azt akarom most elbeszélni,” „Pedig ennek nem okvetlenül kellett volna így történni” stb.). Ha Mikszáth művei a mesélőt, a fehér asztal körül ülő társaság szórakoztatóját idézik,^{2 2} Papp Dániel éi az okokat, az összefüggéseket, a lényegyet kutató gondolkodót. Különbözik a két író a szövegben megcélzott történetbefogadó tekintetében is: Mikszáth „hallgatóit” Pappnál az absztrakt „olvasó” váltja fel, akivel az író nincs személyes kapcsolatban. Az elbeszélések jelentős részében még ez a személytelen olvasó sincs jelen, az elbeszélő mintegy önmagának, önmagához beszél.

^{2 2} Barta: i. m. 167–170.

Papp Dániel novelláiban nem egyszerűen történeteket mesél el, nem az érdekesítően újat mondás szándéka vezeti, hanem a törvényszerű megragadására, illetve megértetésére tör. A földezés célja az első esetben a megismerés; az elbeszélés szerkezetét a megismerési folyamat logikája határozza meg: a tudat a jelenség ellentmondó oldalainak feltárása, az ellentétes álláspontok szembesítése révén jut el a megismeréshez, a felismerés mintegy előttünk, a szemünk láttára születik meg. A valóság átélése, a valóságot átélő *én* a felidézett külső valósággal egyenrangú tényezője az alkotásnak. Az „olvasóhoz” szóló novellákban is jelen van a szubjektum, itt azonban nem a megismerés, hanem a megismertetés, a meggyőzés a cél; a novellákban egy felismert igazság, összefüggés, törvény tárul fel, nyer előttünk igazolást. Ezt szolgálja mindenekelőtt a sajátos logikai-retorikai építkezés. Igen gyakori a novellákban a tétellel való indítás (ez nem jelent feltétlenül tételes, fogalmi kifejezést), maga a történet, amely a tételként felfogható mozzanathoz (Lyubica élete végéig csak töltögetni fogja az italt, Kilicsek Zorka halála nem volt sorsszerű, nem volt elkerülhetetlen) képest többnyire a múlthoz tartozik, mintegy a részletezés, érvelés, alátámasztás szerepét tölti be, jelöletlen vagy jelölt oksági viszonyban van a kiinduló mozzanattal. A zárlatban az elbeszélő visszatér vagy vissza utal erre a mozzanatra, ami most már következményes viszonyban van az előzőleg elmondott történettel, s megfelel a retorikai szerkezet konklúziójának. Egyes esetekben a novella felépítése szinte teljesen megegyezik a szónoki beszédével, de az egészében más struktúrájú elbeszélésekben is fontos szerepük van az építkezésben a retorikai alakzatoknak, az ismétlésnek, az ellentétnek, a halmazásnak és a fokozásnak. A gondolatiság igénye teszi kedvelté a sajátos keretező, lekerekítő szerkezeteket. Az azonoság soha nem teljes: a tér, az idő, a szereplők valamelyike, az újólag felbukkanó cselekményelem vagy motívum ad a zárlatnak ismétlő jelleget (*A Lyubica szolgabirája, A fekete kabát, Szállási Rómeó, Pantaleon, a megbékélt*).

A novellák sajátos atmoszférájának forrása: a rendező értelem jelenléte az életanyagban. Az intellektusé, amely az egyedi, különmemű jelenségekben felfedezi az ismétlődést, a hasonlóságot, az általánost, a törvényt (a jelenségek ismétlődő, általános voltát hangsúlyozó időhatározók, az elvont főnevek kedvelése, igék helyett igeneves szerkezetek használata, a jelentéssűrítő pre- és suffixumok stb.), az ok-okozati összefüggéseket (az oksági és következményes viszonyt kifejező kötőszavak, illetve a következtető, magyarázó mellérendelések és az oksági-időhatározói alárendelések nagy száma). A gondolat közegében feloldódik a dolgok merev különállása, feltárul a mindenség egysége; összekapcsolódik az egyéni lét és a történelem, az emberi és a természeti szint (a természet antropomorfizálódása, az emberi világ dezantropomorfizálódása; meg személyesítések és imperszonifikációk gyakorisága), a különböző érzékterületek, a konkrét és az elvont. Ott tükröződik a gondolatiság igénye a különböző fogalmi területeket összekapcsoló szerkezetek megformálásában is: nemegyszer a hasonlított lesz konkrét, megfogható, és a hasonlat, az elvont a távoli („az ósiller . . . erős, mint a halál”, „Bilics Iván üvöltött a kivilágított éjszakában, mint az igazi, a förtelmes bosszú, amely a világot telihirdeti nyomorúsággal, fájdalommal . . .”, „Ott feküdt sötétkék vászonban a szegény örült: meredten, mint akire ráesett a földi igazság, a valódi nagy Jakob. Az óriás, az idomtalan, a hóbortos, a zsarnok . . .”). A képi megjelenítés sajátosságai következtében az egyedi, konkrét sorsok a nagy mítoszok újjáértelmezéseivé emelkednek (a *Don Lorenzo* . . . c. novella a karácsony-mítoszra, *A Lyubica szolgabirája* a Danaidák mítoszára játszik rá), az egyedin, a hétköznapin átsejlik az általános, az egyén fölötti, az örök.

Itt kell röviden szólnunk a tér- és időábrázolás sajátosságairól. A tér- és időszerkezet szempontjából a korszak novellái alapvetően két típusba sorolhatók. Az egyik típust azok képviselik, amelyekben valamennyi ábrázolt szereplő azonos téridősíkon helyezkedik el, a másikat azok a novellák, amelyek-

ben több, de legalább két tér- és idősíki rétegződik egymásra, a megjelenített elbeszélőé és a történet szereplőié. Az előbbi megoldással többnyire a harmadik személyű narrátort alkalmazó elbeszélésekben találkozunk, illetve az első személyes elbeszélések közül azokban, amelyekben az elbeszélő tevékenysége csak a múlt idejű történés elmondására korlátozódik, saját jelenbeli körülményeiről, helyzetéről stb. azonban nem informál (*Pantaleon, a megbékélt*), a kettős tér-idő az első személyben előadott történetek sajátja. Míg az előbbi típusban az idő – a valószínűség látszatát keltve – általában előrehaladó, az egymást követő szövegrészek időben egymást követő eseményeknek felelnek meg, az elbeszélő időtartam többnyire rövidebb, a második típusban – a tárgyalt korszakban ez a domináns – megbomlik az időrend, gyakori a végki-fejlet előrebecsátása, a vissza-, illetve előreutalás. Míg az elbeszélő tere többnyire meghatározatlan, de mindig reális tér, a történet tere az elbeszélő tudata, a novella közvetlen valósága a tudat valósága, amelyben egyidejűleg, egymás mellett vannak jelen a különböző időrétegekből származó emlékképek. Linearitást ezek között csak a megismerő, illetve a megismert összefüggések feltárására törő tudat teremt. A két sík szembeállítását az igeidők segítségével történik: a történetet vagy saját tevékenységét értelmező, önnön belső állapotát megvilágító narrátorhoz jelen idejű, a történethez mindig múlt idejű igék kapcsolódnak.

A szubjektum hangsúlyos jelenléte, a tér és idő szubjektivizálódása, az intenzívebb nyelvi szerkezet lírai jelleget ad az elbeszélésnek. A létrejövő novellatípus a Mikszáth által a nyolcvanas években megteremtett novellatípus rokona: az író a hangnem-novellát fejleszti benne tovább, formálja át mondánivalóinak és intellektuális egyéniségének megfelelően. Ez a külső valósággal egyidejűleg a valóság ellentmondásaival szembenező, a lényegyet, az összefüggéseket kutató intellektust, a gondolkodó embert is megidéző lirizált novella a Papp Dániel-életmű legfőbb hozadéka, ez készíti elő az utat Krúdy és Kosztolányi számára.

FORUM

RENEZÁNSZ-NOSZTALGIA

CHOLNOKY VIKTOR A MAGYAR HÍRMONDÓBAN

Egy író a századfordulóról, aki csak negyven évet élt. Az életkor megszokott, a pálya rövidsége senkit sem rendített meg. A korszak írói, művészei gyorsan éltek. Lehetőségeiket napokra, órákra, percekre méretezték. Siettek? Féltek? Rémek elől menekültek, vagy hajsolták a teljesebb, egészségesebb életet. Századfordulós sors és élmény. A Cholnoky-testvérek Veszprémből jöttek Pestre. Apjuk a megye főügyésze volt. A vidéki vezető értelmiség életét élték. Tanultak, olvastak, társaságba jártak és mulatságokra, szalonokba és kávéházakba. László volt közöttük a legfiatalabb és a legsérülékenyebb. Jogi pályára készült, újságíró, író lett. Képzeletével bátyjához hasonlított, akit csak tíz évvel élt túl, ötven éves korában öngyilkosságot követett el. Cholnoky Jenő földrajztudós, utazó, egyetemi tanár. Talán a legszerencsésebb Cholnoky-fiú. A kilencvenes évek végén távolkeleti útjairól számol be. A századvégen divatos egzotikus élmények hatással lehettek a két írófivér fantáziájára, irodalmi munkáira is. Viktor a legidősebb, ő hal meg a legkorábban. Az írók között népszerű. Nagynevű kortársak tisztelik, Kosztolányi, Krúdy nyilatkoznak elismerően halála után.

Ezek a munkák különösek és sejtelmesek, mítoszokat és kísérteteket idéznek, az éjszakákról árnyakkal teli éjszakákban születtek. Az élménykör azonos, az élettel való kapcsolat ilyen áttételes, álomszerű. Álom, látomás, mese és csoda, varázslat és átváltozás a századforduló kulcsszavainak, „életkereteinek” tűnnek. Mondatok, történetek, sorsok, pillanatok és életek

épülnek rájuk. Mintha egy stílust, ugyanazt a köznyelvet beszélné minden író, minden művész. Vagy akár minden tudós is. A Cholnokyak sem rínak ki környezetükből. Nem külön-cök. Adyhoz, Krúdyhoz, Csáthhoz, de még Kosztolányihoz és Babitshoz képest is „köznapi” emberek. Ambrus Zoltán, Balázs Béla vajon nem ugyanolyan mesevilágban, álomtájakon járnak, mint ők? Álomország, álmok háza, törpék és óriások, keleti mesék gólyakalifákkal és beszélő táltosokkal, varázsszerek és varázsitalok, a szerelem és a fiatalság, a gazdagság és a jóságos hatalom ábrándjai, a nagyvárosok meséi, a mámorok, a káprázatok és a nosztalgiák a gyerekkor titokzatos birtokai és a férfikor romantikus nyírfaligetei után nem a kor „tükör általi” képei-e? A lélek és a szellem éli ezt a „második” életet. Az igazit, a valódit. És micsoda díszletek között! Milyen erővel, akarattal kellett áthangolni a látást, a hallást, az összes érzékeket, hogy mesezajlással burkolják be éjszakáikat ezek a reménytelenül reménykedő „modern” lovagok. A Cholnokytestvérek köznapi „hősök” voltak, a tudós is, a jogász is, az újságíró is. Úgy éltek és írtak, mint minden értelmiségi ember a századfordulón. Szemlélődtek és álmodoztak. Beszédeselek könyveik címei is. A földrajztudós Cholnoky Jenőtől: *A sárkányok országából, Utazás a sátán szekeren.* A *Kísértetek* természetesen Lászlónak jutott eszébe.

Klasszikus álmok és árnyak

A századforduló látszólag extrém módon, önkényesen keveri össze az emberiség kulturális emlékeit. Fél a civilizáció hanyatlásától, ugyanakkor büszke életstílusára, anyagaira és művészetére, felhalmozódó gazdaságára, a „pénz nélküli” gazdálkodásra, tőzsdéire és bankjaira, szögletes és hajlított szecessziójára, általános műveltségére, tömeges iskolaképzésére, szabadgondolkodására és individuális bátorságára. A nagy kaland, a vállalkozás most az üzlet. Már nemcsak családi,

rokoni méretekben, hanem óriási kartellekben, társadalmi méretekben történik minden, a termelés, kereskedelem, a fogyasztás is. Gyorsan változnak a divatok. Divatok szerint bontják szét és rakják össze a belső enteriőröket, s velük az otthonokat, családokat is. Nemzetközi vonatok, étkező- és hálókocsik, európai országok fővárosai, szállodái, éttermei kerülnek elérhető közelségbe, – legalábbis a középosztály számára –, kövezett utcák, új sugárutak, többemeletes bérházak és pöfögő, túlkölő autómobilok az utcákon. Nagy kávéházi csarnokok, márványasztalok körül lepedőnyi újságokat olvasó emberek, keménykalap és keménygallér, táblás ablakok, mögöttük az utca számára fellépő „civil” szereplők. Ezekben a kosztümökben, kulisszákban élnek a századforduló művészei is. De milyen más lélekkel. Milyen egyetemes és klasszikus nosztalgiákkal feltöltve. A külső forgatagban milyen gyötrő, néma, belső nyugtalansággal. A modern életben régi emberként. Reneszánsz szépségről álmodtak nappal, és a reneszánsz „bűnökről” a szórakozás éjszakai templomaiban. Így éltek, élhették csak meg a napok skizofrén kettősségét, vágyaik skizofréniáját. Nem volt könnyű „teljes” embernek lenni ezekben az életkeretekben. Hamar elégték, beszűkültek vagy elmenekültek, ki-ki a maga lelki szigetére.

Nappalok és éjszakák folynak össze Cholnoky Viktor életében, de írásaiban is. Álmodok és árnyak követik. Reneszánsz-sokoldalúságra vágyik, de ki tudja meddig tapogatózik vissza az érzékek felajzott idegvégződése? Talán már az uomo universale sem a római múltat, nagyságot kereste elsősorban, hanem a görög keletet, és a még keletibb íveket és díszeket. A művészet így lesz valamiféle teljes életre törekvés, életszomj, sőt életvédelem. Sokáig úgy értelmezték ezt a mohóságot, a mesterséges mámorok halmozását, mint az idő intenzív megnyújtását, az élvezetes pillanatok marasztalását, tartósabb, illetve tartalmasabb időteremtést éppen a teremtő idővel szemben. Legenda volt. Maguk az írók, művészek terjesztették, az ópium, abszint, szerelem papjaivá, hirdető apostolaivá szegőd-

tek. Már Baudelaire, már Csáth Géza, a két Cholnoky, Ady és mások vállalták a Pimodán-hivők démoni szerepét. Gőgösen, titokzatosan és keserű öngúnnyal. Pedig csak élet és művészet tudathasadásos tragikumát szerették volna túlélni. Az éjjeli árnyakban azonosítani a nappali álmokat. Ők a kor frakkos ördögei és elszánt donquijótéi.

Cholnoky Viktor könyvcímei is a századforduló jellegzetes élményvilágát tükrözik. Köd és párázó légiesség. A tájak hajnali köde és a kávéházak éjjeli füstje gomolyog történeteiben, a kötetek lapjain. Titkok, keleti misztériumok, sejtelmes, nagy mítoszok és improvizált könnyedséggel odavetett párbeszédék, töprengések. A *Füstkarikák* (1896) még Veszprémben jelent meg, ezt követte a *Kacagó szélhámosok* (1909). A két kötet a vidéki Magyarország alakjait rajzolja, Mikszáth és Gozsdu „hangszerelésében” szólal meg. Közben írja a glosszákat, cikkeket, újdonságokat és ismeretterjesztő érdekességeket, egyszerűen, csevegő stílusban a korszak olvasmányos lapjaiba, A Hétbe, Pesti Naplóba, a Szalonba, Vasárnapi Újságba. Legenda képződött műveltsége, tudása körül. Bizonyára szenvedélyes olvasó volt, de az újságírás rendelése, kényszerű robotja is érződik ezeken a könnyed, olykor ironikus, szellemes vagy pletykálkodó glosszákon. Érdekességeket kellett produkálnia, gyűjtenie, kitalálnia. Mindenről, mindenféléről ír. A rovat igényének akar megfelelni. Néha őszintén érdeklí az, amit elmesél, legtöbbször azonban csipkelődik, fanyalog, kötekedik az olvasóval és önmagával is, mintha szégyellné ezt a hírkomentálást vagy lexikoni kivonatolást, az átlagos újságolvasó szórakozottató „művelését”. Csevegéseit, a nagyvilágból és a tudományos hírekből származó értesüléseit azután a *Kaleidoszkóp* (1913) című „vegyes” gyűjteményében adta ki. A cikkgyűjtemény valóban „vegyes”, kissé játékos, évődő és extrém. Olykor eléri a jobb ismeretterjesztés színvonalát.

A tudása körül kialakult legendát persze jókora kételkedés vagy rosszmájúság is kísérte. Mindenről nem tudhat a leg-tájékozottabb hírlapíró sem, vagy ha ír is mindenről, tudása

csak féltudás, álismeret. Cholnoky nem akar bölcsnek látszani. Finoman szellemes, szarkasztikusan gúnyos, epés, már-már durva is. Olykor lenézi, megveti a tárgyat, amiről írnia kell, ilyenkor a robotmunka undora fitorog stílusából. Vagy a hasonlatai, asszociációi bántóak. Foglalkozásokat, vidéki félszegségeket, modorosságokat kever bele poénjeibe. Nála a „kor vigyorog” az ünneplésekben, főgimnáziumi igazgatók, erdőgondnokok, gyalogezredbeli őrnagyok lesznek bántó szellemeskedéseinek céltáblái. Kétségtelen a korabeli kabaré alakulása, stílusszerű jelenléte, de mintha áthozná ezeket a cikkeket a férfi-asztaltársaságok féktelen, „ízes” szabadosságát is. Vérébeli glosszaíró? Szórakoztat azzal, hogy közben önmagát is szórakoztatja. Zsonglörködik a társaságban, de kissé mintha mindig távolabb ülne le, odébb húzza az asztaltól a széket. Beburkolja magát valamilyen rejtélyes magánosságba. Megszólít így: hölgyeim és uraim, jöjjenek közelebb! Vásári kikiáltók, a konferanszok felhívását, fordulatait gyakran alkalmazza A Hét tárcáiban. Kinevetteti a népszámlálást, tagadja, hogy Budapesten „polgárok” élnének, ahhoz őrizniük kellene a múltat, és rendezni a mai városképet. Ezek azonban csak apró csipkelődések. Igazi tárgyai nem ezekben találhatók. Színesen, érdekesen, szinte felfedező örömmel az emberi szenvedélyekről, a tehetség titkáról, távoli égtájak csodáiról beszél. Az álmokról és a csodákról. Tárcái, glosszái különös, szépprózai írásainak párdarabjai.

Melankólia

A századforduló szellemiségét próbálja megrajzolni, de ez a rajz nem lehet más, mint csupán portrévázlat. Egy kicsit önarckép, egy kicsit vallomás. Meditáció a tehetségről és az alkotásról. Mi is izgathatná jobban az író? És mi a kor emberét, akinek annyit beszéltek már a lélek titkairól, ösztönéletében, sőt a sejtjeiben, génjeiben rejlő erőkről. Amikor divatot ült a mélylélektan. A korban, amelyben szembe kellett nézni egy

titokzatos lényvel, aki az emberben él, de aki nem ő, szembenézni a semmivel. A századforduló művészetének és pszichológiájának egyik népszerű alternatívája, illetve dilemmája volt az *egészség* és *betegség* szerepe a valóság megismerésében, az alkotói tehetségek értékelésében. A narkózis mint alkotóerő, vagy mint életpótlék természetesen nem most merül föl először az irodalom és a művészet történetében. Talán eltekinthetünk a korábbi századok még eltitkolt vagy esetleges eseteitől, hiszen a közvetlen előzmény mégiscsak a 19. század, a romantika, impresszionizmus, szimbolizmus művészeinek mámorja, a lelkerők felfokozásának sokfajta kísérlete, az álmok és látomások akart felidézése.

A romantikusok hedonizmusát, „szabados” életformáját csak felváltotta Poe „alkoholizmusa”, a megidézett fantasztikum, vagy Baudelaire abszint- és ópium-kábulata. Náluk már alkotáslélektani elmélet, sőt életfilozófiává válik minden élenkítő szer, a mesterséges mámorok mindegyike. Az időt szeretnék megállítani, fogva tartani, vagy legalábbis szubjektíve tartalmasabbá varázsolni. Illúziókat vetítenek ki a világba, a képzeletet „tárgyasítják”. Cholnoky szereti a meghökkentőt, a nyárspolgári morált —, egészség elleni állításokat vagy elmélkedéseket. Az olyan kijelentéseken, hogy „abszolút egészség nincs”, már meg sem lepődünk. Vagy, ami miatt Babits egészség–betegség tipológiájára annyira érzékenyek lettünk később, s ahol szintén azt olvashattuk, hogy az egészség a hétköznapiság jele, míg a betegség a zsenialitásé, amely teremti, újat hoz létre, már nem vonjuk ráncba homlokunkat, hiszen azóta ismertté váltak a korszak mélylélektani újságai és kísérletei, legalábbis azok a hipotézisek, amelyeknek ma már van tudományos fedezetük is. Cholnoky kiemeli a világ nagy szellemei közül az öt nagy „csodát”, akik szerinte az emberiség nagy alkotói is: Mózes, Aiszküloszt, Michelangelót, Shakespeare-t és Goethét. „Ki csinál napot, ki csinál újat? A megelégedett ember?” „Azért tisztelet adassék a beteg embernek.” Majd narkotikumokat emleget, néhány nevet még, és kihívón állítja, hogy

minden tehetség, nagy ember valamilyen módon „kísértetlátó” volt. Mert a művészet „élettani” jelenség is, – Nietzsche-től idézi, – feltétele a *mámor*, az extázis. Előidézésére minden elfogadható, a próféták, (nábik), a régi sámánok tehetsége, a kábulatba, révületbe sodró *ritmus*.

A publicista Cholnoky az élet intenzív megismerésére törekszik, ehhez képest ártalmatlan az a vágya, hogy intenzíven is éljen. Szinte szerény és gátlásos. Elrejtőzik valamiféle fontoskodó irónia álarca mögé. Életen túli bölcselete innen nézve tudálékosságnak látszik. Tapasztalata nem több, mint akár-melyik utcakölyöké, aki már ismeri a cigarettázó rejtek-helyeket, vagy a rést az illemhelyek deszkázatán. Kámasz és költő. Gyermekehüvelyben egy koravén bölcs. Mosolya sokat sejtet, valójában „befelé” él, álmában mosolyog, mint az ártatlanok.

Esztétizált létezés

Romantikusként is lehetne nevezni, mint egész lázadó nemzedékét, mint ahogyan így nevezték Ady harsány lázadását vagy Ambrus Zoltán „tündérező” mesenovelláit. A való világ poétizálására nem vállalkoznak. Elfordulnak attól, menekülők. Nekik az élet mentése, saját életük kimenekítése lenne most fontos. Nem a világot szeretnék elvarázsolni, erre nincs erejük, módszerük, hanem az életüket. Életformájuk lesz az esztétikum, a „szépen élni”, s természetes vonzata a „szépen halni” programja. A mámor számukra nem szórakozás, nem időtöltés vagy könnyed lebegés, rossz szokás. Tragikus ismeretszerzés inkább. Életet áldozó kaland. Kísérleti narkózis. Alkohollal, nikotinnal, morfiummal, vagy az ösztönélet felfűtésével. A valóság helyett inkább a káprázatot választják, csak szép legyen. Esztétizálni a létezést, bármennyit veszít is a tartamból, bármennyire megrövidül is az élet ideje. Ismerős gondolatok, régi életreceptek ezek. Mégsem a romantika sorsszerűségét, etikai dilemmáját ismételik meg. Nem a mit miért felál-

dozni, nem a mit választani most a főkérdés. Reneszánsz ábrándok, fények borítják el ezt a nemzedéket. A művészet az emberben van, mélyen, elrejtve. Csak rajta áll, hogy mennyit hoz belőle a felszínre, milyen széppé tudja tenni a saját életét. Kockázatotóbbat, de tisztábbat. Kevesebbet, de méltót. Ez az ő „démoni” mámor-hitük, mákonyos dekadenciájuk.

Az első szabály: megkülönböztetni és különbözni mindenkitől. Vállalni kell magukat és mániáikat, hiteiket és tévhiteiket, a kockázatot álmaikért. Nem a kábulatot hajszolják, nem lebegni akarnak, mint a morfinisták, ópiumisták, kétségbeesett szökéseikben, hanem látomásokat, hangulatokat, mondjuk ki, illúziókat keresnek vagy őriznek meg ezekkel az életveszélyes kalandokkal. Milyen más az a mámor, amely telve van „törté- nésekkel”, lelki eseményekkel, élményekkel, és mennyire más az, amely holtan, kinyúlva fekszik a járdán. Az élet nem könnyű. És nem szép. Megannyi „esztétikátlan” esemény sor. Esztétikátlan dramaturgia szerint cselekedjük, vagy hagyjuk, hogy általunk és rajtunk történjék. Mi szépség van a születésben, az önfenntartásban, a fajfenntartásban és a halálban? – kérdezi Cholnoky egyik írása. A reneszánsz „szép halála” emlékezteti őket a „könnyű halál” keresztényi dilemmájára. Ha a születés, létezés nam szép, szépnek kell álmodni, vagy megkeresni a létezés esztétikai mozzanatait.

Pogány derű

Európa hanyatlik. Cholnoky nem fogad el semmit, ami lehangolná, ami elvenné a szépség derűjét. Szereti a nyár örömeit, a Balaton szépségét és borzongató mondáit. A természet színpompáját, vulkánjainak tűzijátékát. Szereti, sőt követeli a természet örömmünnepeit. Mi az ő pogánysága? Természetesen Hellasz derűje, a földközi-tengeri klíma, a mítoszok világa, és a táj „örök” változatlanságában való hit. Nem az európai civilizáció ellen fordul, hanem a keleti és antik egyszerűség felé. Ha

meghal a Vezuv, ugyanolyan tragédia, mintha vándormadarak pusztulnak el tengeri útjukon, üstökös tűnik el az égről, (még ha baljós jelnek vélik is), vagy nagy csalódások érnek minket mítoszokkal, Napóleon-méretű hősökkel kapcsolatosan is.

A pogány derű nincs okvetlenül ellentétben az európai, „túlrejt” civilizációval. Cholnoky csodálja azt, ami természetközelenben maradt, a Délt és a Keletet, de nem vágyódik oda, nem fordít hátat több évezred kultúrájának. Csupán kételkedik az absztrakciókban és a modern filozófiák szomorúságában. (*A pogányság derűje, A holló és a sárkány.*) Ez az álomvilág, illetve „esztétizálás” nem lehet meg az ősi örömforrás nélkül, az erotika, szerelem dicsérete nélkül. Boccacciót szeretni kell, – írja.

Pannónok

Nyugat, kelet, nemzet, származás, illetve faj újra az érdeklődés középpontjába kerül. Most nem nacionalista indulatból, nem politikai jelszóként, hanem a legártalmatlanabb emberek jóvoltából, a tudósok és a költők töpregenek el a gyökerek erején és a környezet hatásán. Egyszóval arról, hogy milyen szociológiai, történelmi, biológiai és pszichológiai mélyáramlások sugallják a gondolatot, vagy irritálják a képzeletet, vagyis saját alkotói terveiket és műveiket. A tudományok vonzó szenzációkat találtak az ember megismeréséhez, az emberismeret „fehér foltjaihoz” (sejttan, Freud és a mélylélektan, szociológia stb.), a kíváncsiság természetesen éledt fel, az élet bizonytalansága pedig megnövesztette ezt az új aspektust. Az életstílus és a magatartás filozófiája változatlanul érvényes, az élet esztétizálásának, jelentőssé (Freud), tartalmasabbá tételének igénye folytatódik az alkotók életében és munkáiban. Bizonyára kavargó itt kelet és nyugat, török és szláv, minden, amit már Ady is észrevett, és bizonyára igaz az is, hogy a pannóniai ember karakterében vagy köznapi gesztusaiban

különbözik a szatmári vagy a partiumi embertől. A lényeg mégiscsak az, hogy miként élünk itt együtt ezzel az átokkal és áldással.

Napnyugati mesék

Cholnokyra és a kortársakra is jellemző, hogy jó érzékkel adtak címet írásaiknak. Tudták, miről írnak, honnan hová szeretnének eljutni. Cholnoky szerencsésen vegyíti a nyugati lovagmítoszokat a magyar élet alakjainak valóságosságával, illetve valószerűtlen meseiségével. Megint csak Ambrus Zoltánra és Krúdy Gyulára kell gondolnunk. Ők szövik ilyen finoman, pókhálászövevé össze a sejtelmes, ködös múlttal a köznapok különöségeit, különceit és rejtelmét. Cholnokynál is minden meseszerűvé válik. Csodát akar, ezért csodát lát. A szegényes, kopár világ titokzatos lesz vagy groteszk, komor vagy csillogó. A mondák és történetek a koraközépkor, a lovagság századaiból származnak. A keresztesháborúkat, Artúr király kerekasztalának lovagjait, közülük elsősorban is Lancelot-t lovagok idézik fel. A keresztések és a kereskedők viszont keleti meséket, misztériumokat hoztak magukkal nyugatra. Kelet ragyogó napsütésében káprázat, varázslat a mágusok mesterségének minden trükkje. A nyugati tenger nyirkos, ködös párájú földrészein szorongatóbb, félelemmel telibb, babonásabb a mese.

A lovagi kísértethistóriák valószínűleg reinkarnálódnak a kísértetballadákban, de a romantika „különös” történeteiben is (Poe, Hugo), amelyek inspirálják a bűnügyi történetek megszületését. Cholnoky olvasásához fel kell készülni. Ha tájékozatlanul vesszük kézbe, minden darabja banálisan ismerős, írásai utánérzések, olykor erőlködve szellemeskedőknek tünénének. Csak a kortársakhoz szól. A pillanat ihletében beszél. Az akkori eredetiség és közlésmód választékos köznyelvén. Ezért értették és szerették. A Cholnoky-mítosz azért születetett, mert egy időszletben a legjobbakkhoz szólt. Van betyár-története, illetve pandúr-története, csak borzongáso-

sabb hatású, mint Jókaié és Mikszáthé. A furcsa már tragikumot előidéző motívuma. Cholnoky nemcsak tanult Hugótól, Poe-tól, Jókaitól, Mikszáthtól, de a maga élményeit keresi a régi történetekben, ezekkel az élményekkel szembesíti az „újraolvasott” történeteket. (*Rituper, A sekrestyés, A szürke ember.*) És folytatja fölényes, otthonos „társalgását”, stílusgyakorlatait Krúdyról, Török Gyuláról, vagy Heltait, Hunyadyt idézi fel. (*Bertalan Lajos lelke, Polixéna kisasszony póré, A kövér ember.*) A „pannónok” ilyen nyugati meséket ismernek meg, és így azonosítják a lovagvilág mágikus rejtelmait a maguk életének furcsaságaival. Mintha újraértelmezné, magyarázná a periférikusnak, nehézkesnek tűnő magyar történetek igazi értelmét, jelentését. Hozzá férceli, beleépíti a magyar világ különceit, furcsaságait a napnyugati mesék babonásan szép mesevilágába. A jelenség nem egyedi. Már ismerős a festészetben is. Minden téma a régmúltból jött, csak meg kell hódítani (Manet), új színeket, formákat kell adnunk az „örök” emberinek, újjá kell születni a régiben. Cholnoky merészen „plagizál”, magabiztosan idéz, áll oda a minták mellé. Már tudja, mit kell tennie, és mivé alakult át benne a régi tárgy.

Párbeszéd az életről

Azt mondhatnánk, hogy az egymást követő kötetek „vegyes” műfajúak. Mindegyikükben ugyanazok a formák, párhuzamok, mesetárgyak és párbeszédok ismétlődnek. A tárca stílusa ez. De igényesebb műveiben kétségtelenül otthon van a szimbolizmus „kettősségeinek”, az én és nem-én, az én és a más formai szerepmonológiáinak is a művészi igénye. Különös már a stílus, forma is. Hiszen a szalon-lapok csevegéseiben, az intimpistáskodó bulvár-közlésekben ugyanaz a fiktív, „rejtett” értesülés szerepel, mint a platóni dialógusok lenyűgöző érvelésében, amelyek a logika művészetével adnak el nekünk egy-egy szubjektív igazságot, hogy a következő kérdéssel már vissza is vonják azt. A mélylélektan megerősíti a művészek

kételkedő kérdéseit, énjük megkettőződésének félelmét és hiedelmét, vagy éppen ennek a megsokszorozódásnak a büszkén vállalt hitét. Cholnoky párbeszédesei írásai mindig két barát között folynak, ellenfelek vagy kettős alteregók. Bizonyítani egyiket sem lehet. Józan életszemlélet és a mámor-hit feleselnek az életért. Két ördögi kísértés. Ördögi, mert mindkettő csapdába akarja ejteni a többre vágyakozó embert. A józan-ság, – a köznapiság börtöne is. Megtagadása mindannak, ami szép, szárnyaló. Óvatos egészségvédelem, számító, de tartalmatlan, és permanens agonizálás. A mámoros és felelőtlen társadalmon kívüliség okos lázadásnak tűnik. Éles, metsző gondolatok, imponáló függetlenség. De az önpusztítás tudata is bennük van. És ez az ördögi, sátános eredet bennük. Mintha az egyenlet felállítható volna így, vagy csak így lenne helyes.

Cholnoky kávéházi figurái nem humoristák, de nem is filozófusok. Ernő és Mihály, Dénes és Endre ülnek egy kerek kis márványasztal mellett, kávéházi világításban, cigarettafüstben, kávégőzben, szinte arctalanul, szereptelenül. Az egyik talán újságíró vagy művész, a másik orvos, tudós, ügyvéd, mindenestre valamilyen „józan” ellentmondó, gondolatokat provokáló és ihlető. Fontosabb, hogy baráti társalgás részesei vagyunk, mindig aggódó, és mindig őszintén nyugtalanító párbeszédé. Az életről van még szó? Vagy már a halálról? És ha a halálról, akkor a meghalás tudományáról? A párbeszédekben lassan megfordulnak a dolgok. Az élet lesz csupa zaklatottság, félelem, még értékeiben is neuraszténia, míg a halál a természetes, a „tiszavirág-példázat”. Védekezni ellene csak úgy lehet, ha felélesztjük az elfojtott halálösztönt, a boldog halál euforikus állapotát. Ezek az okoskodások természetesen paradoxonok, a paradoxon metsző fölénye, hideg ereje nélkül. Inkább a lila ködöt, az éjszakai hangulatot, vagy a napfelkelte „oroszlánlázát” az éjjeli nemesvad, ragadozó, nappal tehetetlen, riadtszemű, állati félelmét akarja közvetíteni az ösztönök összecsapásával, kifordítottságával. Minden ideges állat felébredése után rosszul érzi magát (*Febris Leonina*).

A bronzkígyó suttogásai

„Néhusztán, a bibliai bronzkígyó megint meglátogatott.” Az író vagy a mesélő csak a sziszegéseit jegyzi fel, amelyeket, csodák-csodája ért, és történetekké kerekednek képzeletében. Mert bibliai, szentkönyvből való a kígyó, suttogásait komolyan kell vennie. Meséinek többsége Néhusztántól ered. De ezekből a sziszegésekből árad a kelet, a dél, a mese-világ és a meseidő. A napkeleti mesék és a dalmát mesék. Csodák és elképzelt csodák, tehát kalandok, vagy müncheni nagyotmondások történetei. Cholnoky szereti az egzotikumot. Szabadságot ad az írónak és a bölcsesség maszkját. Bármit kimondhat, bármit megkérdőjelezhet ebben a közegben. Mese és mítosz itt szimbolikus valóság. Történelmi látomások sora, ami Flaubert *Salammbója* óta annyira vonzó. De ilyen szimbolikus meséket – napkeleti meséket – írt Maeterlinck, Babits vagy Balázs Béla is.

Napkeleti mesék

Néhusztán „tud mindent, lát mindent, beszél mindenről, nincsen előtte ismeretlen, sem kor, sem birodalom, sem pedig időn és téren túl való titok”. Ez a varázslat már a költészet mágiája. Az egyik keleti meséjében a „csodaorvos” kuruzslással gyógyította meg a kalifa térdét. Rejtelmes erőt, titokzatos tudást tulajdonítanak neki, hiába tiltakozik ellene, „én nem orvos vagyok, hanem költő”. Hiszen ez a tudás kell a betegnek, a hit és elhitézés tudománya. A költészetben van az orvosság. A „keleti” típusú mesék a költészet régiójába tartoznak. Prózába írt költemények. Már egzotikus neveikkel, történetfordulataikkal is azok, nem beszélve a csodák köznapiságáról, a mágia és varázslat gyermeki hitelességéről és természetességéről. A keleti mesékben és déli mítoszokban minden „elbeszélés” ünnepi, különös, stílusában és nyelvében is más, mint a köznapok közvetítő nyelve. A mesélő, a költő

még külön kasztba, rendbe tartozik. Kivételes képességeket tud magáénak. Hiszen nyilvánosan lép fel, utcákon, tereken, az árusok piacán, vagy egy-egy meghívásra érkezik családokhoz vagy fejedelmekhez. Ezeknek az idegen furcsaságoknak kell hordozniuk azt a gyönyörködésigényt, ártatlan lelki narkotikumot is, amit az európai művészetben szépségnek mondunk.

Cholnoky Viktort egy-egy szó ejti rabul, és máris nyomoz a mese után, vagy képzelete álmodik szimbolikus képsorokat, szép-szomorú mondatokat a szó köré. A napnyugati babonák itt találkoznak kelet misztériumaival. Bouilloni Godofréd lovagjait a keleti hiedelmet, a misztériumot, a „pogányságot” káromló bűnük öli meg. Mert megsebezték a szent madarat, az „alerion-madár” három csepp vére úgy öli meg a gőgös nyugati lovagot, mint Heraklészt Nessusz inge. Pedig ezt a madarat csak egy történelemkönyvben látta, a híres kereszteslovag címerének leírásában olvasta. Az ilyen mesés lovagi históriában már természetesen van jelen a navarrai királynő szerelme. A nemzedék írói így álmodtak, miközben szűk, kis hivatali szobákban robotoltak.

Cholnoky ősi isteneket látogat meg kultuszaik helyén, látomásaiban őket idézi, az egyiptomi holdistent, az ár-apály urát, vagy a babilóni napistent, *Tammuzt*, a százarcút, a hatalmasabbat, a meghaló és feltámadó égi istenséget, aki mindig győzedelmeskedik. Hol vannak innen a bálványok? Minden csak babonás varázslat, a teremtő és éltető forrás a Nap, a Természet. Ma már nem is ezek a mesetárgyak keltenek érdeklődést az olvasóban, hanem a stílus, kép, látomás, a megírás módja. Szeret hangulatokat festeni, alkonyatot és napfelkeltét, madártávlati városképet. De mindezt nagyon tömören, jelzészerűen, mintha csak színpadi utasítást írna. A párbeszédekben sokszor egész enteriőrök, helyzetvázlatok vagy eseményelőzetesek kerülnek zárójelesen a cím alá. A *Tammuz* kezdő tájképe, hangulata is a napkelte, lovassal, az Eufrátesz alsó folyása mentén, a lovast megismerni, valami akkád harcos lehet. Cholnoky feszélytelen grimasszal ír le „szép” novella-

kezdéseket, ismerős elbeszélői közhelyeket. (Itt már nemcsak Flaubert, de Herczeg Ferenc *Bizánc* vagy még inkább *Pogányokja* is eszünkbe juthat.) Mégsem bántó, nem disszonáns a „hasonlóság”, hiszen Cholnoky nem írószágról akar meggyőzni minket, hanem hangulatot teremt meséjéhez, amihez ilyen „megszokott”, már ismert eszközökkel próbálja bevezetni hallgatóit. Mondjuk, hogy ez is ősi elbeszélő fogás. Vagy gyanakodjunk az író iróniájára, ami ott bujkál minden kalandra-hívásában? Ez a kérdés is megválaszolatlan marad. Rejtélyei közül való.

Dalmata kalandok

Cholnoky is találkozik a maga utazó, elvágódó „hajósával”, a számára elérhetetlen Szindbád-mítosszal. Nem ölti fel a maszkot, nem mer úgy azonosulni vele, mint Krúdy, nem lesz a 20. század egyik új Odüsszeusza. Persze a kaland és kalandor is más, mint a távoli országokat, csodákat látó, de mindig az otthont kereső Odüsszeuszok. A „szabad” emberek felé vonzódik. A valódi vagy megálmodott kalandot meséli el. Egy kis Robinzon ábrándjával, és felnőtt rezignációval, ironikus hitetlenséggel. Hőse, figurája Trivulzió, ez a kevert vérű dalmata kalandor, aki azzal is rokonszenvet ébreszt benne, hogy olyan színes, annyi faj keveredett el benne, mint a pannónokban. Csak ilyen vérségi örökléssel lehet valaki érdekes, „művész”. Így találkozhatnak végletes ellentétek, a nyugati fantázia a keleti csodákkal. Trivulzió délszláv és olasz, de görög, zsidó, török ősöktől örökölhette kontemplatív és cselekvő készségét, amiből azonban hiányzik a megtartó siker képessége. Hórihorgas, fekete, dalmata. Így kezdi a *Trivulzió szeme* című írását. „Van egy furcsa barátom”, akivel az összetalálkozások szokatlanok, de nem véletlenek, „valami megmagyarázhatatlan akarat rendszeres működésének az eredményei”. Kikötői csapszékekben, kocsmákban látja, lezüllötten, italért mesél, vagy pénzért, készségesen elmondja életének káp-

rázatosan szerencsés epizódjait és balszerencsés fordulatait, amelyek mindig a mélyre juttatták. Meséiben volt gazdag és szegény, szigettulajdonos, hajós, császár valami egzotikus vidéken, tisztviselő és gyöngyhalász. Látható volt Marseille-ben és Velencében, Fiumében lerongyolódva. Igaz, vagy sem? Egy álmodozó kisembernek vagy egy csavargónak a meséi ezek? Illúzióival él, mert így tud csak élni. Furcsán látó üvegszemével, és a tatár kánnak tulajdonított műfogsorával. A romlásban egészséget pózolón, a gyarló hazudozásban álmokat takarogtón. Mindenki a maga hite szerint boldogul, – mondják róla. Ez az illúzió, ez az élettitok vonzza Cholnokyt.

Mese-idő, mese-város

Az elbeszélte történet és a forma mese. A címadással, a mesés fordulatokkal, csodákkal, titkokkal ezt is hangsúlyozza írójuk. Narkotikum és vigasztaló olvasmány. Anekdota vagy hírlapi érdekesség. Lancelot lovag kalandját a navarrai királynéval így vezeti be: „az én meseidőmben” történt. A meseidő elfolyó, pontosíthatatlan. Múlt és jelen egyszerre. És a képzeletben a jövőre is kiterjeszhető. (*Új világ*) A mesés múlt szimbolikus „üzenete” vajon nem a jelen tapasztalata-e? Euménosz (*Az agórán*) nem ma mondja-e, hogy hagyjatok tovább gondolkodni? Időtlennek tűnnek a „sors-témák”, a kényszerek, determinációk változatai. Az sem lényeges már, hogy hol játszódik le a történet. A meseidő csak mesetérben lehet ilyen állandó. Cholnoky művészi „logikája” következetes. Megkeresi a mítoszi helyeket, a mesék szülőföldjét, keresi a „titokzatos birtokot”, a vágyak városát, a csodák glóbuszát, ahol élni érdemes, és ahol mindenki járt már, csak nem vette észre, vagy hűtlen lett hozzá. *A senkik szigete* vagy *Famaguszta* ez a hely. Mert meseidőben van aki a nyárba, van aki a télbe vágyik. Ez a vágyak földrajzi vonzása. Famaguszta az a város, Ciprus szigetén, ahol megtalálható Kelet és Nyugat, a Nibelungenlied

és az Ezeregyéjszaka miliője együtt. Itt „mesévé válik mindaz, ami máshol utálatos valóság”. Famagusztát elérheti mindenki, nem kell ezért Ciprusra utaznia. Mindenütt ott van, a gyermekek játékaiban, a borban, a szerelemben, a kártyában, a szenvedélyeinkben. Csak azért vonzó, mert már nincs, mert már elveszítettük. A haldokló nyugtalan, az ember más-más városba vágyakozik. Ezért mindenki keresi Famagusztát. A maga lelki gazdagságát, békéjét. Ugyanez a nosztalgia köti hőseit a művészethez, a bohémia országához is. (*Finis bohémiae.*)

Utószó

A Magvető Könyvkiadó két kötetben adta ki Cholnoky Viktor publicisztikáját és novelláinak, tárcáinak válogatott gyűjteményét. A Magyar Hírmondó eddig is sok meglepetést nyújtó sorozat. Ritkaságokat nyújt át, ismeretlen írókat vagy költőket fedez fel, dokumentumokat tesz közzé. Szép vállalkozás. Korokat, irodalmi légkört idéz vissza. A megmaradt nagy alkotók mellett feltámasztja az akkor népszerűeket, és máig is értékesebbeket, olyanokat, akik akkor legalábbis egyenrangúaknak látszottak ezekkel a maradandó értékekkel. Cholnoky Viktor a színvonalas novellisták, polihisztor publicisták egyike, ahhoz a reneszánsz-nosztalgiahoz áll közel, amit Kosztolányi, Babits, Krúdy Gyula is szeret. Érdemes volt feléleszteni ezt a szellemi világot. Fábri Anna értő Cholnoky-portréjához alig lehet valamit hozzátenni. Nem is szükséges. Hitelesen, megértően írja le a századforduló élményeit, írói törekvéseit, jól válogat az író köteteiből és folyóiratokban megjelent írásából. A kötetek tagolása, új fejezetcímei csak arra utalnak, hogy e szimbolizmushoz közel álló életművet bármelyik több jelentésű, illetve sok rezonanciájú írásának címével is jól lehetne jellemezni. Minden tárgy, név eligazító, mind variálható. (Magvető, 1980.)

MEZEI JÓZSEF

MAGYAR IRODALOM AZ NSZK-BAN 1945–1970¹

Az NSZK területén az 1945 és 1970 közötti időszakban megjelent magyar szépirodalmi művek és a róluk közölt recenziók alapján megállapítható, hogy a nyugatnémet olvasót még 10–15 évvel a háború után is elsősorban az érdekelte egy szocialista ország szépirodalmából, mit árul el az adott mű a megváltozott társadalmi-gazdasági rend kulisszatitkaiból, és hogyan tükröződik ez a változás a szépirodalomban. A fordítások mindenkori példányszámának alakulása és a kínált választék szoros összefüggésben van azzal a növekvő vagy csökkenő érdeklődéssel, amely a szocialista országok társadalmi-kulturális élete és politikai fejlődése irányában – hol jobban, hol kevésbé – megnyilvánul. E megfontolás alapján a magyar irodalom NSZK-beli (ill. 1949-ig a három nyugati megszállási övezetbeli) megjelenését és fogadtatását három időszakra csoportosítva célszerű vizsgálni. Az első több mint egy évtizedet ölel fel 1945–1956-ig; ezután néhány évig tartó átmeneti idő következik: 1957-től megközelítőleg 1961-ig; majd a 60-as évek elején kezdődik a fellendülés időszaka, amely volta-képpen még napjainkban is tart, de a részletesebb vizsgálat e cikk keretében az 1970. évvel zárul.

A második világháborút követő tíz évben alig beszélhetünk a két ország között közvetlen kulturális kapcsolatról. A fordítók és német kiadók között korábban létrejött együttműködés teljesen megszűnt a háború alatt. A háborút viszont – az első észlelés és tájékozódás után – átmenet nélkül követte a hidegháború korszaka. A két ország kulturális kapcsolatának kialakulását az egymástól merőben eltérő politikai és társadalmi fejlődés, a merev elzárkózás sokáig megaka-

¹ *Die Aufnahme der ungarischen Literatur in der BRD 1945–1970* címmel doktori értekezés jelent meg a *Budapester Beiträge zur Germanistik* c. sorozatban 1977-ben.

dályozta. Politikai és társadalmi elidegenedés lett ennek a következménye, amely lényegében kiterjedt Európának egész keleti és nyugati részére. A világpolitikai légkör nem kedvezett a közeli vagy távolabbi népek kultúrája iránti érdeklődés felkeltésének, a „kulturális cserének”. Ideológiai és politikai konfrontáció jellemezte ezt a korszakot a különböző társadalmi rendszerű országok között, s így kulturális kommunikációról nemigen lehetett szó. Így magyarázható, hogy az NSZK-ban 1945 és 1956 között könyv formában megjelent 36 szép-irodalmi mű között egyetlen egy sem képviseli a kortárs magyar irodalmat.

Elsősorban olyan magyar műveket adtak ki ekkor fordításban, amelyek a háború előtti konvencionális-konzervatív irodalom termékei voltak; így Herczeg Ferenc, Komáromi János műveit, vagy Székely László katolikus egyházi regényeit, Heltai Jenő szórakoztató komédiáit, Nyíró József néhány novelláját. A példányszámot illetően Harsányi Zsolt állt az élen romantikus életrajzi-történelmi regényeivel. A háború utáni években 17 művét fordították le és adták ki. Néhányat közülük már nem is először: a *Magyar rapszodiát* pl. 1949-ben tizenegyzszer, az *És mégis mozog a föld* címűt 1954-ben kilencedszer (ford. Tóth I. P. és Luther A.). Említésre méltóak az 1945 és 1956 között kiadott munkák sorában Márai Sándor könyvei, csakhogy ő 1948 után mint hazája határain kívül élő nem növeli a tényleges magyar irodalom statisztikáját az NSZK-ban. [1948-ig csak régebbi könyveit nyomták újra: *Vendégszobák Bolzanóban* (ford. Stipsicz-Gariboldi Renée), *Sirály* (ford. Podmaniczky Tibor), *Kassai polgárok* (ford. Tóth I. P.), *Nagy pillanat* (ford. Mundorf Paul)]. A teljesség kedvéért meg kell említeni Mikszáth Kálmán 1954-ben kiadott novellás kötetét (*A Lohinai fű*, ford. Baltzer Hermann és Jókai Maurus), amely egy háború előtti kiadás utánnyomása, továbbá Dallos Sándor lírai elbeszéléseit, amelyeket a magyar olvasó *Mezei mirákulum* (ford. Fordító László) címen ismer. Balázs Béla komédiája, az *Égi és földi szerelem* (oroszból fordította Barshing

Siegfried) csak színházi kézirat maradt, nyomtatásban nem jelent meg, annak ellenére, hogy Balázs Béla éveket töltött Németországban a 20-as években, s így neve talán ismertebb volt sok más szerzőénél. Nagy jelentőségű viszont, hogy 1947-ben Münchenben a Weissmann kiadónál megjelent Illyés Gyula szociográfiája, a *Puszták népe*, Podmaniczky Tibor fordításában (nyilván még egy háború előtti kezdeményezés eredményeként). Még akkor is fontos ez, ha a kedvező fogadtatás ellenére nem érte el azt a sikert, amit majd több mint 20 év múlva, 1969-ben fog elérni, ill. elért. (Ekkor Stuttgartban jelent meg az *Ebéd a kastélyban* című kisregénnyel együtt, ezúttal Engl Géza fordításában.) A *Puszták népe* szociográfiai jellegét a kritikusok eleinte nem is nagyon ismerték fel, annál inkább irodalmi értékeit. Úgy üdvözlük ezt a könyvet, mint amely merőben elüt a Magyarországról ismert klisék sztereotip kulisszáitól. Érdemes néhány sort idézni Hansgeorg Maier akkori recenziójából:

„Olyan könyv ez, amely a német olvasó figyelmét annak a tájnak sötét és nyomasztó társadalmi helyzetére irányítja, amely szociális nyomorát giccses cigány-operett konvenciók mögé szokta rejteni.”²

1957-től új fázis kezdődik a magyar irodalom nyugat-németországi fogadtatásában. Ismeretes, hogy az 1956-os októberi események nagy érdeklődést váltottak ki jóformán az egész nyugati világban. Ez az érdeklődés elsősorban politikai jellegű volt, de csakhamar automatikusan áttevődött kulturális életünkre, s ezen belül szépirodalmunkra is. Kezdték jobban felfigyelni a magyar írókra és – szinte természetszerűen – elsősorban azokra, akik ezekben az években valamiféle közéleti szerepet játszottak. Így történt, hogy Déry Tibortól már 1957-ben néhány novella jelent meg nyugatnémet folyóiratokban (*Szerelem* pl. a *Neue deutsche Hefteben*, a *Ló* című novella a *Neue Rundschau*ban és részletek a *Niki vagy egy*

² Maier, Hansgeorg: *Illyés Gyula: Pußtavolk*. Welt und Wort, 3 (1948) 190.

kutya története c. elbeszélésből a *Monat* c. folyóiratban). Déry Tibor nevével közvetlenül 1956 után foglalkoznak először a nyugatnémet lapokban, de aztán feledésbe merült, míg nem 1957 áprilisi letartóztatását követően néhány prominens író – köztük T. S. Elliot, J. P. Sartre és mások – fel nem szólaltak kiszabadítása érdekében.

A magyar irodalom nyugat-németországi recepciójában az 1957. esztendő sajátos átmeneti időszakot nyit meg, amely kb. négy évig tart. Mind a kiadásokban, mind a művek fogadtatásában jobbra a politikai indíték, illetve más esetekben egy-egy mű magyarországi megjelenése fölötti csodálkozás dominál. Ugyanakkor sokasodnak azok az észrevételek is, amelyek a magyar irodalom sajátos irodalmi, művészi értékeire mutatnak rá. Fokozatosan megteremtődnek tehát a feltételek ahhoz, hogy a mai magyar irodalomban ne csak politikai, ideológiai egzotikumot lássanak, ill. keressenek, hanem annak a sokrétű társadalmi és lélektani folyamatnak az irodalmi kifejezés-módját, amely Magyarországon ebben az időben lejátszódott.

Az 1957-től 1961-ig tartó négy évben összesen 23 magyar szépirodalmi művet fordítottak le az NSZK-ban. A szórakoztató és a rangos irodalom közötti arány 11 : 12-höz. Az utóbbi tizenkét fordított mű közül hat képviseli a kortárs magyar irodalmat: Déry Tibortól három könyv jelent meg (*Niki vagy egy kutya története*, *Az óriás* c. novella és egy novellás kötet: *A portugál királylány* – mindegyik Nágel Iván fordításában –); Németh Lászlónak egy regényét adták ki (*Iszony*, ford. Schag Elemér és Ujlaky Charlotte); Szabó Magdától kettőt (*Freskó* és *Őz*, ford. Mirza von Schüchina). Hat mű képviseli a magyar klasszikusokat (Mikszáth, Móricz, Balázs, Gárdonyi egy-egy művel, Bibó Lajos két könyvével). Az olvasmányos irodalomban változatlanul Harsányi munkái állnak az élen. Tőle hat, Passuth Lászlótól két regény jelent meg a fenti években.

Déry munkáit lelkesen fogadta a kortárs német kritika, de szembetűnő, hogy jóformán kizárólag a politikai háttérre vilá-

gítanak rá recenzensei. Ez részben természetes, hisz Déry regényeinek és novelláinak társadalmi, politikai, történelmi háttere egyértelmű; sajnálatos azonban, hogy nem veszik észre Déry elbeszéléseinek sajátos művészi értékeit, mint pl. finom iróniáját.

Ugyancsak széles körű, de hasonlóan egyoldalú érdeklődés kíséri Szabó Magda regényeinek a megjelenését is. Erre az egyoldalúságra utal Herbert G. Göpfert a *Freskóról* írt kritikában:

„Egyes, előttünk ismert példák ellenére hajlamosak vagyunk arra, hogy a vasfüggöny mögött élő népeket és irodalmukat, elsősorban ne a nemzeti sajátosságuk, hanem a politikai-ideológiai mondanivalójuk szerint értékeljük.”³

Egészen másképpen reagál a kritika Németh László regényére. Sajnálatos tényként állapítják meg szinte egyöntetűen, hogy ez a Magyarországon már 1947-ben megjelent regény csak 1960-ban került a német közönség elé. Werner Wilk, a *Neue deutsche Hefte* neves recenzora ezt az író önéletrajzából vett közléssel magyarázza: Németh László hosszú idő óta visszavonultan él és írásait rendezi. „Az ilyenfajta emberek – mondjuk meg őszintén – nem vonzóak, nem keltenek feltűnést. Velük nem lehet reklámot csinálni” – írja Wilk.⁴ Németh László személyes sorsa valóban nem látványos. Wilk és a többi bíráló recenziója megfelel a regény irodalmi, művészi értékeinek. Érdeemes megjegyezni, hogy ez az egyetlen magyar mű, amelyet 1970-ig 100 000 példányban adtak ki (1962-ben az Európai Könyvklub jelentette meg másodízben, harmadszor pedig 1963-ban a Fischer Bücherei).

Az 1962-től 1970-ig terjedő időszak a tárgyalt 25 évből a kiadott művek számát, minőségét és irodalmi értékét tekintve

³Göpfert, Herbert, G.: *Aus dem heutigen Ungarn*. *Neue deutsche Hefte*, 7 (1960) 74., 554.

⁴Wilk, Werner: *Németh László: Wie der Stein fällt*. *Neue deutsche Hefte*, 8 (1961) 81., 145.

a leggazdagabb. E nyolc év alatt majdnem félszáz (pontosan 46) olyan irodalmi mű jelent meg az NSZK-ban német fordításban, amely Magyarországon 1945 után, túlnyomórészt azonban az 50-es és 60-as években keletkezett. A választék szempontjából már 1957 és 1961 között is tapasztalható a politikai-ideológiai tartalom iránti érdeklődés csökkenése; a figyelem fokozatosan a jelenkori magyar irodalom fejlődésének sajátos adottságaira irányul. Az egyes műveket differenciáltabban ítélik meg és pontosabban értékelik. Három magyar író: Déry Tibor, Németh László és Szabó Magda munkáit folyamatosan fordítják, ill. adják ki. Ennek természetes következménye az olvasótábor fokozatos növekedése.

E jelenségek részletes elemzése, az irodalmi áttörés minden sajátosságának és egész háttérének az ismertetése, ill. a megvilágítása túlnő e rövid összefoglalás keretén. Néhány fontos indítékot azonban mégsem lehet említés nélkül hagyni. Így a kedvezőbb légkör kialakításában nagy szerepet játszott a hazánkban 1957, de főleg 1961 után bekövetkezett társadalmi, gazdasági és irodalmi fejlődés, a rugalmasabb kultúrpolitika, a kialakult változatos és termékeny irodalmi élet. Mindez maga után vonta a külföld növekvő érdeklődését, hisz a kibontakozó irodalmi fejlődés folytán nemcsak a magyar olvasóknak, hanem a nyugatnémet fordítóknak is gazdagabb választékot nyújtott. A békés egymás mellett élés elvének terjedésével javult a politikai légkör, az 50-es évek hidegháborús feszültsége lassan feloldódott az enyhülésre való törekvés szükségességének tudatában. Tudjuk, hogy ez a légkör nemcsak az NSZK-ban, hanem egyéb nyugati államokban – elsősorban értelmiségi körökben – a szocialista államokkal való érintkezés kiszélesítésére irányuló szándékot vonta maga után. A szellemi életben a közeledésnek ez a folyamata néhány elkötelezett író és kritikus közreműködése nélkül nem valósulhatott volna meg. E közvetítők viszonylag kis csoportja olyanokkal is gyarapodott, akik 1956 után hagyták el Magyarországot. Ilyen közvetítőnek tekinthető az egyébként Ausztriában élő Sebestyén

György, vagy a nemrégiben elhunyt Szenessy Márió, akik fordításaikkal, vagy hozzáértő objektív kritikájukkal sokat tettek a magyar irodalom NSZK-beli terjesztéséért, az írók ottani bemutatásáért is.

Az 1962–1970-ig terjedő időszakban 101 németre fordított mű jelent meg az NSZK-ban magyar szerzőktől. Ezek közül 41 tartozik a szórakoztató és ifjúsági irodalomhoz. A klasszikus és kortársi íróktól 60 művet adtak ki, melyekből 43 az újonnan megjelentetett könyv, a többi már korábban megjelent művek ismételt kiadása. A 43 kortárs mű közül 32 származik az 50-es és 60-as évek terméséből. A kortárs szerzők munkáinak a korábbi évekhez képest jóval nagyobb számú fordítását jelentős tényként könyvelhetjük el. Kilenc-kilenc művet adtak ki Déry Tibortól és Németh Lászlótól; ezek közül öt könyv jelent meg első ízben, a többi második vagy harmadik kiadásban. Szabó Magda 12 könyvvel szerepel (közülük hét az új fordítás). Figyelemre méltó az akkori fiatalabb korosztály részaránya: Mándi Ivántól három, Fejes Endrétől, Moldova Györgytől és Mészöly Miklóstól két-két munkát adtak ki. Lengyel József, Hernádi Gyula, Kardos G. György és Sánta Ferenc műveiből egy-egy jelent meg. Ezen kívül két prózantológia és két verseskötet is készült Juhász Ferenc, ill. Weöres Sándor műveiből. A klasszikusok sorában ott találjuk Krúdy Gyula, Füst Milán, Gelléri Andor Endre, Szerb Antal, Kodolányi János nevét, valamint két verseskötetet: egy kétnyelvű válogatást Janus Pannoniustól és egy versgyűjteményt József Attilától.

A kritikai visszhangban az a feltűnő, hogy a recenzensek között sokasodnak az ismert kritikus-irodalomtörténész-írónevek, akik figyelemre méltó megemlékezésekkel és bírálatokkal hívták fel a figyelmet egyes szerzőkre és műveikre. Mindez fontos hozzájárulás a művek jobb megértéséhez, ill. keletkezésük hátterének a megismeréséhez. Megjegyzéseikkel új nézőpontokkal gazdagították a hazai irodalomkritikát is. Az értékelésekben természetesen ellentétes vélemények, sőt félre-

értések is előfordulnak. A recenziók összessége azonban mégis tárgyilagos képet mutat: a kritikák előterében a tájékoztatás, az esztétikai értékelés, a jellemek és lelki folyamatok elemzése áll, még ha át-átút is az ideológiai háttérre kereső hang.

Az ellentétes véleményekre, félreértésekre talán a legérdekesebb példa Déry Tibor *G. A. úr X-ben* c. regényének (ford. Vajda Éva és Vajda Stephan) különféle módon történt fogadtatása. Tudjuk, hogy ez a regény a szerző művészi fejlődésében nívómot képvisel: Déry elhagyja a valóság talaját és olvasóját egy nem létező, képzeletbeli városba viszi, hogy hősénekművészeiben felvázolja az emberi élet egy lehetséges torz jövőjét, hogy az egyéniség és szükségszerűség problémakörét parabola formájában fejtegesse és bontsa ki. Mindez bőven elegendő ahhoz, hogy egymástól teljesen eltérő módon értelmezzék a művet. Így pl. Hans Kricheldorf recenziójában ezt olvassuk: „X talán annak a folyamatnak valamiféle paradigmája, amelyet Lenin az állam elhalásáról ír?”⁵ Wolfgang Hädecke más jelentést keres, amikor a regényt összefüggésbe hozza Dérynek Bécsben, 1965-ben elmondott beszédével:

„Arról az alapvető kérdéstről van szó ebben a regényben – írja Hädecke – elsődleges-e minden ember veszélyeztetettsége, amely – és itt idéz Hädecke Déry beszédéből – »az embernek a gép által előidézett elkerülhetetlen, végérvényes elembertelenedésében jelentkezik.”⁶

Egyes kritikusok, köztük Szenessy Mórió, a regényt úgy tekintik, mint azoknak az élményeknek az összességét, amelyeket Déry a letartóztatása idején átélt. Ismeretes, hogy Déry ezt a munkát a börtönben írta, de az ilyenfajta értékelés nem más, mint a regény szimbólumrendszerének a beszűkítése. Déry maga mondta egy interjúban Rudolf Hartungnak 1969-ben:

⁵ Kricheldorf, Hans: *Tibor Déry: Herr G. A. in X*. Neue deutsche Hefte, 14 (1967) 113., 134.

⁶ Hädecke, Wolfgang: *Der Erzähler Tibor Déry*. Neue Rundschau, 77 (1966) 4., 638.

„A *G. A. úr X-ben* három évi letartóztatásom idején készült, mégis kétféle, hogy pusztán a börtönfalak lettek volna azok, amelyek elválasztották a jelenkor realitásától. A letartóztatás előidézte sok valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy hátrálva mentem előre, mégis biztos, hogy nem ez volt a kizárólagos ok . . .”⁷

Más helyen ezt olvashatjuk:

„A börtöncellában föl-alá járkálva hirtelen az volt a benyomásom, jobban mondva olyan kép lebegett a szemem előtt – tudatosan kerülöm a látomás szó használatát –, mintha egy virág, pontosabban egy tulipán fordítva, fejjel lefelé nőne a földbe. Az egész regény . . . e körül az egyetlen sovány kép körül kristályosodott ki . . . anélkül, hogy magam biztos lettem volna a kép jelképes mondanivalójában.”⁸

E Déry mű értékelésére irányuló különféle elemzések és törekvések sok részletkérdésre új, fontos nézőpontból világítottak rá, amivel megkönnyítették a regény megértését, de a számos kritika és leírás között egy sem akad, amely a regény filozófiai háttérét, nevezetesen a szabadság és személyiség kérdését, Dérynek a teljes illúziótlanságot ábrázolni akaró gondolatait feltárta volna. A stílusanalízissel összefüggésben első ízben utalnak a mesteri iróniára. „Az irónia – írja Wolfgang Hädecke – néha keserű szarkazmussá fokozódva, néha szelíden . . . teszi Déry regényét súlyosabbá és mélyebbé.”⁹ Ha meggondoljuk, milyen szerepet játszik az irónia a mai regényben és az irodalomesztétikai értékelésben, akkor Hädecke rövid megjegyzését nagyon sok vonatkozásban kellene kiegészíteni.

Kimerítő, mélyen elemző recenziókkal üdvözlük a nyugat-német kritikusok Németh Lászlónak ez időben megjelent

⁷Hartung, Rudolf: *Dem Glauben folgt der Selbstbetrug. Ein Gespräch mit dem ungarischen Schriftsteller Tibor Déry*. Die Zeit, 24 (1969) 43., 27.

⁸Uo. 27.

⁹Hädecke, Wolfgang: *Der Erzähler Tibor Déry*, uo. 652.

három regényét (*Égető Eszter*: Szabó-Ottó Éva és Christian Coler, *Irgalom és Gyász*: Engl Géza és Engl Henriette), valamint az esszéiből (*A minőség forradalma*: Ujlaky Charlotte és Plakolb Ludwig) és történelmi drámáiból készült válogatást (Engl Géza). Nagy elismeréssel és tisztelettel emlékeznek meg Németh László szellemi nagyságáról, művészi tehetségéről. Déryt és őt a magyarok két jelenkori, akkor még élő legnagyobb prózaírójaként emlegetik. Werner Wilk, aki a Neue deutsche Hefteben Németh László regényét, az *Iszonyt* az első kiadás után bemutatta, nemcsak Magyarország, hanem az egész kortárs világirodalom legjelentősebb írójának nevezi. „Németh példakép – írja megint csak a Neue deutsche Hefte c. folyóiratban –, akit nem lehet kritikának alávetni, hanem az vele mérendő.”¹⁰ Problematikussá válik Németh László a nyugatnémet kritikusok számára az *Égető Eszter* c. regényével. Jóllehet mestermunkaként értékelik ezt a művet, mégis kiérezhető a recenziókból, hogy a regénynek azokkal a részeivel szemben, amelyek szociális és politikai problémákat fejtegetnek, tanácsaltalanok ezek a nyugatnémet kritikusok. Valóban a népi mozgalom elképzeléseiről, ideáiról van szó, amelyek a német olvasó előtt „idegenül hatnak az epikus folyamatban”.¹¹ Az NSZK-ban nem ismerik a népiesség fogalmát, lexikonokban aligha talál az ember utalást erre, arról nem is beszélve, hogy Németh szerepe a mozgalomban teljesen ismeretlen.

Eltérő módon és nem egységesen értékeli a kritika Szabó Magda két regényét. A szimultán kompozíciós technika, amely az író minden eddig megjelent művét jellemzi, a belső monológokból kialakított tárgyalás visszapillantásokkal vagy szerepváltásokkal eleinte lenyűgözi a kritikusokat. Később azonban már megkérdőjelezi ezt az ismételten felhasznált technikát,

¹⁰ Wilk, Werner: *Die Kraft der Erbarmens*. Neue deutsche Hefte, 15 (1968), 120, 4., 186.

¹¹ Kricheldorf, Hans: *László Németh: Ester Égető*. Neue deutsche Hefte, 11 (1964) 100., 150.

mert mindez a modorosság veszélyét, a „puszta kezügységgé válást rejti magában”.¹² Werner Helwig recenziójában egyenesen rossznéven veszi tőle, hogy „kiszolgálja az egymásba vágó idősíkok divathóbortját”.¹³ Egyetértenek a recenzensek abban, hogy az író nő legsikerültebb regényének kivétel nélkül az *Őzt* tartják. Ez megközelítőleg alátámasztja a hazai kritika állásfoglalását is.

Déry Tibor, Németh László és Szabó Magda művein kívül más kortárs szerzők munkáiból is fordítottak. A fordítások skálája korántsem teljes, nem is lehet az, következésképpen nem egyértelműen reprezentatívak a 60-as évek magyar irodalmára. Mégcsak nem is lehet őket jellemzőknek tekinteni, mert a különféle művek nem adnak lehetőséget semmiféle irodalomtörténeti rendszerezésre; még olyan értelemben sem, hogy milyen helyet foglalnak el szerzőjük művészi fejlődésében, sőt még úgy sem nagyon, hogy az adott szerző a szépprózairók melyik csoportjába vagy generációjába tartozik. Az írók és munkáik kiválasztása esetlegesnek tűnik.

Kiadásra került például egy novellás kötet Lengyel Józseftől (*Tördeky úr attrakciói*, ford. Schag Friderika és Schag Elemér). A méltatások ezt egyszerűen Szolzsenyicin *Iván Gyenyiszovics egy napja* c. novellájával hasonlítják össze. Megjelent Ottlik Géza regénye: *Iskola a határon* (ford. Ujlaky Charlotte), amelyről a kritika sajnos csak nagyon felületesen vett tudomást. Mándi Iván elbeszélései és *Fabulya feleségei* (mindkettő Schag Friderika és Schag Elemér fordításában) c. kisregénye igen jó visszhangra talált. Derűs, cinikus világnézet és stílusának impresszionista könnyedségét különösképpen dicsérik. Átfogó, de egymástól nagyon eltérő kritikával fogadták Fejes Endre *Rozsdatemető* (ford. Schag Elemér) c. regényét. Nem lesz talán érdektelen, ha erről bővebb tájékoztatást kap a hazai olvasó. Tudjuk, hogy a regény megjelenése után

¹² Süle, Tibor: *Insel Ohne Greise*. Stuttgarter Zeitung, 29. 11. 1967.

¹³ Helwig, Werner: *Moderne Danaide*. Rheinische Merkur, 3. 6. 1966.

Magyarországon is élénk vitát váltott ki. A nyugatnémet kritikai visszhang majdnem kivétel nélkül megreked egyoldalúan ideológiai-politikai sémára leszűkített értékelésben: ez a regény nem más, mint alkotójának leszámolása a szocialista rendszerrel – hangzott a visszatérő megállapítás. Jellemző, hogy az ilyenfajta értékelések Fejes Endre stílusát is megkérdőjelezzik: „Legalább művészi meggyőző ereje lenne a regénynek, de ahhoz hiányzik a stílusteremtő akarat, a technikai tudás, a képzelőerő és a szemléletesség” – olvassuk pl. a bécsi szerző, Wolfgang Kraus recenziójában.¹⁴ Magáról a cselekményről is azt állítják, hogy nyilván a magyar olvasó számára csak az 1945 utáni események bemutatásával válik érdekessé. Ezzel szemben a *Monat c.* folyóiratban Hermann Piwitt részletes és jól elemzett interpretációjában a következőket olvashatjuk:

„A könyvet oly feszültséggel lapozzuk, mint valami szociális hivatal írásos dokumentációját és amellet olyan felvilágosultan és dialektikusan átgondolt, amelyre csak igazi költészet képes. Amellet Fejes a stílusát teljesen a tárgyiasság parancsának rendeli alá, disztelen, minden stilisztikai és kompozíciós bravúr nélkül . . . rendkívül ökonomikus stílus . . . amely a tények feltárását a művészi törekvések elé helyezi . . . Ezeket regisztrálja, megnevezi . . . ez elegendő . . . a miliőt szólaltatja meg, amely önmagát leplezi le.” Piwitt találóan nevezi a Hábeter család történetét: „Egy elmúlni nem akaró kispolgári agónia történetének.”¹⁵

Fejes *Rozsdatemetőjével* ellentétben Sánta Ferenc *Hűsz óra* c. regényére (ford. Bohus Johanna) kevésbé figyelt fel a kritika. Nyilván túl későn került a nyugatnémet olvasó kezébe ez a könyv, és így témája már nem kelthetett különösebb érdeklődést; sem mint történelmi periódust, sem mint dokumentumot nem méltatták figyelemre.

Behatóbb érdeklődés nyilvánult meg Mészöly Miklós említett regényei, az *Atléta halála* (ford. Sebestyén György) és a

¹⁴ Kraus, Wolfgang: *Direckte Worte*. Die Zeit, 21 (1966) 40., 27.

¹⁵ Piwitt, Hermann: *Leben auf dem Schrottplatz*. Der Monat, 18 (1966) XXXV., 210, 78.

Saulus (ford. Frischmuth Barbara) iránt. Különösen az *Atléta halálát* fogadják lelkesen a nyugatnémet kritikusok és recenziókban egzisztenciál-filozófiai kérdések felvetéséig jutnak el az írói intenció elemzése közben; oly problémakörökre, amelyek 1962-ben, a regény megjelenése után Magyarországon elég éles kritikai visszhangot váltottak ki. Annak ellenére, hogy Mészöly *Saulus* c. regénye kitűnő benyomást keltett, különösen remek struktúráját, hangvételét dicsérik – tudjuk, hogy a bűnügyi regény szerkezete keveredik benne a legenda hangjával –, mégis egyoldalúan és felületesen keresik szimbólumrendszerében a recenzensek Magyarország mai életének konkrét tényeit:

„Csak a hazájábéli olvasó tudhatja valóban – olvassuk Hedwig Rhode soraiban –, hogy az egész mű milyen körülményekre értendő. A nyugati világba való átültetéshez hiányzik a leglényegesebb: az örökös zsákutcába való torkollás, a mesének valójában soha ki nem mondott valósága végül is olyan bizonytalanságot kelt, hogy csak jelenetrészleteket tudunk belőle felfogni.”¹⁶

Önmagának mond ellent azonban a recenzens, amikor más helyen hangsúlyozza, hogy a regény témája az életben való általános elbizonytalanodás.

Kedvezően fogadja az irodalmi kritika Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* c. regényét (ford. Lenard Alexander). A pozitív állásfoglalások – mind hazánkban, mind az NSZK-ban – a művészi közvetlenség mellett elsősorban a regény elfogulatlan humanizmusát emelik ki: „Kardos regénye pártatlan, objektív könyv, ugyanilyen pártatlan és objektív főalakja is. Avraham: Lessing *Bölcs Náthánjának* és Thomas Mann *Jakobjának* keveréke.”¹⁷ Valóban Kardos regénye anélkül az igény nélkül mutatja be az 1947-es év angol fennhatóság

¹⁶ Rhode, Hedwig: *Jerusalem liegt in Ungarn*. Die Bücherkommentare 19 (1970) 6., 4.

¹⁷ Szenessy, Márió: *Vorisraelische Geschichten*. Die Zeit, 26 (1971) 13., 20.

alatt álló Palesztináját, Izrael állam megalapításának előestéjén, hogy valamiféle politikai elemzést vagy hírmagyarázatot adjon, vagy akár csak egy történelmi pillanatot kívánjon hitelesen ábrázolni. Sokkal inkább az az intenciója – mint ahogy az író a Frankfurter Allgemeine Zeitung-nak adott interjújában maga mondja –, hogy emberi történetet ábrázoljon olyan szituációkban, „amelyekben az ember elhatározásaiban csak saját ösztöneire támaszkodhat”.¹⁸ A nagyobb figyelemkeltésben, amelyben a regény részesült, minden bizonnyal szerepet játszott a cselekmény időszerűsége is. Magyarországon a regény 1967-ben jelent meg a közel-keleti krízis kitörése évében, az NSZK-ban pedig 1970-ben.

Kik fordítanak Nyugat-Németországban magyar szépirodalmi műveket, kik a közvetítők? Ha áttekintjük a lefordított művek és fordítóik sorát, szembe ötlük az a tény, hogy a műfordítók többsége magyar vagy magyar származású. Ujlaky Charlotte, Vajda Éva és Stephan, Schag Elemér, Nágel Iván, Engl Géza, a már említett Sebestyén György és Szenessy Máriaó és még sokan mások.

Nyersfordítások alapján dolgozik viszont a legtöbb német anyanyelvű fordító, ez az eljárás érvényesül elsősorban a versfordításokra, de így ültették át németre Németh László műveit is.

Az *Ungarische Erzähler der Gegenwart* c. antológia elbeszéléseinek legnagyobb részét Schag Friderika fordította, ő is rendezte sajtó alá a könyvecskét. Az *Ungarn erzählt* antológiát pedig Nágel Iván adta ki, a fordítók között ott találjuk Haldiman Éva, Schade-Engl Henriette, Wittmann Z. Livia, Dibelius Helmut, Schag Friderika és Klein-Krautheim nevét.

Weöres Sándor verseit az osztrák költő-író Frischmuth Barbara tolmácsolta Stauffer Roberttel együtt, Juhász Ferenc verseiből készült válogatást többek között a neves költő, Krun-

¹⁸ Menck, Clara: *Die sieben Tage des Abrahams Bogatir*. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1970, 206., 22.

torad Paul fordította, József Attila verseit pedig Gosztonyi Alexander.

E rövid összefoglaló áttekintés után joggal vetődik fel az a kérdés, van-e a lefordított műveknek esélyük arra, hogy helyet kapjanak a nyugatnémet irodalmi köztudatban. A kérdés precíz megválaszolása részletes kutatást és nagyobb apparátust igényelne. E helyen csak kiadási számok állnak rendelkezésünkre, s ha ezeket némi fenntartással fogadjuk is, mégis van bizonyos tájékoztató jellegük.

Németh László *Iszony* c. regénye három éven belül 100 000 példányban jelent meg, de ez sajnos kivétel, ilyen magas példányszámban egyetlen rangos magyar művet sem adtak ki a vizsgált 25 éven belül. Déry Tibor regényei 8000–10 000 példányt értek el, utánuk Szabó Magda áll az élen *Pilátus* c. regényével, amely háromszor egymásután összesen 9000 példányban jelent meg. Többi regényének példányszáma 1000–8000 között váltakozik. Az *Ungarische Erzähler der Gegenwart* (Jelenkori magyar elbeszélők) c. antológia 6000 példányt ért el – a Reclam kiadó tájékoztatása szerint nehézségeket okozott a könyv eladása. Mándi Iván regényét (*Fabulya feleségei*) 3000, Kardos G. György *Avraham Bogatir hét napja* c. művét pedig 5000 példányban jelentették meg.

Egy könyv ismertté válása az NSZK-ban nem is annyira a példányszámok mennyiségétől, hanem a ráfordított propagandától, a reklámtól függ. A könyvkiadásban, ill. a példányszámok meghatározásában elsősorban üzleti szempontok játszanak szerepet. Mindezt jól érzékelteti a következő példa: a Molden kiadó a sanzonénekesnő Hildegard Kneff memoárjainak reklámozására 250 000 márkát fordított. A könyv óriási siker lett, több kiadást megért. Déry Tibor, Németh László műveinek propagálására legjobb esetben 2000–3000 márka jutott. Sovány vigasz, hogy e tekintetben a rangos nyugatnémet szépirodalmi szerzők sem állnak jobban.

Arra a kérdésre, hogy a magyar szépirodalmi művek kiadásával kapcsolatban a 60-as évek derekán megindult kedvező

folyamat, amely a művek kiadását nemcsak politikai-ideológiai szenzációkeltésre vezeti vissza, hanem azok valóságos belső tartalmi és esztétikai értékeire – mint ahogy ez a kiadások mennyiségi és minőségi mutatójából és a fogadtatás hangneméből kiolvasható – miként folytatódott a 70-es években, behatóbb tanulmányozás híján csak annyit mondhatunk, hogy nem ugyanolyan mértékben és nem ugyanazzal az intenzitással.¹⁹

FRANK-SCHNEIDER KATALIN

IDEGEN ZÁSzlÓK ALATT

ÖT ÉV FIATAL LÍRÁJA A HIVATKOZÁSOK TÜKRÉBEN

Az *ajánló vers* az alkalmi költészet egyik műfaja, melynek két tisztán megragadható típusa ismert. Az egyik az úgynevezett dicsőítő ének, amely inkább az alkalmazott művészet kategóriájába sorolandó, mert létjogosultságát művészetén kívüli célok, nem esztétikai értékek adják. E műfaj virágkora a reneszánszra és a barokkra tehető, mai líránkban tiszta formájával ritkán találkozhatunk.

A másik típust akár „*tiszta ajánló*”¹ versnek is nevezhetnénk, bár szorosan érintkezik az előzővel, és a kettő át is hathatja egymást, itt nem a közvetlen érdek vezeti a szerző tollát. E típus művei a kapcsolatteremtés igényéből keletkeztek, a barátság művészi megnyilatkozásai. Nem véletlen, hogy legjobb darabjai maradandó alkotások, túlmutatnak az aktualitáson, és egyben biográfiai dokumentumok is.² Ide

¹⁹ Az 1970–1980-ig terjedő időszak felmérése és értékelése folyamatban van.

¹ Nagy László: *Glossza, bocsánatért. Szilágyi Domokosnak*. In: *Jönnek a harangok érttem*. Bp. 1978. 89.

² Arany János: *Válasz Petőfinek*. In: *Arany János összes költeményei*. Bp. 1962. 7–8.

sorolhatók a kedveshez, az olvasóhoz írott versek is. Egy adott időszak ajánló verseiből akár a kor irodalmi életének egyfajta rajzolata is előtűnhet, a kapcsolatrendszer az életmű egyfajta megközelítését is adhatja. Hisz a tágan értelmezett szellemi közösségbe nemcsak a történelem nagy személyiségei, de a jelen jeles alkotói és szellemi társai is beletartoznak. Úgy véljük, az ajánló vers egyéb válfajai is szép számmal jelen vannak mai líráinkban, így a búcsúztatók,³ születésnap-i köszöntők,⁴ a hommage versek,⁵ az évfordulók alkalmi darabjai.⁶

Valójában nehéz is szétválasztani az említett típusokat, legálább annyira, mint a megírás valódi szándékát folderíteni. Hisz az alkalmi vers meghatározott céllal írt műalkotás, és

³ A bőséggel szaporítható példák közül csak néhány: Hideg Antal: *Nagy László halott*. Forrás, 1978/4. Cs. Nagy István: *A muzsikás kismalac. In memoriam Kormos István*. Kortárs, 1978/12. Vass Levente: *Csendélet Kormos Istvánnak*. Kortárs, 1978/12.

⁴ Juhász Ferenc: *Illyés Gyula képes könyve. (Illyés Gyula 73. születésnapjára.)* Uj Írás, 1975/12. Nagy László: *Madaras dísztvírat a beteg Z. Z. költőnek születésnapján*. In: *Jönnek a harangok értem*. 99.

⁵ Tarnai László: *Ellovagolt. Juhász Gyula emlékére*. Forrás, 1978/11.

⁶ Ez utóbbiak szorosan kapcsolódnak a hommage versekhez, amit hódolatteljes köszöntésnek fordíthatunk. Irodalmi lexikonunk ezt a formát nem ismeri, még az *Idegen szavak szótára* sem veszi föl. Mi a *Meyers Enzyklopädisches Lex.* (12. köt. 233.) alapján tárgyaljuk. Ugyancsak rokon a dicsőítő énekkel is, bár néha negatív dicsőítésre is bukkanunk. Így pl. *Sárándi József Ady, 1977-ben* című verse sorolható ide, aki éppen a túlzott ünnepléstől félti a költőt, attól tartva, hogy a lényeg sikkad el a felfokozott aktualításban:

„Az már nem Te vagy akit ünnepelnek
Ki triumfálható biztosan veszélytelen
Igazolásul kellesz egy utópiához
s míg eszméd erejéről szónokolnak
a bomlás zsbasztó rengéseit érzem,,

(*A barbárság kora*. Bp. 1980. 49.)

legfiatalabb lírikusaink esetében a cél lehet a mindenáron való publikálás is. Mert ez is javíthatja a későbbi esélyeket. Az aktualitás időszakonként nagyobb keresletet teremt e műfajokban, így ha az adott költő az adott időszakban az éppen kurrens verssel jelentkezik, nagyobb esélye lehet a publikálásra. Így fordulhat elő, hogy a téma elfedi a műalkotást, gyengébb kvalitások is nyomdafestéket látnak, olyanok, amelyeket máskor anyagtorlódásra hivatkozva utasítanak el.

Az évfordulókra írott versek nagy része, de az alkalmi költészet legtöbb darabja is megmarad a folyóiratok hasábjain. Kötetbe csak azok szűrődnek be, amelyek az adott lírai oeuvre fejlődéstörténetének fontos dokumentumai.

Napjainkban az alkalmi költészet típusai mintha ismét reneszánszukat élnék. Ha ez valóban így van (erről próbálunk a továbbiakban meggyőződni) akkor ennek okai is vannak. Hisz e műfaj alapvető másodlagossága nem lehet vita tárgya. A mindenkori szellemi rokonságkeresés mögött más is meghúzódhat a háttérben. A közérzet változása talán, mint ahogy Tüskés Tibor is erre gyanakszik egyik recenziójában:

„A rossz közérzet, a magabiztosság hiánya lehet annak is magyarázata, hogy a versek egy része a kapcsolatkeresés igényéből született: egymáshoz szóló ajánlást viselnek, sok köztük a *homage vers* . . . s meglepően sok a versekben a műveltséganyag, az utazásimpresszió, a szekunder élményről árulkodó művészeti hivatkozás.”⁷

Mielőtt megpróbáljuk felderíteni e típusok jelenlétét mai líráinkban, még egy dolgról szólnunk kell, a modellre hivatkozásról, amely szintén több ponton is érintkezik az előbbiekkel. A költészet történetében számtalan versmodell létezik, melynek majd mindegyike egy-egy lírikushoz is kapcsolható. Így ha egy ismert modell, vagy annak egy-egy eleme más költőknél is fölbukkan, természetes hogy a modellt teremtő szerző jut eszünkbe. Így van ez ismert szókapcsolatok, fordula-

⁷ Tüskés Tibor: *Fél korsó hiány*. Műhely, 1981/1.

tok esetén is. Persze ez az asszociáció gyakorta kívánt is, a vers szerzője szándékosan hivatja elő az eredeti szerzőt. A modell gyakran más alkalmi típusokkal együtt van jelen.⁸

A modellre hivatkozás jelenthet témaszegénységet is, de ugyanígy rokonság-vállalást, elkötelezettséget. Elburjánzása akár divattünetként is fölfogható.

A továbbiakban mind az ajánló verset, mind a modellre hivatkozást az egyszerűség kedvéért nevezzük csupán hivatkozásnak. A konkrét példákat úgyis megpróbáljuk egy-egy típusba besorolni amennyiben tiszta formában megragadhatók. Próbáljunk inkább meggyőződni állításunkról: e műfaj típusai napjainkban ismét virágoznak különösen a fiatal költők első kötetekben, akiknél véleményünk szerint fontos szerepet játszanak.

Hogy állításunk igazáról meggyőződhesünk, vizsgáljuk meg 5 év (1975–1979) verstermését. Pontosabban csak az elsőkötetes költők kötetét. Azért öt évét, mert ha ez nem is jellemzi egészében a hetvenes éveket, de megközelítően megbízható áttekintést ad. Az elsőkötetes költőknél pedig sokkal izgalmasabb meglelni azt a kulturális örökséget, amit újraértelmezve és továbbgondolva fejlesztenek művelői. Másrészt az első kötet egy kicsit mindig összegzés is, számbavétel. De föl villanhat előttünk az alkotói légkör egy-egy tartománya, következtethetünk bizonyos divattünetekre is. Megtudhatjuk kire „illik” ma egy valamirevaló kezdő költőnek hivatkozni, kiről és kihez kell verset írni, hogy az jobban eladható legyen.

Harmadrészt érdemes ilyen jellegű kalandozást végezni azért is, mert a ma kezdő költői a holnapi irodalom alakítói is lesznek. Végül úgy véljük a kezdeti „hivatkozás-repertoár” a későbbiekben leszűkül, azok maradnak csupán, akik valóban alakítólag hatnak az adott szerzőre.

⁸ Jánossy István: *Hódolat Horatiusnak* (Forrás, 1978/12.) című verse jó példa a modell alkalmazására, amellyel mintegy megemeli a vers ünnepélyességét.

Az öt év köteteit a teljesség igényével néztük át, nem tekintve, hogy hivatásos kiadó könyvről van-e szó vagy egyéb kiadásról. Mivel életkor szerint is a fiatal költészetet volt szándékunk vizsgálni, az 1930 előtt született, de első kötettel az adott időszakban jelentkezett költőket nem vehettük figyelembe. Igazán az 1945 után született nemzedék hangjára voltunk kíváncsiak, azokéra, akiknek már nem lehetett emléküik 1945 előtről.

Végül 41 kötetet vettünk számba, 42 költőét lapoztuk át. (Benkő Attila és Sebestyén András 1975-ben egy kötetben jelentkezett.) Közülük 1945 után született 25 költő. A 41 kötetből 3 jelent meg magánkiadásban, illetve adta ki nem hivatásos kiadó. Ez utóbbi néhány kötetet azért vontuk be vizsgálatainkba, mert úgy véljük, elvileg magánkiadásban is jelenhet meg jelentős alkotás. Ámbár különösebb erőfeszítést nem tettünk az így megjelent kötetek föllelésére. Egyébként ezen kiadványok terjesztése sem megoldott.

A 41 kötetben 204 hivatkozást találtunk. Ha egy kötetre átlag 50 verset számítunk, akkor ez az összes versek 10%-a. Tehát minden ötödik vers szekunder élményről árulkodik. Ha csupán ezen versekből állítanánk össze kötetet, négyre futná. A 204 közül 67 vers homlokán található tiszta ajánlás, a szándék ezen verseknél a legvilágosabb. Egy részük baráti levélként is fölfogható, néhány évfordulós alkotás, több búcsúztató tartozik ide. A 67 versen kívül jócskán akad olyan is, amely egyértelműen ajánló vers, csupán a szerző nem tartotta fontosnak a mű alá írni a formulát. Így Nagy Gáspár: *A tél elé* című műve, amely a mesterhez, Kormos Istvánhoz szól. Erről nemcsak a záró sor győz meg: „Nakonxipánban hull a hó”, és a precíz idézőjel-használat, amire Nagy Gáspár másutt is kényesen ügyel, de a vers kormosi szerkezete, modellje is. Így a kollekciónak mintegy a fele fogható föl tulajdonképeni ajánló versnek. A maradék zöme szereplőre, a költő más személy helyzetébe képzei magát, és az elképzelt helyzettől sugallt monológot mondhat el vele. Így Benke László:

Ady szavai Petőfihez, Pinczési Judit: *Dózsa György imája* című verse, és a példák még szaporíthatók.

Az egyik végletet Iluh István, Bali Brigitta, Nádasdi Éva neve jelzi, az ő kötetükben nincsen hivatkozás. Ez persze nem jelenti azt, hogy semmiféle örökséget nem vállalnak föl, csupán nem leltünk idézeteket, ismert modelleket kötetükben. A másik végletet Villányi László 13 verssel, Vaderna József 11, Nagy Gáspár 19, Fenyvesi Félix Lajos 13, Borbély János 14 verssel jelenti. Ez persze csak számszerűség, a köteteket esztétikailag nem minősíti.

Talán nem érdektelen, ha Nagy Gáspárt külön is kiemeljük társai közül, hisz föltételezésünket az ő első kötete látszik legmarkánsabban igazolni. Hogy kötete az évtized egyik jelentős műve, azt az is jelzi, hogy szinte majd minden folyóirat recenzálja.⁹ Legtöbb kritikusa a hivatkozások nagy számát is fölemlíti, sőt Tornai József a fejlődés útjaként jelöli meg a különbözést. Úgy véli azonban, hogy a minták, ismert költői lehetőségek próbálgatása nem a tehetségtelenség jele, gyakran éppen az erős, kutató, tájékozódni akaró, a minél szabadabb választást igénylő lírai én megnyilvánulása.¹⁰

Ír verset Illés Árpád képeire, Kondor Béla emlékére. Ajánl Pörös Gézának, Molnár Mátyásnak, Tamási Áronnak, a *Kapu-állító* szerzőinek, az *Elérhetetlen föld* költőinek, Nagy Lászlónak, Kósa Ferencnek. Néhány szerepvers is található a kötetben, így a *Hérodotosz följegyzéseiből*, az *Armstrong a Holdról* című. A 204 vizsgált vers egyik kollázsát is ő írta *Három kézjeggyel* címen. József Attila, Ady Endre, Petőfi Sándor versekből „vágta össze”, s ha teljes Nagy Gáspár-i versegész nem is lett, izgalmas kísérlete a kötetnek.

Könyvét olvasva mégis egy név, Nagy László neve marad meg bennünk. Nem véletlen ez, hisz tele van Nagy László

⁹ Új Írás, 1975/11.; Alföld, 1975/8.; Élet és Irodalom, 1975/32.; Kritika, 1976/3.; Tiszatáj, 1976/10.

¹⁰ Tornai József: *Biztatás különbözésre*. Forrás, 1976/4.

kedvenc és ismert szavaival, képeivel, „Emeli csillagos fejét / imént született kiscsikóm, . . .” „döndülhet orgona, cimbalom / foszforeszkál vérünk porhavadon . . .” A csikó- és lómotívumok szintén a mesterre vallanak. Néhány darab még mondatszerkesztésében is Nagy László vers. Az ő esetében könnyű helyzetben vagyunk, hisz egy vele készült interjúban maga is vall a Nagy László-élményről:

„Nagy László *Arccal a tengernek* című kötete alapos átolvasásra csak a két antológia után került a kezembe. (Az *Elérhetetlen föld* és a *Kapuállító* című antológiákról van szó. – B. L.) Egy hétig hátat fordítottam a szombathelyi tanítóképző előadótermeinek. Betegszobába fekéüdtem, pedig csak az izgalomtól voltam lázas. Aztán »belebetegedtem« a versek gyönyörűségébe. Már nekem is fájt a szívem, mint a költőnek Az angyal és a kutyák című versében, és mintha csoda történt volna, a betegszoba ablakából láttam, hogyan szakad kint novemberben a hó. Lavinaként sodorták tagjaimat az olyan versek, mint a *Születésnapra, Jártam én koromban, hóban*, vagy a hosszabbak közül a *Rege a tűzről és jácincról, Búcsúzik a lovacska, A Zöld Angyal.*”¹¹

Jegyzékünket vizsgálva elsőként arra vagyunk kíváncsiak, találunk e a 42 szerző között érintkezési pontokat. Pontosabban, egymáshoz szóló ajánlás szerepel-e kollekciónkban. Csupán 3 szerzőnél bukkantunk ilyen versre. Pátkai Tivadarnak Borbély János (*Filmrészletek*) és Villányi László is ajánl verset (*Kölyökbarátomnak*). Villányinak pedig Borbély János, Borbélynak Pátkai Tivadar. Nem véletlen ez a hármas kapcsolat, melynek Pátkai Tivadar a legegényibb tagja, barátságuk régi keletű. Mindhármójukat Kormos István segítette, erről mind-egyiküknél vers is tanúskodik.

Rajtuk kívül ilyen kapcsolatra nem bukkantunk. Persze az egymásra gyakorolt hatást az is gátolta, hogy majd egy időben jelent meg kötetük, és valójában egymás köteteinek megisme-

¹¹ Görömbei András: *A lelkiismeretet nem lehet elaltatni.* – Beszélgetés Nagy Gáspárral. – Alföld, 1977/4.

rése után alakulhat ki – habár ez manapság nem divat – szellemi, baráti kapcsolat.

A továbbiakban emeljünk ki néhány nevet, nézzük meg kik szerepelnek gyűjteményünkben és milyen arányban. Ady Endre kezdi a sort 4 verssel. Nem meghatározó az összes ajánlásan belül. Kicsit többre számítottunk, hisz úgy véljük az évforduló több hozzá ajánlott verset produkált. Erről győz meg bennünket folyóirat-búvárkodásunk is.¹² Akik most utalnak rá (Benke László, Borbély János, Nagy Gáspár, Sebestyén András) sem Ady alkatú költők, hangjuk lágyabb, lírai alapállásuk más. Valójában egyik vers sem igazán ajánló vers. Nagy Gáspár Három kézjeggyel című kollázsáról már szóltunk. Sebestyén András és Benke László verse pedig szerepvers. Mindketten Ady szerepébe képzelik magukat. Benke *Ady szavai Petőfihez* című verse Ady versmodellt is kívánna, de ha a cím nem tartalmazná Ady nevét, az olvasó legkevésbé éppen őrá gondolna. Borbély János műve bár jócskán tartalmaz adys fordulatokat, inkább csak kísérletnek fogható föl, tipográfiai érdekességnek.

Nem így a *Kettévág megfelelez* című verse, amely valóban ajánló vers, és Ágh Istvánhoz íródott. Ághra egyedül ő utal, említett verse egyben cikluscím is, ami még jobban aláhúzza ezt a művet. Sőt, a kötet homlokára is Ágh István-idézet került, ami egyértelműen ideálválasztásnak tűnik. Igaz Ágh költészetét azért is tarthatja külön becsben Borbély, mert ő volt az, aki a kezdeti lépéseknél Kormos István mellett segítette.

Arany János két verssel szerepel gyűjteményünkben, mindkettőt Fecske Csaba írta. Szerencsés választás ez, hisz Fecske verseinek forrásvidékét jelzi. Több verse is emlékeztet bennünket Arany lírájára, egyszerű formában, ismert színekből és

¹²Kiss Irén: *Engem Ady szeretne.*; Pető Sándor: *Ady 1977.*; Matyinkó Sebestyén József: *A te mosolyod éget.* Mozgó Világ, 1977/5.; Hideg Antal: *Ady Endre idegen zsoldban.* Forrás, 1978/9.; Hegyi Gyula *Mégis lobog.* Népszava, 1977. nov. 19.

illatokból komponálja műveit. Közismert, költészetünkben természetessé vált eszközöket használ. *Arany estéje* című verse is áttetsző, tiszta, igazából izgalommentes 8 sor, nosztalgia.

Fenyvesi Félix Lajos *In memoriam Bibó Lajos* című verse az igazi meglepetés erejével hatna, ha nem lenne csak gesztusvers. Bibó Lajosra igazán nem mondhatjuk, hogy divatos író napjainkban, akihez minden kezdő költőnek verset illik írni. Itt sem a művek hatása mutatható ki, csak a barátság íratta a verset szerzőnkkel.

Pintér Lajos *Mint nagytestű lassú madarak* című versét Milos Crnjanskinak ajánlja. Nem meglepő ez, hisz a Kecskeméten élő költő több tanulmányban is bizonyította, hogy szereti és ismeri a jugoszláviai irodalmat.

Csoóri Sándornak két verset ajánlottak. Az egyiket Pátkai Tivadar *Túlön túl* címmel, a másikat Vaderna József *Képek* címen. Az első érdemel nagyobb figyelmet, Pátkai versén érezni azt, hogy nem csak divatból ajánl verset, de szereti és érti választott költőjét: „szerep neked is jutott volna / összerakódsi, logikatorna – / te mért nem játszol? ”

Előkelő helyet foglal el Dózsa György 7 verssel. Igaz, Baka István egymaga háromban is említi. Nagy Gáspár *Gyönyörű bűnt* címmel a jobbító szándékú lázadás megtestesítőjeként ünnepli:

„Gyönyörű bűnt hagytam rátok,
a lázadást, mely több mint Dózsa György;
mit bánom, ha több az áruló,
de lázadót is teremjen e föld!”

Pintér Lajos *Anti-Dózsa* című verse, amely kötetének legjobb darabja, nem is igazán ajánló vers, inkább a példa és mai valóságunk szembesítése. Itt Dózsa csak ürügy.

Mindhárom Hölderlinhez írt verset jellegtelennek tartjuk. Csak Kemenczky Juditnak sikerül érinteni Hölderlin Hellasz harmóniája utáni zaklatott vágyódását. Labancz Gyula *Hölderlin a telefonnál*, valamint Papp Máriaó *Hasadék* című műve csak a felszíni kapcsolódási lehetőségeket ragadta meg.

József Attila népszerűsége nem jelentett meglepetést. A vizsgált költők legjobbjai a József Attila hagyományokat ápolják. Hatása legtöbbszörnél ajánlások nélkül is kimutatható. Megkockáztatjuk: nem ezek a kötetek legjobb versei, túlon túl ismert motívumokból épülnek. Még Tóth Erzsébetnél is zavar egy kicsit a vonat motívum, pedig az ő versét tartjuk a leg-
 őszintébbnek a 9 közül: „Utolsó álmomban vonat-arcod volt, / sötét, erőszakos vonat-arcod, / és tele volt bogárral a kenyered.” (*József Attila a mama sírjánál.*) A versek zöme ál-lázadás, ideálkeresés. Tóth Erzsébeten kívül Borbély János, Katona Judit, Labancz Gyula, Nagy Gáspár, Szilágyi Ákos, Turbók Attila, Villányi László jegyzi. Valódi ajánlás ebben a csokorban nem is található.

Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy az utalásos versek esetében a költő saját elgondolásait nagy példákkal szembesítve fejezi ki, és megvallja személyes kapcsolatát is,¹³ akkor pályakezdő költőink különösen nehéz helyzetben vannak, hisz a példaképre hivatkozva kell szuverén művészi alkotást létrehozni. Egyben korukról is lényegeset mondani, ami az igazán nehéz feladat.

Talán Kormos István esetében jelentkezik az a többlet, amikor a vers alá írt név nem csupán lobogó. Érthető is az őszinteség, a természetesség ezen verseknél, hisz Kormos István szerepe fiatal költőink pályára kerülésében közismert. Okkal búcsúzkodik Benke László, Borbély János, Nagy Gáspár, Pátkai Tivadar, Petróczi Éva, Tóth Erzsébet és Villányi László. És üt szíven Tóth Erzsébet *Nagyon siessen* című verse: „... milyen csöndbe vagytok / miért nem kiabál senki? / biztosan tudjátok hol van / ha talákoztok vele / azt üzenem: nagyon siessen”. Ezeknél a verseknél tapinthatunk rá az eddig annyira hiányolt minőségi kapcsolatra.

¹³ Görömbei András: *Képtelen pillanatkép. A magyar líra 1978-ban.* It, 1981/1. 3–35.

Két Lenin című vers szerepel a gyűjteményben. A jelentősebbet Nyilasy Balázs írta, amely visszafogottságával nyerte meg tetszésünket, és azzal, hogy elkerülte a téma buktatóit. Póztalan, nem heroizáló mű ez, valójában szerepvers. A másik Turbók Attila alkotása.

Nagy Lászlónak egy verset ajánlott Nagy Gáspár, másnál nevével nem találkoztunk. Ez meglepő, hisz mint jeleztük, többen is nála iskoláztak, hatása legtöbbször kötetében ott munkál. Meglepően kevés számú B. Nagy Lászlóhoz, Kondor Bélához, Szilágyi Domokoshoz ajánlott verset találtunk. Úgy látszik kevesebb szűrődött be ezen művekből a kötetekbe, mint azt egyszerű folyóirat-olvasóként sejtettük. Nagy Gáspár *In memoriam B. Nagy László* című verse az, amit cím szerint is érdemes megemlítenünk. Villányi László *J. A. B. N. L. L. Z. . . .* című versét pedig csupán divattünetként könyvelhetjük el. Ugyanis semmiféle minőségi kapcsolat nem mutatható ki a hivatkozó és a hivatkozottak között. A vers nem mentes a képzavaroktól sem:

»Leült szemközt a Nap
Csomagja nincs.
Farkaszemet nézünk.
Én bírom tovább.
Kezünk párna- ajtócsapódásig
aztán személyigazolványt keres.
„Igen ő is hozzánk . . .
mindenki hozzánk tartozik.«

Versteremtésre valószínű csupán a *tett* serkentette költőket.

5 vers sorakozik Petőfi neve mögött, nem igazi ajánló vers egyik sem. Neve inkább ürügy napjaink és a múlt forradalmiságának szembesítésére. Baka István, Benke László és Pintér Lajos jegyzi, valamint Nagy Gáspár kettő verssel is:

Nem ragadtak meg bennünket a Radnóti nevével jelzett versek sem. Igaz, csupán négyvel szerepel listánkon, és a négy költő közül a legmarkánsabbnak tartott Pintér Lajos *Radnóti*

ólomarca előtt című műve sem a kötet legjobb darabja. Talán Radnóti esetében is erősebbnek bizonyult a tragédia, a tragikus költősors, mint maga a költészet.

Balázsovics Mihály írta a gyűjtemény másik kollázsát *Keszthelyi Rezső* verséből. Ez a műfaj, ha nem is ismeretlen a lírában, inkább a festészetre jellemző. Aragon szerint alkalmazása „a festő bizonyos kétségbeesésére vall, amely egyúttal a világ átértékelésével jár”.¹⁴ Úgy véljük igaz ez a lírára is; kísérlet az önkifejezés legadekvátabb formájának megtalálására. Az első köteteket akár ilyesfajta kísérletezésnek is fölfoghatjuk, és így értékelhetjük az álarcpróbálgatásokat is.

*

A 204 vers közül 140 magyar személyhez szól, ez az arány imponáló. Semmiképp sem látszik igazolni, hogy oly erős lenne a külföldi hatás, mint azt oly sokan fiatal költőink szemére vetik. Inkább azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy költészetünk legnagyobbjait, a legnemesebb célokért küzdőket választják példaképül költőink. Ideálválasztásról tanúskodnak ezek a versek, kevés köztük az ál-lázadás. Elsősorban irodalmi példákat emeltünk ki, mert ezek vannak túlsúlyban. De az irodalom mellett a festészet alakjai képviselik a második vonalat. Így ajánlottak Chagall, Csontváry, Egry, Gauguin, Van Gogh, Gulácsy emlékére is verset, és modern korunk nagy hősei (Armstrong, Amundsen, Einstein) sem maradnak ki a sorból.

*

Az említett nevek világosan körülhatárolják fiatal költészetünket, egyértelműen kitetszik: költőink a líra folytonossága mellett tesznek tanúbizonyságot. Igaz, sorolhatnánk még tovább a neveket, megemlíthetnénk azokat, akik ugyan név

¹⁴ *Világirodalmi lexikon*. 6. köt. 411.

szerint nem szerepelnek, de hatásuk áttételeken keresztül kimutatható. Most azonban azokra voltunk kíváncsiak, akiket a költők név szerint is említettek, illetve világosan utaltak rájuk. Ki ezért, ki azért. A miéltre a legnehezebb választ adni, de azt azért bizton leírhatjuk: a divat, a könnyebb „eladhatóság”, a hátsó szándék kevés nyomát találtuk. A mások által kölcsönzött lobogó nem arra szolgált, hogy alatta masíroz-
zanak be a költészetbe. Sokkal inkább választást, hitvallást, kiállást jeleznek ezek az alkotások. És társkeresést is a költői helyzet változásai közepette. Görömbei András írja:

„... kétségtelen tény, hogy az utalásos és portréversek nagyobbik fele utánczás, adott motívumok és élettények stilizált összeszerkesztése, nem szuverén vízió és ítélet, hanem olyanfajta másolás, amelyik csak a kezdő költők esetében tölt be érdemleges tanulói funkciót, másoknál inkább csak a versírógép működését jelzi.”¹⁵

Úgy véljük, jelen esetben e nagyon fontos tanulói funkció került előtérbe. Mert az sem mellékes, hogy ki kinél iskolázik.

BÖRÖNDI LAJOS

A MONISTA IRODALOMFELFOGÁS ESÉLYEI

(SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY
KÍSÉRLETÉNEK ELMÉLETI TANULSÁGA)

„A mélyen gondolkodót nem páforgulások, hanem a kezdettől meglevő feltételezések mindig újabb átgondolásai jellemzik” – írja Kölcsey-tanulmányában Szegedy-Maszák Mihály. Ezt a tételt a nagy reformkori költő-kritikusra fokozottan igaznak érzi, mert az gondolatkörét, ha tágította is, elsősorban elmélyíteni törekedett, s eszmerendszerének fejlődése „szerves

¹⁵ Görömbei András: *Képtelen pillanatkép.* 9.

egészet” képez. (116.) *Világkép és stílus* című tanulmánykötetének végére érve e megfigyelésekből kihallani véljük a szerző saját legbenső törekvését, gondolkodói alkatának vonzódását is. Szellemi gravitációja őt a racionális, fogalmakban kidolgozott gondolatrendszer felé kényszeríti, melynek kiépítése után az új művekkel és elméletekkel való szembesítés normakészletének állandó továbbfejlesztésére ösztönzi, s ehhez további hajtóerőként járul a Kölcsey által is felismert két statikus véglet veszélyének belátása: „a gondolatrendszerek elvetése bizonytalansághoz, egy adott rendszerrel való azonosulás viszont korlátoltsághoz vezethet”. (142.) Amikor e folytonos rendszerfejlesztés első kötetnyi eredményét kritikai vizsgálatnak vetjük alá, jól látjuk, amire a tőle származó, nevével megpecsételt s így előszónak tekinthető fülszöveg is figyelmeztet, hogy e tanulmányok szerzőjének „fölfogása sokat változott a tíz év alatt, mely során írta őket”, elsősorban mégis a gyűjtemény elméleti összetartó erejét méltányoljuk. Részben talán a kötet anyagának előzetes egységesítő megszerkesztése, bizonyos tanulmányok kihagyása, illetve átírása jóvoltából, de még inkább közös problémaviláguknak köszönhetően, a különböző időpontokban született írások ugyanazon rendszer felé törekszenek, ami lehetővé teszi, hogy ne külön-külön, szemléletváltások közti nyugvópontokként, hanem egyazon rendszer továbbépítésének folytonosságot megőrző állomásaiként értelmezzük őket. Ezt a néhol implikációkban lappangó, többnyire tételesen megfogalmazott, s mindenkor ritka tudatossággal kezelt fogalomrendszert, vagy ahogy az előszó nevezi: „elméleti keretet”¹ próbáljuk meg a különböző tanulmányokban elszórt, de egymáshoz húzó megjegyzések összeillesztésével előbb rekonstruálni s egybe ismeretelméleti, irodalomfelfogásbeli és

¹ Vö. Northrop Frye „conceptual framework”-jével. Nemcsak a terminusok átfedésére, hanem használatuk és implikációik hasonlóságára I. N. Frye: *Anatomy of Criticism. Four Essays*. Princeton, New Jersey. 1971. (Első kiadás: 1957.) 6–7.

nyelvszemléleti következetességét ellenőrizni, majd szemügyre venni kölcsönhatását a beléhelyezett irodalmi művekkel s kipróbálni pszichológiája, terminológiája és filológiája teherbíró képességét, végül az elméleti tanulság leszűrése után mind-ebből, a komoly teljesítménynek kijáró s szerzőjétől sem idegen szigorral, a teljesítmény kritikátörténeti összértékére következtetni.

Irodalomtörténeti gondolatrendszerét igényesen átgondolt ismeretelméleti alapokra építi. „A valóság közvetlenül nem, csak megalkotott jelrendszer segítségével ragadható meg, a jelrendszer pedig azt is átalakítja, amit érzékelünk vele” – ezt a megállapítást véljük alapzata sarkkövének. (373) Két fontos tételét kapcsolhatjuk logikusan hozzá. Az egyik: a műalkotás mint jelrendszer sohasem lehet teljesen „természetes” vagy „átlátszó”, valószerűsége „sosem abszolút kategória”, legfőbb fokozatnyi eltérések lehetségesek a „mindig konvenció jellegű” művészi jelrendszer megalkotottságának érzetében. (373–4., vö. 513.) A másik: nemcsak a mű alakítja át a megjeleníteni kívánt valóságot, hanem a befogadó is a művet; „a befogadó szerves része az általa felfogott üzenetnek, nem fejtheti meg azt anélkül, hogy meg ne változtatná.” (394.) A műalkotás „csak befogadva létezik” (416.), már „lényegénél fogva csakis értelmezett formában létezhet, jelrendszere pedig egyedül a befogadó és az alkotó jelrendszerének összhatásaként fogható fel”, azaz a szerző elhatárolja magát az „empiris-ta leírás” híveitől, akik a műnek „semleges jelrendszert” tulajdonítanak, amely különválasztható „az alkotó és a befogadó kompetenciájától”. (377.) Egyrészt a „jelrendszer alapegységei nincsenek közvetlenül adva az érzékelés számára; a befogadónak kell megkonstruálni őket” (376., vö. 466.); másrészt a műalkotás jelentése csak a konvenció történeti tudásának birtokában fejthető meg (385.); az esztétikai tárgy „tagolódását” tehát a „formaérzékelés” és a „kulturális örökség” együttesen határozzák meg. (392.) Az olvasó óhatatlanul egyszerűsít és szubjektív elemet ad a műhöz (394.), aszerint, hogy milyen más művek

társaságában s milyen befogadói kultúrával közeledik hozzá. (405., 474–5.) Az a megfigyelés, hogy a „befogadó saját korábbi befogadói tapasztalataiból elvont kritériumok alapján ítéli meg a művet”, nemcsak az értékítéletre, hanem az érzékelésre is vonatkozik, összhangban e felismerés legbátrabban általánosított változatával: „Az elméletet sosem a tényekre viszik rá, ellenkezőleg: a tényt az elméleti megközelítés teremti meg.” (478.)

Az utóbbi sarkított megfogalmazás nyilván nem azt jelenti, hogy az elmélet korlátlan szabadsággal teremti a tényeket s a valóságnak egyáltalán nincs szerkezete, hanem valószínűleg (és remélhetőleg) úgy kell értenünk, hogy a tények az elmélet látószögéből határolódnak le a valóság egészéről, perspektivikusan egyszerűsítő elvonatkoztatás eredményei, s az észlelt kép alany és tárgy összegeződése. Ha így értelmezzük a szerző episztemológiai álláspontját, az is kirajzolódik, hogy milyen irányból próbálja meghaladni a művek korabeli jelentésének rekonstrukciójára, illetve a mai jelentésük kibontására törekvő módszerek dilemmáját, s igyekszik túljutni „a mű történetisége és jelenlegi érvénye” közti szükségtelen ellentétet, melynek „meghaladása a marxista irodalomra vár”. (15.) Számára ugyanis a „költőileg megformált ideologikum olyan változó viszony, mely egyaránt függ a szöveg keletkezésének és befogadásának történeti meghatározottságától” (17.), s ezért noha a műveket csak a hozzájuk tartozó konvenciók ismeretében értelmezhetjük (375., 385.), az utólagos belemagyarázások sem jogtalanok, mert „hozzátartoznak a műalkotás létformájához” (377–8.); tehát minden olvasat már az ismeretelméleti alaphelyzet következtében az egykori konvenciók előhívásának és az utólagos átértelmezésnek szükségszerű együttese. Ez a szerző szerint láthatólag nem zárja ki az olvasatok helyességi rangsorolhatóságát, a „tévedés”, „félreolvasás” (478.), „félreértelmezés” (előszó) és „félremagyarázás” (466.) felismerhetőségét és bírálatának kötelezettségét, de kizárja a véglegesen autentikus olvasat lehetőségét. Hasonló a helyzet mű és világ

viszonyában is: egyfelől a közvetlen megjelenítés lehetetlensége történetietlen fogalommá degradálja a valóság „végleges leképezését”, másfelől „a konvenciók történeti létének” felismerése megóv az olyan végletektől, mint a szolipszista individualizmus vagy a viselkedéslélektani relativizmus. (384.) Amiként a mű nem tudja a valóság végleges és teljes leképezését adni, ugyanúgy a befogadó sem lehet képes a mű ilyen letapogatására, mert az nem nyelv (langue), hanem beszéd (parole) jellegű „különös megvalósulás”; nem tények zárt rendszere, nem pusztán a konvenció testet öltése, hanem „történés: olyan tényezők kölcsönhatása, melyek között változók is akadnak”. (386., l. még 13.) A mű befogadásbeli letapogatásának túl kell mennie az általános „formula” meghatározásán, s a különös „forma” megismerésére kell törekednie, noha ez a megközelítési módban szükségképpen rejelő „egyszerűsítés” (Előszó és 394.) miatt maradéktalanul nem sikerülhet. Az egyszerűsítés pedig „magában rejtheti a félreértelmezés lehetőségét” (Előszó, vö. 466.), de csak akkor vezet tényleges félreértésre, ha a „letapogatás” annyira elégtelen, hogy „csak a mű tervezetűl szolgáló általános formulát ismeri fel, nem a különös arányt”. (393.)

Irodalomelméleti elvkészletének episztemológiai mélyszerkezetét azonban a szerzőnek sem sikerült maradéktalanul letapogatnia. Mert ha a műalkotás csakis a befogadásban és csakis értelmezett formában létezhet, ha a befogadó szükségképpen csak úgy fejtheti meg a jelentését, hogy közben meg is változtatja, s ha az üzenet csak már megváltoztatott olvasataiban hozzáférhető, akkor föl kell tennünk és meg kell válaszolnunk egy itt homályban maradó kérdést: *mit s mihez képest* változtat meg az értelmezés? Van talán az olvasatok mögött egy általunk megkonstruálatlan s mégis körülhatárolt, Ding an Sich mű és üzenet, s ez lenne egyszersmind az olvasatok rangsorolhatóságának és a „félreértelmezés” kiszűrésének mértékadó mintája? Csakhogy ha van is, honnan származik, miben áll, hol s hogyan létezik? Hiszen azzal, hogy a műalkotást

csakis értelmezett, azaz a befogadás során máris átalakított állapotban tartjuk lehetségesnek, veszélyesen közel kerültünk mű és olvasat teljes azonosításához, s egy ilyen mögöttes, megkonstruálatlan és számunkra közvetlenül hozzáférhetetlen jelentés létezési módját, bármi legyen is az, olyan szűk térre szorítottuk, hogy megfogható, alapul vehető kritériumot nem tud szolgáltatni. A szerző maga is tudatában van annak, hogy „az átértelmezés megengedésével könnyen elveszíthetjük a kritériumot, melynek alapján elvileg különbséget lehet tenni helyes és helytelen műértelmezés között” (96.), de úgy érzi, sikerül elkerülnie e veszélyt a műhöz tartozó konvenciók átértelmezésbeli szükségességének kikötésével; valójában, ha más okból is, mégiscsak elveszti e kritériumot. Mert hiába fogódzunk abba, hogy „a műértelmezés részben a műben testet öltő jelrendszerek rekonstruálását jelenti” (377.); ha egyszer csakis az a valóság, amit a befogadó már olvasattá alakított át, akkor a mű mint tárgyszerű kritérium megsemmisül. Az olvasatok hierarchizálhatóságának s a kritika értékelő funkciójának problémáját, hacsak az értékítélet jelentőségét Frye nyomán nem akarja minimumra szorítani (aminek e tanulmányok ítélkezésbeni tobzódása mond ellent), csak úgy lehetne megoldani, ha vagy az olvasat előtti (vagyis olvasatokon túli) mű létezési módját és normatív szerepre való alkalmasságát tisztázza, vagy az értelmezések rangsorolhatóságának más alapot teremt. Az autentikus, „helyes” értelmezés igénye azt sejteti, hogy az első megoldáshoz húz, az „utólagos belemagyarázások” lételméleti apológiája viszont azt, hogy talán az utóbbi megoldás valamilyen változatát tartogatja tarsolyában. (Némiképp hasonló kifejtésbeli hiátusra nemcsak mű és befogadó, hanem valóság és mű viszonyában is rávilágíthatnánk.)

Ez az egyetlen homályban maradó ismeretelméleti előfeltevés azonban nem hiúsítja meg a szerző kísérletét arra, hogy az episztemológiai alapvetésre monista irodalomelméleti gondolatrendszer építsen föl, melyet azután elemzői gyakorlatában próbáljon meg érvényesíteni. Megközelítésmódjának

monizmusa tudatos, sőt programszerű; az eddigi magyar elemzések, úgymond, többnyire dualista szemléletből fakadtak, „ezzel szemben olyan monista elemzés igényét érezzük, mely az egész művet úgy határozza meg, hogy azt egyszerre lehet formaként és tartalomként felfogni”. (14.) Nem ítéel kedvezőben a modern külföldi kezdeményekről sem; még az egyébként tisztelt (12.) és egyes (például ismeretelméleti) gondolataiban követett² Frye mítosz-kritikája is „a művel kapcsolatba hozott eszmeiség eleve megformált jellegét” hangsúlyozza szerinte (13.), s így, ha finomítva is, „forma és tartalom statikus kettősségének” szintjén reked meg, a mű egészének vizsgálata helyett annak részére szorítkozik. Az efféle kettősséget ő igyekszik kiküszöbölni: az irodalmi mű világképe az ő szemében nem valamely okként eleve létező bölcséleti világkép következményszerű irodalmiasítása, hanem a bölcséletivel egyidejű, sajátos, viszonylag önálló képződmény, melynek tanulmányozásához olyan „fogalmi nyelv” szükséges, amelynek „minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát”. (21. és előszó) A monista műértelmezésnek megfelelő „elemzés során a tartalom és a forma nem különül el egymástól” s a mű „ideologikuma” nemcsak ontológiai, hanem történet-filozófiai értelmezést is kap. (15.) Nyelvi anyag és költői világkép elválhatatlanságával függ össze az is, hogy „a mű ideologikuma előrehaladó differenciálódás során bontakozik ki”, ami a befogadó szempontjából annyit jelent, hogy „a szöveg elolvasása előtt hiányában van annak az igazságnak, amely a befogadás alatt fokozatosan jön létre”. (13.)

Ezt a programot akkor érthetjük meg teljesebben, ha megvizsgáljuk, milyen módszereken akar túllépni, s eközben milyen kezdeményekre támaszkodik. Mindenekelőtt a hagyományos eszmetörténet irodalomközpontú felhasználhatóságát veti el, mert ez a tudományág az irodalomra vonatkozó ismereteket nyújt ugyan, de hajlamos a művek gondolati forrásait

² Vö. Northrop Frye: *I. m.* 3–29.

esztétikai hatásuk magyarázataként felkínálni, holott formájuk elemzéséhez nem tud támpontot adni, s így forma és tartalom dialektikája értelmében tartalmukat sem lehet képes meghatározni. (9–10.) Nem érhetjük be szerinte a művelődéstörténettel és szellemtörténettel sem, mely utóbbi egységes korokat tételez fel (29.), s nem juthat el a „költőileg megformált világkép” egyediségéig. Hasonlóképpen túl kell lépnünk a „csak történeti ismereteket közlő pozitivista és a csak értékelő impresszionista” megközelítésmódon, mely „egyaránt a teljes viszonylagosság gondolatához jut”. (15.)

A szerző monista „történeti poétikája”, mely a művet múlt és jelen összegeződéseként és egyedi tartalmi-formai képződményként fogja fel, a „monista irodalomfelfogás” és „monista műértelmezés” igényében elődeiként az orosz formalistákat, az amerikai újkritikusokat és Heideggert tartja számon (14.), inspirációért azonban, ha nem is mindig tudatosan, mélyebbre nyúl vissza a múltba. Amikor „a szövegnek mint egésznek a tartalom és forma azonosságából kiinduló elemzésével” (20.) vél más módszerrel feloldhatatlan ellentmondásokon túljutni, akkor ugyanarra a gondolatra épít, amely egyes újkritikusok monizmusának is termékeny kiindulópontja volt: a romantikus irodalomelmélet organikus formaértelmezésére. Amikor arról ír, hogy a monista elemző felfogása szerint „a tartalom saját belső logikája szerint szervezi meg a szerkezetét” (13.), nagyon közel jár ahhoz, ahogyan August Wilhelm Schlegel (és nyomában Coleridge) az organikus formát meghatározta.³ Azzal, hogy „szerves”, sűrűn él, s szinte mindig elismerésképpen, a „szervetlent” ellenben kifogásként használja (292.), ami nála a romantikus poétika nézőpontjának átvételére utal. Noha azzal utasítja el Lukács álláspontját, mely a lírában megformált valóságot in statu nascendi előttünk teremtődő természetnek

³ August Wilhelm Schlegel: *Über dramatische Kunst und Litteratur*. I–III. Heidelberg, 1817. III. 8.

(natura naturans) tekinti, hogy ez csak a romantikus lírára érvényes, s nem általában a lírára (554.), a szerves forma eszményét, melyet joggal tart a romantikus költészetszemlélet „sarkkövének” (125.), ő is hasonló módon terjeszti ki mindenfajta művészetre: a „tisza ismétlés” művésziatlenségének forrását a „gépiességben” látja, „mert ez szöges ellentétben áll a művészet egyik alapvető célkitűzésével, a szerves forma eszményével”. (416.) Másutt „nagy meglátásnak” nevezi a romantikus fölfedezést, „mely szerint a nyelvet nem használni kell, nem a meglévőből kell válogatni – mint a klasszicisták hirdették –, hanem új nyelv megalkotása a feladat” (180.), s Vörösmarty újító metafora-teremtésében a költői nyelv későbbi összegezőinek előfeltételét látja, a 19. század második fele költészetének „viszonylagos szegénységéhez” viszont a nyelvteremtő Vörösmartyról való megfélekedés is hozzájárult (180., l. még 219.).

Mindezzel nemegyszer ellentmondásban bár, ígéretes nyomait látjuk olyan törekvésnek is, mely a romantikus poétika meghaladására s a monista irodalomelmélet új megalapozására irányul. Megállapítja ugyan, hogy Berzsenyi „forma és tartalom, nyelv és gondolat azonosításával nemcsak Kölcseynél, hanem Erdélyinél is közelebb jutott a romantikus költészet-felfogáshoz” (126.), s a „szerves forma gyakorlati megvalósítása és elméleti megfogalmazása” révén haladta meg Kölcseyt (125.), de vitájuk többi kérdésében az utóbbinak ad igazat, részben mert „az idő igazolta Kölcsey néhány lényeges fenntartását a romantikával szemben”. (126.) Másutt helyesen felismeri, hogy „tisza szerves forma nem létezik a művészetben, mert ez teljesen tagolatlan, és ezért érthetetlen, egyszeri egységet jelentene”, s ezért a nagy művek szerves formája „egy-másra játszott megszerkesztett formák kölcsönhatásának” eredménye. (210.) Ez a felismerés, tudván, hogy „a klasszicisták megszerkesztett, a romantikusok szerves forma megalkotására törekedtek”, talán már nemcsak a klasszicista, hanem a romantikus irodalomszemlélet meghaladására is utal.

Az organikus analógiát alkalmazó magyarázatok elégtelenségét sugallja akkor is, amikor a mű hiányos befogadói letapo-
gatását annak a tévedéséhez hasonlítja, aki bonyolultabb rend-
szert egyszerűbbel akarna magyarázni, például „az emberi tár-
sadalmat a biológiai lét törvényszerűségeire vezetné vissza”.
(393.) Ugyanezt kidolgozottabban és programszerűbben fogal-
mazza meg, amikor K. E. Boulding nyomán sorba állítja a
rendszerfajtákat (váz, óramű, termosztát, sejt, növényvilág,
állat, ember, társadalmi szervezet), s megállapítja, hogy a
klasszicista esztétika a művet a termosztát analógiájával közeli-
tette meg, a romantikus pedig a növényével, ma viszont ezek-
nél „sokkal messzebb” kellene mennünk: a sort záró rendszert,
a társadalmi szervezet modelljét kellene alapul vennünk, mely-
től azonban „még igen távol vagyunk”, sőt egyelőre a roman-
tikus poétika következetes alkalmazása sem valósul meg,
hiszen a legtöbb szövegelemzés beéri „a statikus váz azonosí-
tásával”. (395.) Ez a gondolatmenet ellentmond ugyan annak,
hogy a kötet élére emelt programtanulmány a szöveg és a
társadalom szerkezete közt homológiát megállapító módszert
„a forma és tartalom statikus kettősségének (. . .) finomított”
változataként veti el (13.), de kirajzolja a szerző alaptörekvésé-
nek végcélját: a romantika tanulságainak felhasználásával egy
azon túljutó, korszerűbb és önálló monista irodalomszemlélet
és módszer kialakításának eszményét.

Elismerésre méltó célkitűzés, mely már ebben a kötetben is
számos értékes részeredményt hozott; a szerzőnek az iroda-
lomtudomány mai állásáról adott diagnózisa azonban őrá is
alkalmazható: a romantikus poétika meghaladására törekedve
nemegyszer még annak következetes kiaknázása sem sikerül
neki; a romantika szerves monizmusának megújítása helyett
gyakorta az általa olyannyira elítélt korábbi dualizmusba
süllyed vissza. Aki ugyanis elmarasztalja a klasszicista nyelv-
szemléletet „nyelv és gondolat merev szétválasztása” miatt
(129.), s a szellemtörténet módszerét alapvetően hibásnak
tartja, amiért „az egyes művet mindig az alkotóban vagy a

korban már eleve meglevő eszme utólagos lefordításának tekinti” (11.), az csak önellentmondás árán írhatja, hogy Rousseau elidegenedés-felfogásának „egészét (. . .) *Az emberek és Az apostol* költője tudta lefordítani a költészet nyelvére.” (53.) S ez nem egyszeri nyelvbtlás: az utólagos lefordítás analógiája makacsul visszajár, s nem tudjuk másképp érteni, mint hogy ilyenkor a bölcséleti világkép mégiscsak megelőzi a költőit. „Pope, Thomson vagy Csokonai még (az eredetileg Aquinói Szent Tamástól származó, Leibniz által átalakított) a létezők nagy láncolatáról szóló elképzelést fordította le a költészet nyelvére.” (186–7.) Az 1810-es években Kölcsey „az érzelmek teljes kiélését, a költői én megnövekedett mélységét fordította le a költészet nyelvére”; értekezéseiben „nem művészi, hanem tudományos nyelvre fordította le élményeit” (148.); egy „tételét” *Andalgások és Génusz száll . . .* című versében és Csokonai bírálatában egyaránt „felállította”. (127.) „A romantikus költő mindig konkrét álmokképeket fordít le a költészet nyelvére” (180.). Schelling bizonyos következtetéseit „nálunk csak *A Délsziget* romantikus költője fordítja le művészi nyelvre.” (54.) Kossuth és Petőfi legtöbbször „egyértelmű léhelyzeteket fordított le az értekező próza, illetve a költészet nyelvére” (155.); egy gondolat Petőfi hosszabb költeményeiben, lírai darabjaiban és prózájában egyaránt föllelhető. (282.) Paracelsus „a Teremtést tekintette a bűnbeesésnek, mert (. . .) egyből kettő lett”, s szerzőnk feltételezése szerint „ezt a tételt fordítja le Madách a költészet nyelvére” (334.); a *Tragédia* egy részletében pedig „a költői textúra a vitalizmus gondolatát fordítja le a költészet nyelvére”. (354.)

A tendencia plasztikus kitapinthatóságáért szaporítottuk a példákat, melyeket önmagukban talán védhetnénk, *ennek* a kötetnek elméleti koordináta-rendszerében azonban nem tudjuk elhelyezni őket, s ennél fogva következtelenséget kell a szerző szemére vetnünk. A ’lefordítást’ nem értelmezzük betű szerint, de bármennyire eltekintünk is a megfeleltetés részletei-

nek vagy a lefordítás mikéntjének számonkérésétől, s bármennyire metaforikusan és nagyvonalúan értjük, nem szabadulhatunk meg lappangó előfeltevéseitől, implikációitól és következményeitől. Először is, van-e a költészetnek egységes nyelve, vagy, hogy a kötet terminológiájával éljünk, van-e 'jelentettje'⁴ annak a kifejezésnek, hogy 'a költészet nyelve', amelyre az átvett gondolatokat vagy akár saját élményt csak mintegy le kell fordítani? S ha van, miért nem tudjuk meg, mi az közelebről? S nem keveri-e mindenképp önellentmondásba a szerzőt? Hiszen, egyrészt, ő maga jelentős eltéréseket tételez fel egyes költői nyelvek között, amikor (mondhatnánk: dualisztikus módon) megállapítja, hogy „kevés olyan költőnk akad, kinél a versalak olyan döntő fontosságú tényező lenne, mint Csokonainál, aki érett költészetében kivételesen hangsúlyozza a forma kifejező erejét” (88.), vagy amikor a költői leírásnak azzal a típusával, melyben a „jelentés” megelőzi vagy követi a „képet”, szembeállítja Petőfi nagy leíró költeményeit, melyekben a kettő „párhuzamosan együtt fut” (243.), vagy amikor jelentő és jelentett – saját normáihoz képest – eléggé dualista szétválasztásával Alain Robbe-Grillet regényeinek eltérő nyelvhasználataira figyel föl. (513.) Másrészt arról a felfogásról, mely a költő nyelvét „az ideáltípusként értelmezett köznyelvtől” való eltérésekből véli felépülni, így ítél: „Egy bizonyos ponton túl félre kell tennünk ezt a megközelítő módszert, és el kell ismernünk, hogy a műalkotás önmaga hozza létre a nyelvét.” A következő mondat, mely ezt indokolja, ugyanilyen kevésbé egyeztethető össze a költészet nyelvének fordításbeli célnyelvként való felfogásával: „Bármely szó poétizálttá válik, ha költői szándékkal megteremtett egyedi szöveg összefüggésrendszerébe helyezzük.” (217–8.) Bár itt, s helyenként másutt is a kötetben, a szándéokra indokolatlanul nagy hangsúly kerül, megkérdőzhetjük: akkor hát szerinte nem

⁴A szerző Ferdinand de Saussure terminuspárját ('jelentő' és 'jelentett') hasznosítja irodalmi művek elemzésekor.

inkább csak nyelvei vannak a költészetnek, egyedi és sajátos formációkban, nagyrészt a költő, sőt a mű által az alkalomra teremtve? S ha úgy véli, hogy az *Előszó*ban „a viszonylag önmagát teremtő nyelv (. . .) lényegében különbözött a népies Petőfi és főként Arany nyelvtisztító, halott trópusokat felújító nyelvétől” (219., l. még 180., 265. és vö. a *Töredékes gondolatok*kal, ahol Arany dialektikusabban és modernebbül kezeli ezt.⁵), nem zárta-e ki egyszersmind az egyébként sem megmagyarázott ’költészet nyelvének’ lényegi egyneműségét?

Elsősorban mégsem azért sejtünk itt önellentmondást, mert a költői nyelv feltételezett egyneműsége ellentmondani látszik a művek saját nyelveiről szóló tételnek. Ezt talán át lehet hidalni, aminthogy ebbe az irányba mutat a szerző egy kielélt gondolatmenete is, mely meggyőzően össze tudja egyeztetni, hogy az egyedi mű „egyszerre több konvencióhoz folyamodik”, s mégis „saját jelrendszert teremt” (387.) Lefordítani azonban csak azt lehet, ami már megvan, s ennél fogva a lefordítás szükségszerű utólagossága is ellentmond jelentő és jelentett deklarált egyidejűségének. Hiszen éppen a szerző monista alapelveinek szellemében kérdezhetnénk: a műben megformált tartalom létezhet-e a műbeli megformálás előtt? Azonos lehet-e a „költőileg megformált világkép” a költő megírás előtti, akár prózában kifejtett eszméivel? Maga a szerző, amikor hű monista alapelveihez, helyesen állapítja meg, hogy nem: az önmagát teremtő műalkotás természete miatt *Az ember tragédiájának* értelmezését „nem oldják meg Madách előzetes vagy utólagos kijelentései”. (359.) Létezhet-e tehát a mű előtt az a valami, bárminek nevezzük is, amit már csak le kell fordítani „a költészet nyelvére”? Ez nemcsak elemi alkotás-lélektani ismereteinknek mondana ellent (a megformálás során az élmény továbbfejlődik), hanem, s itt ez a nagyobb baj, a monista irodalomszemlélet hangoztatott alaptételének is: „az anyag és a világkép egyaránt és egyszerre teremtődik”. (13.)

⁵ Arany János: *Töredékes gondolatok*. Krk. XI. 551–552.

Sem a költészet nyelvére való *lefordításban*, sem a saját költői nyelv *teremtésében* nem tudunk többet látni más-más részgazságot abszolutizáló, kényszerzülte metaforánál, mely az elmélet e pontjának átmeneti tisztázatlanságát a pontosabb és részletesebb ismeret megszerzéséig olyasféle ideiglenes, konkrét összetevőkre nem bontható terminológiai zsetonnal igyekszik megváltani, amilyenekre I. A. Richards joggal sütötte egykor a *premature ultimates* ('elhamarkodottan végsőnek szánt magyarázó elvek') bélyegét.⁶ (Tisztesség ne essék, általában nem jellemző e tanulmányokra a hozzávetőleges klisé ilyen fáradt elfogadása, még kevésbé a metaforahasználat: a „fogalmi tisztázottsághoz” húznak, idegenkedvén a „metaforákhoz folyamodó, benyomásszerű” kritikától, kivált ha az indulati, „nem követi érvelő bizonyítás” (120., 154. vö. 150.), s „ha a metaforikus leírás nem eléggé kidolgozott és összefüggő, a metaforikus töredékek nem egyénítik a tárgyalt jelenséget, s így nem pótolják a fogalmi kifejtést”;⁷ szerzőjük a *lehetetlentől* sem riadó purista elszántsággal igyekszik értekezői nyelvéből kigyomlálni a metaforákat.) A két zsetont talán hiányos fedezettel is elfogadnánk készpénznek, tudván, amit már Richards megsejtett, hogy a magyarázat átmenetileg és bizonyos mértékig fiktív eleme úgyszólván szükséges rossz,⁸ de éppen ez a kötet ösztönöz arra, hogy csak az egyiket ismerjük el. Mert ha már egy ilyen magas elméleti igényű tanulmánykötet szembeállította őket és programszerűen elkötelezte magát az önmagát író (13.) és saját nyelvet teremtő műmonista elképzelése iránt, mely a művel együtt születő és attól elidegeníthetetlen jelentés következményével jár, akkor nem fogadhatjuk el többé, hogy dualista módon vissza akar térni az átvett vagy személyes tartalomnak a költészet egységes nyelv-

⁶I. A. Richards: *Principles of Literary Criticism*. London és Henley. 1976. (Első kiadás: 1924.) 30., 32., 68.

⁷Szegedy-Maszák Mihály: *Az esszéíró dilemmája: élmény vagy teória (Sükösd Mihály: Kilátó)* Nagyvilág, 1975|11. 1752.

⁸I. A. Richards: *I. m.* 64.

vére való utólagos lefordításához. S a kötet következetességén üt csorbát az a megoldás is, amelyet önmagában véve, másutt, nem kifogásolnánk: amikor a romantika korának költőiről és filozófusairól előbb dualista metaforával ír: „mivel a semmiből nem lehet új nyelvet teremteni, az új világszemléletet csak már létező nyelvre fordíthatták le”, majd ezt dialektikusan kiegészíti: „A régi nyelvet természetesen nagymértékben újjáalakították.” (187.)

Ezekben a lappangó önellentmondásoknak olykor a szerző is alighanem tudatára ébred; erre enged következtetni helyenkénti kísérlete a lefordítás-metaforának egy monistábbal való fölcserélésére. Ilyenkor nem eszméknek vagy élményeknek a költészet nyelvére való *lefordításáról*, hanem egyik formának a másik formába való *átfordításáról* ír. Amikor Csokonai *A magánosság*hoz című versét később „prózává alakította át”, nem a költői formát elhagyó tartalmi összefoglalást ad, tartalom és forma szétválaszthatóságát feltételezve, hanem levele „maga is formaként értelmezendő, egy formát fordít át másik formába” (65.), miként előfordul ez Bessenyei, Barcsay és Ányos gyakorlatában is. Petőfi pedig a *Kis-Kunság*ban az *Uti levelek* egyik „leírásának (prózai) formáját fordítja át másik (verses) formába”. (260.) Verses formák közt is létrejöhét hasonló viszony: Kölcseynek *A képzelethez* és *A nyugalomhoz* írt két korai verse még csupán „utánérzése” Csokonai *A magánosság*hoz című ódájának, de „1813-ban már lényegében más nyelvbe fordítja át Csokonai néhány dalát”. (117–8.) Előfordul ugyan, hogy az egyedi formák egymásba fordítására alkotott, terminus értékű és monista ’átfordítás’-t a szerző ismét ’a költészet nyelve’ dualista szemléletben fogant kifejezésével kapcsolja össze (372.), legtöbbször azonban sikerül az ’átfordítással’ egységes, keveretlenül monista szemléletet sugallnia.

S bár még nem megnyugtató részletességig, a ’lefordításhoz’ képest sikerül világosabbá tennie, mit is értsünk pontosan az ilyen ’átfordításon’. Már felsorolásbeli szinonimái is sokat sej-

tetnek: Petőfit, Aranyt, Adyt és József Attilát „különösen érdekelte a formák egymásba fordítása, a rájátszásszerű idézés, a módosított ismétlés”. (260.) Másutt a „külső idézés” legközvetlenebb válfajához, az átirathoz kapcsolja: amikor egy nagy költő idegenből verset fordít, vagy „midőn Liszt zongorára alkalmazza Beethoven *V. szimfóniá*-ját, (...) új jelentést hoz létre, hiszen a különféle jelrendszerek nem fordíthatók át egymásba”. (398–9.) A föntebbi idézetek fényében az utóbbi mellékmondat, (s párja a 375. oldalon) csak azt jelentheti, hogy a különféle jelrendszerek *változatlan jelentéssel* nem fordíthatók át egymásba, tehát sosem a dualista értelemben vett tartalom más formába átmentéséről van szó; az új, módosult jelentés szükségszerű megjelenése itt töretlenül monista irodalomszemléletről tanúskodik. Mi több, ez az elgondolás a kritikai értékeléshez is képes kritériumot szolgáltatni: „az idézet esztétikai hatása az új jelentésen, az eredeti és az új szöveggörnyezet közötti feszültségen, tehát azon múlik, hogy az alkotó új nyelvbe fordítja-e át a kölcsönvetet.” (404.) Egyik tanulmányában, „az érzékenység költői” taglalásakor, irodalomtörténeti értékítéletet alapoz rá: „csak tétova lépéseket tudtak tenni az önálló versszerkezet megalkotása felé, nehezen voltak képesek arra, hogy a költészetben már meglevő formulákat újonnan megteremtett formába fordítsák át”. (69.) (Itt ráadásul busásan kamatozik a kötetben végig megtartott különbségtétel a már sémává kopott formula és a különös, szervességre törő forma közt. – vö. 109., 461.) A más műfajokhoz tartozó, különféle jelrendszereket hordozó egyedi formák jelentésújító egymásba fordításának gondolatával a szerző további kidolgozásra váró, de máris sokkal fejlettebb és következetesen monista elmélethez jut, mint azokon a lapjain, ahol szerinte Rousseau elidegenedés-felfogásának „egészét” képes egy vers költője „a költészet nyelvére” lefordítani, és *ugyanazt* a gondolatot, vagy akárcsak kérdést (331., vö. 329.) megtalálhatjuk egy versben és egy prózai műben. (Egyébként aki szerint a jelentés még viszonylag

sem független a ritmustól (454–5.), az önmagának mond ellent, amikor ugyanazt a gondolatot egy versből és egy levélrészletből kihámozhatónak véli – ez ugyanis ritmus és jelentés nemcsak viszonylagos, hanem teljes függetlenségének előfeltevését zárná magába.)

A dualizmusba vissza-visszasüllyedő, monizmusra törekvő irodalomszemlélet nézőpontbeli kettőssége és színvonalbeli ingadozása mögött nyelvelméleti előfeltevések olykori elbizonytalanodása búvik meg. Idevágó megjegyzéseinek ugyanis ismét csupán egy része egyeztethető össze monista programjával. Ismeretelméletével és monizmusával teljes összhangban marad, amikor az irodalmi elemzés nyelvszemléleti alapjául magáévá teszi Saussure gondolatát: „a jelentő és a jelentett kölcsönösen strukturálja egymást” (13.); s amikor elhatárolja magát két ezzel ellentétes, s időbeli szétválással (előidejűséggel) is fenyegető végtől: egyrészt attól, hogy „csakis a nyelvek tagolják a világot képező jelenséghalmazt” (492., vö. 493.), másrészt attól is, hogy csakis a jelentett strukturálná a jelentőt. (487.) Irodalomelméleti álláspontjához logikailag az is kifogástalanul illeszkedik, hogy szerinte Jakobson „a művészi jelrendszer alaptermészetét érti félre, amidőn a mondatszerkesztés párhuzamosságát szembeállítja a jelentéstani párhuzamossággal”, s kemény ítéletét azzal indokolja, hogy e szembeállítás mögött egy „régí tévhitre” ismerhetünk, „mely szerint a szinonimák jelentése nem rokon, hanem azonos, tehát elképzelhető, hogy eltérő hangalakú jelek jelentése azonos, ugyanaz többféleképpen kifejezhető”. (427.) Az irodalomban, sőt az idézet szerint a nyelvben általában, nem lehet tehát ugyanazt többféleképpen kifejezni; minden, mégoly aprónak látszó nyelvi, „formai” módosítás jelentésváltozást idéz elő. Ez a nyelvszemlélet a legteljesebb összhangban áll a monista irodalomelmélet romantikus eredetű, organikus műfelfogásával, mely szerint „a forma a tartalom kibontakozása”. (13.)

A szerzőnek többször sikerül ezt az elvet az irodalomtörténeti elemzés gyakorlatában foganatosítani. Nyelvszemléletének

monista előfeltevésére támaszkodik például, amit Dukai Takách Juditról ír: „Világszemléletének eredetietlensége nyilvánvalóan összefügg nyelvteremtő képességének viszonylagos hiányával.” (52.) Ilyen egységre utal akkor is, amikor az összefüggés kimondása helyett beéri az együttes előfordulás rögzítésével: „Korszakunk költői közül azok, akiknek legkevésbé eredeti a világszemléletük (. . .), egyúttal metaforákban is a legszegényebbek.” (74.) Hasonló szellemben fogant apróbb megfigyelést is idézhetünk: „A hosszabb jambusi sorok szaporodása a gondolatiság elmélyülését kíséri” – írja Csokonai költeményeiről. (98.) Berzsenyinek Kölcsey vádjára adott válaszát kommentálatlanul, de a tanulmány gondolatmenetének tanúsága szerint valószínűleg helyeslően idézi: „S vajjon összeegyeztethető-e, hogy a poéta a poétikai kitételekben gazdag, a poétai gondolatokban ellenben szegény legyen, holott ez a kettő egy?” (123.) Vörösmartyról szólva először ismét a két oldal párhuzamosságát állapítja meg, csak sugallva összefüggésüket: „úgy növelte költői nyelvünk jelentésterületét, hogy közben az emberi léleknek ismeretlen táját derítette fel.” (180.); később a kölcsönös strukturálást egyirányú hatással cseréli ugyan föl, a két oldal összefüggését azonban ezáltal világítja meg: „nagy nyelvi újítását mindenestre a bölcséleti tartalom megújulása tette szükségessé – feltéve hogy a tartalom és forma között olyan kölcsönös és teljes megfelelést tételezünk fel, mint Hegel”. (185.) S a Hegel-idézet, amelyre itt hivatkozik, dualista terminológiája ellenére ugyancsak beleillik a szerző monista törekvésébe, számunkra egyszersmind szépen példázva terminológiai és elméleti irány kifogásolhatatlan szét-hajlásának létjogosultságát, szükséges felbontás és egészre figyelő szemlélet dialektikus egységének lehetőségét is: „a tartalom nem más, mint *a forma átcsapása* a tartalomba, s a *forma* nem más, mint *a tartalom átcsapása formába*”. (549.)

Tartalom és forma ezekhez hasonló megfeleltetéseivel, s a nyelvi jelentés egyszeriségének, parafrázisbeli torzulásának tételével s alkalmazásaival a szerző nyelvfelfogásbeli alapját

rakja le az irodalomszemléleti dualizmus meghaladásának. De, mint céloztunk rá, nem mindig sikerül hűnek maradnia ehhez a nyelvszemlélethez. Előfordul, hogy irodalomtörténetési problémaérzékenysége olyan kettősséget láttat meg vele, ami nyelv-elméleti monizmusa szerint nem létezhetne, s értekezői tisztességét dicséri, hogy nem hallgatja el, hanem némi elméleti következetlenség árán is kimondja. Amikor Kölcsey „létértelmezésével közel állna Berzsenyihez, nyelvben akkor is messze elmarad mögötte: hiányzik belőle a tömörség”. (145.) Máskor, talán épp az ilyesféle megfigyelések nyomására, mintha gyakorlati középutat keresne a két legnehezebben szintetizálható elv: monizmus és dualizmus között. Petőfi létértelmezésének fejlődéstörténetét fölvázolva figyelmeztet, hogy fejlődésrajza csupán e költészet „*ontológiai síkjára* vonatkozik; a viszonylagosan független, ám ugyanakkor a költői létértelmezést is tükröző *poétikai-stilisztikai dimenzió* különböző rétegeiben csak áttétellel érvényesül”. Ám azért „stílusa egy döntő szempontból messzemenően hasonlóan alakult, mint világgépe”. (239.) Ontológiai sík és stilisztikai dimenzió e „viszonylagos” függetlenségének megengedése a dualizmuson finomít, a szerző egyébként radikális monizmusának burkát viszont, tágítani akarván, szétveti, sőt modernebb terminológiája mögül „gondolat” és „kifejezés” olyasféle megkülönböztetése sejlik ki, amelyet a művek „oszthatatlan” egységének romantikus tételére hivatkozva éppen ő kifogásolt Arany költészetfelfogásában.⁹ Hasonló kettősség bujkál az 1820-as évek költészetének fejlett történetiszemléletét kommentáló kérdése mögött is: „Gondolati mélység és korszerűség tekintetében költészetünk rövid idő alatt jelentős lemaradást hozott be. Kérdés, ugyanez elmondható-e a költészet poétikai vonatkozásairól.” (58.) Tar-

⁹Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegtett dal*. In: *Az el nem ért bizonyosság. Elemzések Arany lírájának első szakaszából*. Szerk. Németh G. Béla. Bp. 1972. 317.

talom és forma „kölcsonös és teljes” megfelelésének előfeltételezése ezt a – szerintünk is termékeny – kérdést nem engedné meg, s az azonosságnak áttételes kettősségre váltása hasonlóan feszült viszonyba kerül az egyedi mű monista kezelésével, „a szövegnek mint egésznek a tartalom és forma azonosságából kiinduló elemzésével” (20.) is.

Nem soroljuk viszont ide, amikor az irodalomtörténész elvonatkoztatási módszere, vállalt egyszerűsítése készíti a következetes monizmus átmeneti feladására: amikor regények „tanulságát” próbálja meg értekező prózában levonni (314–5.), a szerkesztésben rejlő irónia jelentését igyekszik saját szavaival megfogalmazni (312.), vagy egy Berzsenyi-vers mély és felszíni szerkezetét különválasztva az előbbinek prózai parafrázisát kísérli meg összefoglalni. (110.) Ezeket önmagukban véve azért sem hibáztatnánk, mert már a „parafrázis eretnokségét” kipellengérező C. Brooks, az újkriticizmusnak ez a beszűkítő monizmusáért megrótt¹⁰ képviselője sem tudta elemző gyakorlatában nélkülözni az átírást, szerzőnk pedig, nemcsak előszava tanúsága szerint, maga is tisztában van azzal, hogy a mű vizsgálata szükségképpen „hozzátész” és „egyszerűsít”. Legföljebb *ebben* a teljes monizmusra törekvő kötetben kifogásolhatjuk őket, hiszen eltekintve attól, hogy a szerző saját eszménye a teljesen homogén, következetes elmélet, nem kerülhetjük meg a kérdést: van-e lehetőség a részleges, viszonylagos monizmus kompromisszumára; meg lehet-e állni félúton, hogy a teljes irodalomelméleti és nyelvszemléleti monizmusba bele nem erőltethető megfigyeléseinket és szükség diktálta parafrázisainkat törvényesíthessük? Nem tudjuk eldönteni; mindenesetre a szerző egyelőre nem képes meggyőzően áthidalni a saját radikálisan monista elméleti programja és gyakorlatának practicista kompromisszumai közt tátongó szaka-

¹⁰ Vö. R. S. Crane: *The Critical Monism of Cleanth Brooks* In: *Critics and Criticism. Ancient and Modern*. Chicago és London, 1961. (Első kiadás: 1952.) 83–107.

dékot; részleges monizmusa önmagában véve termékenynek bizonyul a gyakorlatban, de a kötet kompromisszumot nem ismerő, maga teremtette és másokon könyörtelenül számonkért elméleti normáihoz mérve: fából vaskarika.

Az irodalom elemzője azonban „olyan elméleti keretet szerkeszt, amelyben elhelyezhet írói műveket (előszó), következésképp a keret nem függetlenedhet a képektől,¹¹ értékének megállapításához nem érhetjük be egy működésétől elvonatkoztató, pusztán anyagát és szerkesztésmódjának következetességét figyelő vizsgálattal, hanem számításba kell vennünk a benne elhelyezett művekkel létrejövő kölcsönhatását is. Ezzel arra a kérdésre is választ keresünk, hogy monista újító törekvései mellett e kötet miként vesz részt a hagyományosabb irodalomtörténeti munkában? Bocsássuk előre: magas fokon, de nem mindig kifogástalanul. Magas fokon, ha normarendszerének folytonos továbbfejlesztését, megállapításai önkritikus finomítását vagy éppenséggel meggyőző cáfolatát figyeljük. (358.) E kötetből már kihagyott Arany-tanulmányában (1972) annak, hogy szerinte e költőnek „szinte alig van olyan alkotása, melyet művészileg hibátlannak mondhatnánk”, még „nyilvánvalóan” abban látta az okát, hogy „Arany sohasem jutott el az emberi lét egységes értelmezéséig.”¹² az ebbe a kötetébe fölvetett, két kivétellel későbbi tanulmányaiban már láthatólag felismeri e rövidrezárt megfeleltetés tarthatatlan önkényét. Az egységes létértelmezés hiányát már nem látja kényszerítő okozatissággal művészileg végzetesnek, sőt az eldöntetlen, egységesítetlen létértelmezés művészi értékbe fordulásának példáit is fölfedezi. Széchenyi „az eldöntetlen lehetőségek írója”, „létértelmezése” ezért szemben áll Petőfi, a kései Vörösmarty, a regényíró Kemény, sőt (immár:) Arany más és más, de egysé-

¹¹ E gondolat – kissé már túlzó – kifejtésére l. Allen Tate: *A Note on Critical „Autotelism”*, in: *Essays of Four Decades*. London, 1970. (Első kiadás: 1969.) 170.

¹² Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlényegített dal*. I. m.: 293–294.

ges világszemléleteivel. (157., vö. még 163–4.) Széchenyi az ember szabadsága, illetve eleve elrendelése közti dilemmát „nem tudja eldönteni”, ezen kívül „a társadalmi fejlődés mikéntjének elképzeléseiben is feloldatlan ellentmondások jellemzik”. (160.) De mindez ezúttal már nem egy elmarasztaló ítéletsorozat aládúcolásához kell, hiszen a „művész Széchenyi legáltalánosabb jellemzője a *romantikus ironia*, amely eldöntetlen vagylagosságokra vezethető vissza”. (163., l. még 161.) Madách „gondolkodásában sok a feloldatlan ellentmondás” (358.); feljegyzéseiből „realizmus” és „idealizmus” közötti „gondolati tétovázásra lehet következtetni” (361.); *Az ember tragédiája* „nem oldja fel a liberális és a pozitivistá, a tragikus és a vitalista létértelmezés feszültségét”, e mű „nagyszerű költői lezárása gondolati síkon nem hoz megoldást”, alapkérdése pedig „eldöntetlen marad”. (361–2., vö. 358.) Madách műve azért sem egyértelmű, mert bizonytalanságban hagy bennünket afelől, „monizmus-e a világ lényege, vagy dualizmus, transzcendens-e Isten, vagy immanens” (332.), fölveti kora legégetőbb kérdéseit, de nem ad rájuk „egyértelmű választ”. (357.) Végkifejlete párhuzamos J. S. Mill: *A szabadságról* írt esszéjének gondolataival, az irodalmi műben azonban megváltozhat, ami egy értekezésben hiba: ami „a fogalmi rendszer igényével fellépő Millnél alapvető hiányosság”, az Madách művében „művészileg különösen megformált” és „nyitott” befejezés. Az egységesítetlen létértelmezés művészileg feltétlenül káros következményeinek egykori nézetétől itt már messze vagyunk: „az egymást kizáró világmagyarázatok mint lehetőségek közötti állandó feszültségre vezethető vissza e fő mű intenzív esztétikai hatása”. (363.)

S míg a szerző korábbi (Arannyal szemben egyébként igaztalanul metsző) ítélete szerint Kemény tanulmányainak „fölnye” Arany „nemegetszer (. . .) el nem évülő és efemér becsú megállapítások félceletéből” álló értekezéseivel szemben abban állt, hogy Kemény „rendszerben gondolkodott” sőt, „Széchenyi után nálunk (. . .) egyedül ő bírt önálló eszmerendszer-

rel, és ez tette lehetővé számára önálló poétikai felfogás kialakítását”,¹³ addig a kötet 1978-as Kemény-tanulmánya már úgy látja, hogy „a *Ködképek* értéknihilizmusa összhangban van azzal, hogy a politikus (. . .) nem tudott önálló eszmerendszert kialakítani” (303.), s művészetében ez megváltódik: „a belső bizonytalanság, amely a politikában fogyatékoságot jelentett, a művészi gyakorlatban eredeti kísérletezésre készítette Keményt”. (304.) Így azt sem olvashatjuk már elmarasztalás-ként, hogy értekezőként elvetette a pozitivistá determinizmus tanát, elbeszélőként viszont „nem foglalt állást a romantika által hirdetett szabad akarat és a pozitivisták determinizmusa között”. (307.) Az író vagy / és műve eldöntetlen, egységesítetlen világszemléletének esztétikai átminősülését vagy egyenesen értékesülését felismerő megjegyzéseket még jócskán gyarapíthatnánk, de ennyi már elég szemléleti differenciálódásának igazolására. S paradox módon az egységes létértelmezés és a magas esztétikai érték szükségszerű együttjárásának feloldásával, a gondolati egységesítetlenség dacára létrejöheto művészi egység sugallásával nem eltávolodott monista eszményeitől, hanem közeledett hozzájuk: felismerte, hogy a műből elvont egyetlen alkotórész sem rögzíthető minden műre érvényes előírás-ként: értéke a műegész-től függ.

A hagyományos irodalomtörténetírást, elemzései pszichológiáját, terminológiáját és filológiáját tekintve, mégsem műveli mindig kifogástalanul. *Pszichológiája* olykor indokolatlanul és torzítóan szimplifikál; ezen a téren kevesebbet lépett előre tíz év óta, amikor Arany helyzetét belső vonzódás és külső elvárás poláris szembenállására redukálta: „Lelke mélyén a tragikus világhéphez vonzódott, de a tragikumot nem vállalta, mert eleget akart tenni a nemzeti elvárásnak.”¹⁴ Most a műfaji korszerűség szempontjából lesz „nyilvánvaló Vörösmarty fölé-

¹³ Szegedy-Maszák Mihály: *Kemény Zsigmond: Élet és irodalom* ItK, 1972/5–6. 719.

¹⁴ Szegedy-Maszák Mihály: *Az átlénygített dal*. I. m.: 294., vö. még 311.

nye Aranyhoz képest, ki még élete végén, a *Toldi szerelme* írásával is a regényolvasó nyugat-európai vagy orosz közönség mögött elmaradt hazai olvasó vágyainak próbált eleget tenni". (172–3.) E morális felhangú ítéletből a *Késő vágy* Vörösmartyjának is alaposan kijut: a vers befejezéséből a szerző „tanító célzatosságot” hall ki, a költemény a kor „maradi” szemléletének hatásáról árulkodik, a költő ugyanis „fél szemmel még arra a közönségre sandított, amely kizárólag olyan jó hazafit akart látni a költőben, aki erkölcsi kötelességének tekinti, hogy bizakodásra serkentsen”. (176.) A feltételezett magatartás bírálata itt meglepő esztétikai félrehallással függ össze, hiszen ha egy költő a *Késő vágy* befejezésének keserű, lemondó felismerésével igyekszik bizakodásra serkentő jó hazafi lenni, akkor a sandítást bizony még gyakorolnia kell. Végső soron azonban mind az (illetéktelen és téves) erkölcsi elmarasztaláshoz, mind az esztétikai alábecsüléshez a pszichológia elnagyoltsága biztosítja a lehetőséget, annak szimptomájaként, hogy a századelő kritikájának impresszionista pszichologizálását elvető mai irodalomtörténetírás, mely egyes kritikai iskolák műre összpontosító, szerzői pszichológiával elvből alig foglalkozó gyakorlatát és ezt alátámasztó érvkészletét is magába olvasztotta, nem tud dönteni a lélektani dimenzió (aligha kivitelezhető) teljes kirekesztése, illetve esedékes korszerűsítése közt, s e megoldatlan dilemma nemegyszer olyan félmegoldásokat szül, melyek árnyaltságban a századforduló lélektani szintjét sem érik el.

Terminológiájának hagyományos rétegeiben a túlzott szimplifikáció másik válfajával találkozunk, mely saját elméleti alapállását is megcáfolja. Mert amennyire helyeseljük, amikor meghaladásra váró, kiérdemesült módszernek tartja, hogy „a szellemtörténészek egységes korszakokról írtak” és „szerfölött leegyszerűsítették a történelmi fejlődést” (29.), ugyanannyira nem értjük, hogyan állíthatja szembe az egykor nem kisebb fogalmi egyneműsítéssel világra hozott „reneszánsz embert” és „a romantikus embert” (223.), jellemezheti egy kalap alá véve

„a romantikusokat”, „a romantikus költőt” és „a romantikus költői tudatot” (479., 206.). Az egyszerűsítés, megfelelő megszorításokkal kiegészítve, persze nem lehet hiba, s a szerző joggal rója meg a genfi iskolát, amiért lebecsüli „a szerepet, melyet az elvonatkoztatás az irodalomtörténész tevékenységében betölthet” (11.); de csak akkor igazolódik, ha tartalmaz ítélet szolgálatában áll. A fenti példák egyszerre túl sokat markoló és túl keveset adó megszemélyesített absztrakciói azonban túlságosan tág, s ezért ellenőrizhetetlen fantomfogalmak: a szellemtörténetből épp azt viszik tovább, ami legkevésbé időtálló benne. Kisebb mértékben bár, de fenntartásokat ébresztenek az ilyen megállapítások is: „Petőfi művészi fejlődésének a történelmi értelemben vett *romantika és realizmus* közötti dinamikus kölcsönhatás a mozgatóereje.”, különösen, ha a belőle kibontakozó rokonításokat is hozzá vesszük: „Ebben a tekintetben Puskinhoz és Balzachoz fűzi a legközelebbi rokonság.” (221.) Vagy ugyanez a típus elegánsabb, de ugyanolyan kevésbé egyénítő változatban: „A korai Kölcsey ott folytatja a klasszicizmusból a romantikába fordulást, ahol Csokonai elhagyta.” (84.) A szerzőnek sikerül ezekből a fogalmakból kifacsarnia, amit a szellemtörténet még bennük hagyott, ez azonban már nem sok; saját töményebb és üdítőbb újításait ezekkel a csöppekkel kár felhígítania.

Filológiája cédulahegyeket sejtet és irigylésre méltó tájékozottságot mutat, a ritka szeplők közül kettőre mégis rá kell világitanunk. Az egyik azzal kezdődik, hogy amikor szerinte a költemény testének és szellemének szétválaszthatatlanságával „szembe állítható (. . .) Horváth Jánosnak az a feltételezése, hogy a ritmus és a jelentés viszonylag független egymástól” (454.), akkor szokásától eltérően a jegyzetben nem adja meg, hogy *A magyar vers* című könyvének hányadik oldalán fejti ki Horváth ezt a nézetét, majd ehelyett precízen egymásra rakott elmarasztaló feltételezések egész kártyavárát építi föl. Mint megtudjuk, Arany „*Hajlamot mutatott rá*, hogy a ritmust a versre korlátozza. Versnek és prózának a szembeállításából

Horváth arra a *hallgatólagos következtetésre jutott*, hogy a jelentés nem tételezi fel a ritmust. *Ha* pedig ezt feltételezte, *akkor* ebből már joggal arra az eredményre *juthatott*, hogy a ritmus független az irodalomban használt jelrendszeről”. (455.; kiemelések tőlem – D. P.) Itt már nemcsak lapszám, hanem cím vagy bármiféle jegyzet sincs, miközben elszabadul a gyeplő: a legalább óvatos „viszonylag független”-t fölváltja az erősebb „nem tételezi fel”, majd a kizárólagos „független”, feledvén, hogy hajlam, hallgatólagos következtetés és feltételezett eredmény dokumentálatlan rekonstruálása nem lehet elég meggyőző, s azokra a lélegzetállító mutatóványokra emlékeztet, amelyekre az egyetem egy csendes szavú tanára, dolgozatokból felpillantva, életreszóló elrettentésül csak ennyit szokott mondani: „a lengő trapéz”. Ráadásul az idézett gondolatmenetet a felállított szalmabábu nyíltszíni és látványos ledöfése követi: „A ritmusról adott meghatározásunk feltételezi, hogy sem a vers és próza szembeállítás, sem a ritmusnak a versre való korlátozása nem tartható fenn.” (455.) S a végkövetkeztetés magaslata, ahová a gondolatmenet mindezek után, ilyen áron küzdötte fel magát: „A ritmusról adott meghatározásunk alapján igazolhatónak látszik annak a feltételezése, hogy létezik külön prózaritmus.” (455.)

A másik szeplő ennek fordított tükörképe: itt módot kapunk a helyszíni ellenőrzésre, mert a szerző hoz egy bő idézetet, amely azonban nem támasztja alá a belőle levont következtetést. A könyv találóan foglalja össze a pozitivisták elvkészletét, s állapítja meg, hogy szerintük „nem léteznek objektív értékítéletek” (346.), s az empirizmus metafizika-ellenes magatartásának módszerbeli lecsapódását helyesen nevezi „*értékmentes megközelítésnek*” (25.), de a Voltaire-nek Pascalról szóló eszmefuttatásából közölt idézetet (25.) csakis nem elég tüzetes olvasás alapján és fontos különbségek mellőzésével teheti meg ezek korai példájának. „Jól ismerjük ezt az érvelést: a deista gondolkodik így” – kezdi értelmezését, majd parafrázisában a Voltaire-től idézett szövegrészt, pozitívizmu-

sát illusztrálandó, így értelmezi: „Akármit mond is Pascal, az élet nem tragikus, mert a tragikum előítélet, értékítélet, normatív megállapítás, a valóságon elkövetett erőszak.” (26.) Nem kételkedünk abban, hogy a szerző a deista érvkészletet csakugyan jól ismeri, sőt lehetséges, hogy éppen ez okozza itt a bajt, mert a deizmus lényegének tudatában átsiklik az idézet sajátosabb mozzanatai fölött. A szemelvény ugyanis csak annyit igazol a parafrázisból, hogy Voltaire szerint a tragikum előítélet és a valóságon elkövetett erőszak, de nem azért, mintha az értékítélet eleve nem is lehetne más. Voltaire maga is értékfogalmakkal él, amikor az idézetben azt mondja, hogy az emberben, mint minden másban, „jó” és „rossz” keveredik, csakhogy amiket Pascal „ellentmondások-nak” nevez, azok szerinte „szükséges összetevők az emberben; az ember az, aminek lennie kell”. A tragikum tehát szerinte nem azért téves, mert értékítélet, hanem csak azért, mert torzítóan egyoldalú értékítélet, nem elég kiegyensúlyozott, s ráadásul az ellenkező pólus felé billen, mint a korai felvilágosodás deizmusa, mely a rész szerinti rosszban egy felsőbb értelemről elrendezett világrend szükségszerű részét látta. Bizonyos értelemben Voltaire deizmusa valóban „mintha a pozitivisták felfogását vetítené előre” (26.), az idézett passzus azonban még korántsem „értékmentes megközelítés”, még nem arra a pozitivista előfeltevésre épít, mely szerint „nem léteznek objektív értékítéletek”, hanem a maga (objektívnak tekintett) értékítélete alapján helyesbíti Pascal szerinte téves ítéletét, pontosan úgy, ahogyan szerzőnk minősíti az emberi létezés szükségképpeni tragikumának voltaire-i elutasítását tömören (bár érvelés nélkül) „naiv” elképzelésnek. (26.)

Ilyesféle szeplő azonban elvértve akad a kötetben, így végső mérlegelésünkénél nem sokat nyomhat a latban. A teljesítmény értékének fölbecslésekor céljának helyességét és kivitelének színvonalát kell megvizsgálnunk és összesítenünk. Maga a cél kételyt ébreszthet: nem vezet-e a monista irodalomszemlélet a kritika fegyvertárát kárpoztás nélkül gyengítő következteté-

sekre? Hiszen a dualista módszer, mely trónfosztása után még oly sokáig bújt meg a deklarált vagy (mint szerzőnkél) őszintén kívánt monizmus mezében, kritikailag nem volt terméketlen: a forma szervesen külsődlegességének vagy csak megalkotottsága érzékelhetőségének, tárgyhoz illésének vagy jelentéshordozó távolságtartásának fokozatait kimutatva például minősíteni tudott; ezzel szemben csak a jövő igazolhatja, hogy a homogén elmélet absztrakt szépségének örömen túl a monista irodalomfelfogásra épített kritikai módszerek a gyakorlatban mintegy rentábilisak-e, kivált ha az átmeneti felbontás módszerétől is elzárkózva olyan *minden ízében* monista elemzésre szorítkozunk, melynek „során a tartalom és a forma nem különül el egymástól” (15.), s ha még a terminológiától is radikálisan monista „fogalmi nyelv” megteremtését kívánjuk meg, „melynek minden eleme egyszerre jelöl eszmeiséget és formát”. (21.) S ha ez utóbbi két követelmény mint saját program tiszteletre méltó is, vajon nem szükségtelenül szigorú-e mint egyetemes kritikaelméleti norma; s nem becsüli-e le egyébként is az „elvonatkoztatás” szerzőnk által is védelmezett fontos szerepét, melynek kiiktathatatlanságát a szerves forma romantikus elméletének egykori megfogalmazói dichotomikus terminológiájukkal és elméleti felismeréseik tanúsága szerint^{1 5} egyaránt vállalták. Ráadásul a műalkotás természetében rejlő belterjesség és világra utalás, levés és közlés, kifejezésbeli létesítés és a létező kifejezése olyan feszültségpólusok, melyek erőtere az egyneműsítés végigvitelének valahol mindig útjába áll, rendkívül megnehezíti azt, s nehéz megjósolni, nem teszi-e olyasformán lehetetlenné, ahogyan szerzőnk szerint például „nem lehet teljesen következetes pozitivista eszmerendszert felépíteni.” (35.) Mindezeket a kételyeket megfontoltuk, de (a kötetben látottaktól is fölbátorodva) nem tartjuk leküzd-

^{1 5} Vö. S. T. Coleridge: *Biographia Literaria*. I–II. Oxford University Press. 1969. II. 8.

hetetlennek; végső soron velük szemben a szerző továbblépni akaró merészségének adunk igazat.

Ami azonban célja kivitelezését illeti, bármennyire a monista elmélet normái alapján ítéli el a mai magyar és külföldi kritika túlnyomó részét, egyelőre ő sem tud teljesen kigázolni a hagyományos dualizmusból. A még csak felvillantott, gyökeresen új módszereknek van esélyük a monista irodalomfelfogás gyakorlati végigvitelére; így a beszédcselekvések Austintól származó elméletére M. C. Beardsley nyomán valóban föl lehetne építeni monista műértelmező módszert (14.), s a szerző saját kezdeményezése az értékszerkezet elemzésének ilyenirányú megújítására, amelyre itt még csak céloz (21.), ugyancsak gyümölcsözőnek ígérkezik; ez a kötet azonban egyelőre a nagyon korszerű elméleti program és a hagyományos irodalomtörténeti módszerek (nem mindig békés) egymás mellett élésének otthona. Persze sok igazság van előszavának megfigyelésében: „minden ellentmondás fölszámolása újabb ellentmondást hív életre”. Szegedy-Maszák Mihály sokat fölszámolt, sokat életre is hívott belőlük, s még nem mondta ki az utolsó szót; a tanulmányok legígéretesebb elméleti erőfeszítéseiből, a következtelenségek fölé emelkedve, egy töretlenebbül, talán maradéktalanul monista irodalomelmélet és gyakorlati módszerkészlet már-már összefüggő körvonalai derengenek elő. Egy kritikájában azokkal rokonszenvez, „akik vállalták az elméletalkotás kockázatait, és általában viszonylagos kudarcot vallottak.”¹⁶ Rokonszenvét tökéletesen osztjuk, s első kötetében, mely nem volt hajlandó az olcsó sikerrel kecsegtető legkisebb ellenállás irányát választani, az utóbbi évek legértékesebb kudarcát tiszteljük.

DÁVIDHÁZI PÉTER

¹⁶ Szegedy-Maszák Mihály. *Az esszétrő dilemmája: élmény vagy teória* (Süsköd Mihály: Kilátó) Nagyvilág, 1975/11. 1751.

A HOMÁLYBÓL

„AZ ISMERT BALOLDALI KÖNYVKIADÓ” FAUST IMRE (1897–1963)

Csaknem két évtizede, hogy az egykori könyvkiadó-könyvkereskedőt, az 1944-es „nem hivatalos” fegyverszüneti küldöttség egyik tagját a pécsi központi temetőbe utolsó útjára kísérték, de alakját még mindig valami titokzatosság lengi körül.

Ideje a ködöt eloszlatnunk.

Péctől Budapestig

Faust Imre a Baranya megyei Mágócsón 1897. november 22-én született. Vasúti pályamunkás édesapját korán elveszítve, a pécsi főreáliskola négy osztályának elvégzése után, azaz tizenöttestendős korában kenyérkereső foglalkozás után kell néznie. Könyvtáros lesz, majd Pécs város szolgálatában napidíjas, 1915-ben pedig besorozzák és az alig tizennyolc esztendős fiatalembert az 52-es közös gyalogezred katonájaként a frontra viszik. 1916 augusztusában orosz fogságba esik. Hadi-fogolyként az Azovi-tenger melléki Nikopol város hatalmas vasgyárában hordja a szenet, fűti a kazánt, és itt a vasgyárban, megismerkedve a bolsevik munkásokkal, kerül a munkásmozgalom vonzásába.

A hadifogságból megszökik, hazajut, de ismét a front, az Olasz-Dolomitok lövészárkai várnak rá. Csak az őszirózsás forradalom kitörését követően kerül haza, az immár szerbek megszállta Pécsre. Ekkor lép be a szakszervezetbe és a Szociáldemokrata Pártba.

A Tanácsköztársaság kikiáltása után a demarkációs vonalon átszökve, a Kaposvárott szervezett Pécsi Vörös Zászlóalj katonája lesz; a felvidéki harcok idején szakaszparancsnokká léptetik elő.

A harc elbukik, visszatér Pécsre, ám amikor a szerb csapatok kiűrik Baranyát, attól tartva, hogy a Tanácsköztársaság alatti tevékenységéért Horthyék benyújtják a számlát, átlépi a határt: Jugoszláviába emigrál.¹

¹Faust Imre életrajzait (ezek az ötvenes-hatvanas években különböző alkalmakból készültek) özvegye bocsátotta rendelkezésünk-

Újvidéken telepedik le. Előbb napszámosként keresi a kenyerét, majd a Schmolka-féle hirdetőirodában kap állást. A cég hamarosan könyv- és lapterjesztő részleggel bővül, ennek, valamint a Vajdaság című napilap kiadóhivatalának vezetője lesz. Kiveszi a részét a jugoszláviai magyar emigránsok mozgalmából, tagja lesz a Jugoszláviai Kommunista Pártnak, és közreműködik a magyar nyelvű munkásmozgalmi kiadványok megjelentetésében és főképpen terjesztésében.

1923-ban Újvidéken a Sándor király út 12. alatt kölcsönkönyvtárral összekapcsolt könyvesboltot nyit. Kiegészítve kapcsolatait a más országokban élő baloldali magyar emigrációs körökkel, főképpen ezek kiadványait terjeszti. Csakhamar megkezdí könyvkiadó tevékenységét is. Az első könyv, amelyet megjelentet Csuka Zoltán: *Fundamentom* című verseskönyve (Novisad, 1924).²

1927 közepén a megélhetési viszonyok romlása miatt is hazatér Pécsre, ám itt nem talál munkát, s a fővárosban próbál szerencsét. A Jugoszláviai Kommunista Pártnak végzett igen értékes szolgálatai mellett – összekötő feladatokat lát el a Bécsben működő jugoszláviai pártvezetők és a belgrádi pártközpont között³ – azonnal bekapcsolódik a magyarországi munkásmozgalomba, megélhetését pedig, az iparengedélyt is kiváltva, divatlapok és szabásminták ügynöklésével teremti elő.⁴

---

re, akinek ez életrajz megírásához nyújtott áldozatkész segítségéért köszönetünket fejezzük ki. (Ezeket és az általunk gyűjtött egyéb dokumentumokat jelenleg a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének Archívuma – MKKE Arch – őrzi.)

² A Szabadkán megjelent Szervezett Munkás 1925/22., 24. és 25. számaiban közzétett hirdetésekben a Faust könyvkereskedés (Novisad, Kralja Alexandra ul. 12.) a bécsi emigráció 1920–1925. évi kiadványait propagálja. Faust Imre újvidéki kiadói tevékenységéről ezen kívül csupán annyit tudunk, hogy 1926-ban kiadta Somogyi Pál: *Átok-áldott tűz* című verseskönyvét. (L. Somogyi Pál: *Máglya*. Szabadka, [1971])

³ Haraszi Sándor közlése (magnófelvétel, 1981). Vö. Haraszi Sándor: *Fény és árnyék*. Valóság, 1981/4. 82.

⁴ Iparigazolványt 1928. november 19-én kért a IX. kerületi Elöljáróságtól (lakása ekkor: IX., Tűzoltó u. 33/a II. em. 36.) könyv, divatlap és szabókéllék kiskereskedésére, és azt négy nap múlva(!) megkapta. BFL IV. 1478. IX. ker. Elöljáróság iratai 34006/1928.

Könyvkiadás – krajcáros gondokkal

1928 novemberétől kezdődően Faust Imre tehát iparendéellyel rendelkező fővárosi könyvkereskedő. Ekkor már kerek egy esztendeje, hogy a KMP legális folyóirataként a 100% rendszeresen megjelenik, és több mint fél éve annak is, hogy – nyilván a 100% sikerén felbuzdulva – a párt Bécsben székelő Külföldi Bizottsága tervbe vette hazai *könyvkiadó* létesítését. Tamás Aladár már a részletesen kidolgozott kiadói tervet, sőt a kiadandó művek listáját is kézhez kapta, amikor 1928. április 26-án Kun Bélát Bécsben letartóztatták. Ennek során a párt iratanyaga is az osztrák rendőrség kezébe került, és mivel senki sem tudta, hogy ebből mit adnak át a magyar politikai rendőrségnek, a könyvkiadói tervek megvalósításáról immár – ahogyan Tamás Aladár írja – egyelőre szó sem lehetett.⁵

S bár a 100% szerkesztősége a *100% kiskönyvtára* sorozat keretében néhány füzetet megjelentetett, az önálló könyvkiadó hiánya a mozgalomban egyre nyomasztóbbá vált, s egyre gyakrabban került szóba a szükségessége azokon a kávéházi megbeszéléseken, ahol a 100% megszűnését követően a Társadalmi Szemle kiadásának előkészületei folytak. Itt és ekkor határozta el Sándor Pál magántisztviselő⁶ és Müller Lajos munkanélküli nyomdász,⁷ hogy folytatják a Sándor Pál által

⁵ Tamás Aladár: *A 100% a KMP legális folyóirata 1927–1930*. Bp. 1977. 66.

⁶ Sándor Pál (1901–1972) szerepe e korszak baloldali könyvkiadásában meghatározó. A bécsi emigrációja idején megkezdett *Európa Könyvtár* sorozatban, mint ezt a *József Attila Emlékkönyvben* (Bp. 1957) megjelent visszaemlékezésében írja, „pénztelenség, közöny, terjesztési tapasztalatlanosság stb. miatt” mindössze két mű látott napvilágot: Kant: *Egy világpolgár gondolatai*. . . Bp.–Wien, 1926. és Dosztojevskij: *Levelei a börtönből* Bp.–Wien, 1926. (A kiadásra tervezett további művek felsorolása a Kant-kötet borítóján.)

⁷ Müller Lajos (1902–1967) a harmincas évek fővárosi munkásmozgalmának érdekes alakja volt. Ellenzéki magartartása miatt 1930-ban kizárták a szakszervezetből, aminek következményeképpen csupán az ún. blokált nyomdáknak helyezkedhetett el. Ezért is vállalkozott szívesen arra, hogy megpróbálkozik a munkásmozgalom törekvéseit szolgáló könyvek megjelentetésével. Kiadványait, hogy minél olcsóbb árakat szabhasson, önálló nyomdára szert tett kollégáinak kis műhelyeiben maga szedte ki, maga nyomta, hajtogatta, maga szállította, a

Bécsben megkezdett könyvsorozat az *Európa Könyvtár*, és *Új Európa Könyvtár* elnevezéssel kezdenek kiadói vállalkozásba.

E sorozat keretében 1931 első felében (amikor a 100% már nem, a Társadalmi Szemle még nem jelent meg) három kiadvány látott napvilágot, ám közülük kettőből „rendőrségi ügy” lett, a sorozat folytatása már csak ezért is lehetetlenné vált.⁸

Azaz 1932 elején tulajdonképpen ez a sorozat folytatódott, most már *Európa Könyvtár* néven, mégpedig úgy, hogy már nem ez volt az egyetlen effajta vállalkozás. Ellenkezőleg:

„Az utóbbi esztendőben kétfajta kiadóvállalat keletkezését és váltakozását figyelhettük meg. Az egyik: marxista jellegű, csekély tőkével meginduló, többé-kevésbé határozott, jobbra munkásrétegekre támaszkodó vállalkozás, amelynek sohasem az érdeklődés hiánya szokott véget vetni. A másik: jellegzetesen polgári, a ponyvakiadó vállalat, amelynek manapság se szeri, se száma . . .”

Müller Lajos folyóiratában (mert ezzel is kísérletezett), a Szabad Írás 1934 februári (első) számában Gereblyés László cikke tájékoztat ekképpen a könyvszakma ez idő tájt észlelt új jelenségeiről.⁹

Valóban feltűnő, hogy az 1932–1934-es években milyen sok marxista indíttatású kiadvány látott napvilágot, impresszumukban egyrészt addig nem ismert „cégeket” (pl. „Danton”, „História”, „Mentor”, „Phönix” kiadó, Gyarmati Ferenc könyvnyomtató műhelye, Viktória

nyomda használatáért is munkával fizetett. Bővebben róla: M. Életrajzi Lex. II. 255. l.; PI Arch 876. f. u–7; BFL Szikra Rt. iratai 3. doboz.

⁸ E három kiadvány: József Attila: *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című verseskötete, Eörsi Béla [Székely Lajos]: *Magyar mezőgazdasági válság* című tanulmánykötete és Hodann: *Igazán a golya hozza a kisgyereket?* című nemi felvilágosítást szolgáló kiadványa (ez utóbbiról tudjuk, hogy a fordítást József Attila dolgozta át). Az közismert, hogy a József Attila-kötetet az ügyészség elkobozta és a szerzőt perbe fogták (l. Szabolcsi Miklós–Tasi József: *Egy verseskönyv születése*. Bp. 1980), de az ügyészség Hodann művét is elkobozta. Ez utóbbi határozatot a törvényszék ugyan visszavonta, a sorozat sorsán ez azonban már nem változtatott. Az *Új Európa Könyvtár* sorozatban való megjelentetésre tervezett művek jegyzéke az Eörsi-kötet utolsó oldalán olvasható.

⁹ Gereblyés László: *Jegyzetek egy új kiadóvállalatról*. Szabad Írás, 1934/1. (A folyóiratnak mindössze két száma ismert.)

Nyomda könyvosztálya), másrészt új könyvsorozatokat (Építők Könyvtára, Spartacus Könyvtár) propagálva.¹⁰

E kiadókra a KMP ideológiai befolyást gyakorolt ugyan, de olyan értelemben egyikük sem tekinthető a párt kiadójának, mint ahogyan a 100%, a Társadalmi Szemle vagy a Gondolat az illegális párt legális

¹⁰ Az ilyen típusú vállalkozások megszorodása nyilván összefügg azzal a ténykedéssel, amelyről Sándor Pál önéletrajzában tesz említést: Antal Jánoson vagy Haraszi Sándoron keresztül javaslatot terjesztett a KMP elé több legális könyvkiadó létrehozására, illetve ilyen vállalkozások létrehozásának támogatására már csak azért is, mert a legális folyóiratok kiadása egyre nehezebbé vált. Sándor Pál ezt 1936-ra teszi, a jelek szerint azonban néhány évvel korábban történhetett. Hiszen a *Baloldali könyvkiadás Horthy-Magyarországon* című tanulmányában (MKszle. 1962/2–3) ő maga ad számot néhány, a harmincas évek első felében működő baloldali könyvkiadóról, melyek létüket annak az új koncepciónak köszönhetik, mely szerint „még possibili elvtársak nevére szerzett könyvkiadói iparendélyek alapján decentralizáltan, könyvek és könyvsorozatok kiadásával kell pótolni a propagandamunkában való kiesést”. E „posszibilis elvtársak” tehát: kistisztviselő, újságíró, bádogossegéd, kisnyomda-tulajdonos, könyvkereskedő, gyakran közös vállalkozásban, azaz összefogva egymással és a kiadandó művek szerzőivel, könyvek megjelentetésével igyekeztek a forradalmi munkásmozgalom ügyét szolgálni.

De ne tagadjuk az anyagi érdekeltséget sem. Igaz, a szerző honoráriumként megelégedett – ha azt akarta, hogy műve napvilágot lásson, kénytelen volt megelégedni – saját művének néhány tucat példányával, ebből azonban némi bevételre is szert tehetett, ha kevés tiszteletpéldányt osztott szét, és a megmaradt mennyiségre sikerült vevőt találnia. Ha pedig saját kiadványaira előfizetőket gyűjtött, az ezek eladása után járó jutalék őt magát is megillette. És persze a „cégtulajdonosok” is remélték, hogy vállalkozásuk nem csupán erkölcsi sikerrel jár. Magyarán: abban bíztak, hogy a könyvkiadásba fektetett kevéske pénzük legalább annyit hoz a konyhára, ami lehetővé teszi a vállalkozás folytatását, új és új könyvek kiadását, hozzájárulva megélhetésük némi javításához is.

Ez azonban nem következett be, a szóban forgó vállalkozások (Oravetz István egykori bádogossegéd Phönix-kiadója és Faust Imre cégének kivételével) rövid életűeknek bizonyultak, mondjuk ki: megbuktak. A Gereblyés-cikkből idézett ama megállapítás, hogy a marxista jellegű kiadói vállalkozásoknak „sohasem az érdeklődés hiánya vet véget”,

folyóiratai voltak. Amikor e kiadók egy-egy kiadványa felkeltette a hatóságok érdeklődését, a nyomozás rendszerint arra is kiterjedt, milyen forrásból táplálkozik a vállalkozás, azaz guruló rubelek után is nyomoztak – persze eredménytelenül.

Faust Imre, aki – mint említettük – szabásmintákkal, divatlapokkal ügynököl, sőt egy szabászati szakkönyv megjelentetésével már mint kiadó is szerepel, szoros kapcsolatba kerülve a 100% szerkesztőivel, munkatársaival, fontos szerepet vállal a folyóirat terjesztésében s csakhamar átveszi a lap jugoszláviai terjesztésének intézését. Első összejutása a m. kir. rendőrséggel 1932. március 10-i keletű: Tamás Aladár letartóztatásakor az állami és társadalmi rend erőszakos felforgatására irányuló tevékenységgel gyanúsítva őt is előállítják a főkapitányságra. Az ügyészség ellene is kiadja a vádiratot (a tíz vádlott közül Faust a kilencedrendű), azonban a törvényszék négy vádlott-társával együtt bizonyítékok hiányában felmenti.^{1 1}

Mint könyvkereskedő, különösen aktívan végzi a szívéhez közelálló baloldali kiadványok, ezek közül is megkülönböztetett figyelemmel az általunk már említett sorozatnak, a Müller Lajos által felelős szerkesztőként jegyzett *Európa Könyvtár*nak a terjesztését.

E sorozat első két kiadványa, Marx: *A gothai program kritikája*, kiegészítve Lenin: *Marx Károly élete* című tanulmányával (természetesen a szerző nevének feltüntetése nélkül) és Engels: *Feuerbachja*^{1 2}

éppen erre utal: az ekkor érvényben levő *utólagos cenzúrárt* alkalmazva, a rendőrségi intézkedések, főképpen pedig a már megjelent művek betiltása, a föllelhető példányok elkobzása (a felelős szerkesztőkkel, kiadókkal szemben alkalmazott személyi retorzióktól szinte függetlenül is) azzal a következménnyel jártak, hogy az anyagilag amúgy is gyenge lábakon álló vállalkozásokat éppen anyagi alapjukban ingatták meg: folytatásukra már sor sem kerülhetett.

^{1 1} PI Arch 614. f. 1/1932–3212. II. kötet.

^{1 2} Marx művének előző, az MSZDP által kiadott megcsonkított szövegű fordítását Kátai (Horner) Miklós, a Korunk budapesti szerkesztője egészítette ki. Megjegyzésre érdemes, hogy az ebben közzétett Lenin-tanulmány volt a Tanácsköztársaság leverése óta az első legálisan megjelent Lenintől származó publikáció. Egyébként magukon a köteteken mint felelős szerkesztő és kiadó csupán Müller Lajos neve szerepel, e kiadványokat azonban Sándor Pál is, Oravetz István is magukénak tekintik. Teljesen nyilvánvaló, hogy nem megalapozatlanul. Minden bizonnyal megtakarított pénzüikkel – csendestársként – is részt vettek e

olcsó árú (60 fillér, előjegyzésben 40 fillér), és a terjesztés körütekintő megszervezése eredményeképpen is, meglepően gyorsan gazdára talált, úgy, hogy hamarosan mindkét mű új kiadását is tervbe vették, a hat műből álló teljes sorozat megrendelésére pedig előfizetést szerveztek.¹³

Eme nagyszabású tervek megvalósítása közepette azonban Müller Lajos kénytelen volt az előző évben a sajtó útján elkövetett osztály elleni izgatás bűntette címén reá kirótt, összesen 14 havi börtönbüntetésének kitöltésére bevonulni a balassagyarmati börtönbe. Ezt megelőzően Faust, főképpen a gyerekkori jóbarát Haraszi Sándor, továbbá Sándor Pál, Agárdi Ferenc és Lázár Vilmos ösztönzésére vállalta: amíg Müller a börtön lakója, az *Európa Könyvtárnak* ő, Faust lesz a felelős kiadója. Ebben Müllerral meg is állapodtak, és abban is, hogy a tudományos jellegű kiadványok mellett a sorozatban Faust – a Révai Kiadó *Nyíl* újságregényének mintegy irodalmi „változataként” – kisregényeket és novellákat is megjelentet, egy villamos-szakaszjegy árát kitevő 16 filléres áron.

Az első kiadvány, amely e megállapodás alapján napvilágot látott, vagyis amelyen felelős kiadóként Faust Imre neve van feltüntetve, Neverov: *Éhínség és más történetek a küzdelmes időkből* című kiadvány, amely egy Solohov és egy Fegyin novellát is tartalmazott. S a folytatás: Gorkijnak az 1905-ös forradalomban játszódó *Január 9.* című elbeszélése, majd Nagy Lajosnak e sorozat számára írott novellája a *Két férfi ült egy padon...*, Gereblyés László: *A döntés felé* című németországi riportkönyve (a címlap Dési Huber István fotomontázs),

---

vállalkozásban, legalábbis induláskor. (Az effajta kiadványoknál és vállalkozásoknál meglehetősen gyakori volt, hogy a felelős szerkesztőként, kiadóként, sőt szerzőként feltüntetett név viselője nem volt azonos azzal, aki a munkát ténylegesen végezte. Jó néhányan voltak a mozgalomban – mint látni fogjuk, Faust Imre is közéjük tartozott –, akik a mozgalom szolgálatában vállalták a felelősséget, annak összes várható következményeivel együtt.)

¹³ Az előfizetési ív fakszimilijét közli Markovits Györgyi: *Filozófus író és a munkásmozgalmi irodalom (Sándor Pál) (MKszle, 1973/2. 194. o.)* A sorozat tervbe vett további kötetei: Marx és Engels kiáltványa, I. V. Uljanov: *Az állam* (nyilvánvaló, hogy e két mű *A kommunista kiáltvány* és Lenin: *Állam és forradalom*); Plehanov: *A marxizmus tudományos alapproblémái* (Ez 1935-ben a sorozatban meg is jelent); Engels: *Az utópikus és tudományos szocializmus*.

Plehanov: *A marxizmus tudományos alapproblémái* című tanulmánya, Vértés J. Fülöp: *Bányadal* című elbeszélése, végül Palotás Imre: *Állványok alatt* című műve.¹⁴

Csupán Palotás művével gyűlt meg a baj. A könyvet ui. az ügyészség megjelenése után elkobozta, a szerzőt osztály elleni izgatás és szemérem elleni vétség bűnével terhelten perbe fogta, a törvényszék pedig 3 hónapi és 16 napi fogházbüntetésre ítélte.¹⁵

De a kötet felelős kiadója sem kerülhette el a felelősségrevonást. Faust Imre egyébként nem védekezett: „... miután Palotástól a kiadás jogát megvásároltam, én a kéziratokat átolvastam, átjavítottam és miután abban sem osztály elleni izgatást, sem szemérem elleni vétséget nem láttam, azt kiadtam” – közölte kihallgatásakor, büntetése pedig 50 pengő pénzbüntetésre átváltoztatható egy napi fogház lett.¹⁶ (Jellemző Faust anyagi helyzetére, hogy a két lehetőség közül a fogházat választotta.)

Faust Imre könyvkiadó tevékenységére tehát a hatóságok elég gyorsan felfigyeltek, mégpedig nem csupán Palotás Imre művére, úgy, hogy

¹⁴ Az *Európa Könyvtár* sorozatban megjelent kötetek az eredeti tervhez képest lényeges változáson mentek keresztül. Müller ui. közreadta az *Európa Könyvtár* 1932/33. évi teljes tervezett programját, amely 39 művet tartalmaz, Marx, Engels, I. V. Uljanov [Lenin], Plehanov, Liebknecht, továbbá Danzinger [Agárdi] Ferenc, Eörsi Béla, Madzsar József, Sándor Pál és mások műveit. Müller e programot közétevéő röplapon azt írta, hogy „a könyvkiadás legnehezebb problémáját, a pénzügyi kérdést illetően minden kétséget és pesszimizmust eloszlatott munkásolvások közeledése és megható támogatósa” – ezt az „optimizmust” az idő azonban nem igazolta. (A röplap a PI Arch 638. f. 1/1933–IV–3–191. iratanyagban.)

¹⁵ Palotás Imre (1894–1968) építómunkásnak, a MÉMOSZ egyik tekintélyes vezetőjének könyve, amint ez a periratokban olvasható, „a munkásosztályt mindenütt . . . elnyomott társadalmi osztálynak tünteti föl, melyet a jólétben dözölő, dölyfös tőkésék kiuzsoráznak és kizsákmányolnak. Ez a szembenállás kétségkívül alkalmas arra, hogy a munkásosztályhoz tartozókban a tőkés osztállyal szemben a szenvedélyeket fölkeltsse és gyűlöletet fakasszon. A vád tárgyává tett sajtótermékben, tehát kétségtelenül felismerhetők az izgatás tényelemei . . .”

¹⁶ PI Arch 614. f. 1/1933–8805. E mű kiadástörténetével is foglalkozik Markovits Györgyi: *Üldözött irodalom*. In: *OSZK Évk. 1961–1962* 351–352. o. Palotás e műve a felszabadulás után két kiadásban is napvilágot látott (1951, 1952).

a Faust kiadó csakhamar mint a LITINTERN magyarországi szekciójának egyik legaktívabb szerve került be a rendőrség bizalmas aktáiba.¹⁷

Kissé előreszaladtunk azonban, pedig még a Palotás-könyv megjelenése előtti hetekben, 1933. március 10-én történt, hogy a Társadalmi Szemle szerkesztőségének és kiadóhivatalának helyiségeiben (Sándor Pál V., Sziget utca 19/b. V. emelet 1. szám alatti kétszobás lakásában) a rendőrség rajtaütésszerű házkutatást tartott. Huszonegy embert vettek őrizetbe, többségüket, köztük Illyés Gyulát kihallgatásuk után elengedték, a lap tényleges szerkesztőit azonban előzetes letartóztatásba helyezték.

A KMP az immár csaknem két év óta folyamatosan és rendszeresen megjelenő társadalomtudományi folyóiratának további megjelenéséről azonban nem kívánt lemondani (legális pozíciókat önként feladni nem szabad! – volt az álláspont), ezért a párt Gereblyés Lászlót, aki szerencsésen elkerülte a letartóztatást, bízta meg a „folytatással”, a lap felelős szerkesztői tisztevel. S bár a házkutatás során a szerkesztőségben levő, a következő számhoz tervezett kéziratokat is elkobozták, a folyamatoság, részben a Gyarmati-nyomdában levő, Marx halálának félévszázados évfordulója alkalmából megjelenésre tervezett *Marx Emlékkönyv* anyagból biztosíthatónak látszott. Most már „csak” felelős kiadó hiányzott. Ekkor jutott el a KMP Faust Imréhez, aki habozás nélkül vállalta a megbízást, pedig jól tudta, hogy ez esetleg letartóztatást, bírósági eljárást, börtönt jelent.

Maga Faust vetette fel: ha már a lebukás minden bizonnyal bekövetkezik, felesleges, hogy két ember vállalja az áldozatot s javasolta, hogy a lapon mint felelős szerkesztő és kiadó egyszemélyben az ő neve szerepeljen.¹⁸ Így is történt. Miután a Társadalmi Szemle 1933/3. száma a hatóságok érthető csodálkozására megjelent (a márciusban letartóztatott szerkesztők ui. azóta is őrizetben voltak), Baróthy Pál főügyész május 20-án elrendelte a szám lefoglalását, a rendőrség pedig Faust Imre felelős szerkesztőt és kiadót kommunista szervezkedés miatt előzetes letartóztatásba helyezte.¹⁹

A lapnak ez a száma 2300 példányban jelent meg, a rendőrök Faustnál csupán 63 példányt találtak. És mivel a rendőri beavatkozás,

¹⁷ PI Arch 651. f. 13/28. A LITINTERN-ről l. Jegorov: *A Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége (1930–1935)* In: „*Jöjj el szabadság!*” Bp. 1967. 227–249.

¹⁸ Faust Imre önéletrajzi alapján.

¹⁹ PI Arch 614. f. 1/1933–6512.

mint jeleztük, Faustot nem érte váratlanul, a hiányzó példányokkal „pontosan” el tudott számolni. Az egész akciót egyébként egyszerű kereskedelmi ügyletként igyekezett beállítani. Kihallgatása során azt vallotta ui., hogy ő kereste fel Sándor Pálnét, ő kezdeményezte a lap átvételét, melyre a lap iránti, az olvasók részéről megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés, továbbá a várható nagyfokú anyagi jövedelem (!) indította. S miután vállalta, hogy a lapot előállító Neufeld-nyomda részére az előző számok előállításából keletkezett 240 pengős adósságot kifizeti, a megállapodás létrejött. „Egyebekben maga is úgy érezte, hogy erre az újságra, folyóíratra valóban szükség van, mert egy meglehetősen nagy társadalmi réteg felfogását fejezi ki és annak ad hangot” – rögzítik Faust vallomását a rendőrségi iratok.

A rendőrséget főképpen az érdekelte, hogy az alá nem írt vagy ismeretlen néven aláírt cikkeknek kik a valóságos szerzői. Faust ezt tudta (az egyiké pl. Antal János volt), kihallgatása során azonban Fábry Zoltánt (Stósz), Gaál Gábort (Kolozsvár) és egy általa látásból ismert szombathelyi tanárt (aki természetesen nem létező személy volt) nevezett meg. (Faust ui. kapcsolatban állott Fábryval is, Gaál Gáborral is, és jól tudta, hogy őket Csehszlovákiában, Romániában ezért baj nem érheti.) Faust, kihallgatása során marxista meggyőződésűnek vallotta magát, aki „a marxi ideálok megvalósítását tartja egyedüli kivezető útnak a mai válságos időkben”.²⁰

Az ügyészség a kommunista szervezkedés gyanúja miatt az eljárást Faust ellen bizonyítékok hiánya miatt megszüntette ugyan, ám a kéthetes előzetes letartóztatás után toloncház következett, ahonnan rendőri felügyelet alá helyezéssel szabadult. A törvényszék előtt Sándor Pállal mint I. rendű vádlottal együtt Faust Imre mint II. rendű vádlott állott, s az ítélet „az állam és társadalom rendjének erőszakos felforgatására irányuló, sajtó útján elkövetett vétség miatt” 3–3 havi fogház, továbbá három évi hivatalvesztés és politikai jogaik gyakorlásának ugyanilyen időtartamú felfüggesztése. Nem enyhített az ítéletőzönny, majd a Kúria sem.²¹

²⁰ PI Arch 638. f. 1/1933–IV–3–191.

²¹ Nem érdektelen, ha idézzük a kúriai ítélet egyetlen, habár kissé nyakatekert mondatát: „A vádlottak a kommunisztikus uralmi rendszer felállítására végett az általuk proletárnak nevezett munkássághoz valóságos felhívást, követelést intéztek, hogy azok a ma fennálló társadalmi rend megdöntésével, tehát megsemmisítésével a maguk, vagyis a proletárok uralmát akár harc, tehát erőszak útján is, létesítsék.” PI Arch 614. f.

És ahogy a hatóságoknak 1928-ban négy nap elegendő volt, hogy megadják az iparendélyt, a visszavonáshoz sem kellett több. Meg sem várták a büntetés „hivatalos” kiszabását, azaz még javában tartott a nyomozás, amikor (nyilván az ügyészség vagy a rendőrség jelzésére) a IX. kerületi Előljárási hivatalból megállapította, hogy Faust Imre Tűzoltó utcai cége 1932. szeptember 10-én megszűnt.²² Pedig nem történt egyéb, mint hogy Faust ekkor más lakásba (az eddigi albérletek után immár főbérletibe), a IX., Ranolder utca 5. I. emelet 8. szám alá költözött, ám ez elegendő volt a cég megszűnésének megállapításához, a gyakorlatban az iparendély visszavonásához.

Ez azonban csupán a kezdet volt. A rendőrség Faustot most már szemmel tartja. A Társadalmi Szemle ügyben még el sem hangzott az ítélet, *sajtórendőri vétség* címén indítanak eljárást Faust ellen csupán azért, mivel az *Európa Könyvtár* sorozatot népszerűsítő prospektusán, illetve előfizetési gyűjtőívén nem szerepelt az előállító *nyomda* neve és telephelye.²³ Büntetése pedig 3 napi fogházra átváltoztatható 30 pengő pénzbüntetés. (Ez esetben Faust 10 pengős részletekben kifizette a büntetést.)

Hiszen ha ennyivel megelégedtek volna... Csakhogy a rendőrség „öntevékeny” volt: ügyési eljárás, bírói ítélet nélkül megjelentek Faust lakásán és elkobozták a kiadó raktárkészletének nagy részét. Ez Faust anyagi helyzetének olyan nagyfokú romlásával járt, hogy csendestársa, Vektorisz Géza fölmondta a társasviszonyt. S amikor a lakbért sem tudta kifizetni, bírósági ítélettel lakoltatták ki, s bútorait és megmaradt könyveit hivatalosan foglalták le.²⁴ Ekkor előbb a VII., Wesselényi utca 10. félemelet 1. szám alá, majd a VIII., Sándor utca 36. I. emelet 7. szám alá költözik, innen 1937 júniusában késedelmes lakbérfizetés miatt lakoltatják ki. Új lakása: VIII., Röck Szilárd utca 5. II. emelet 3. – ez tizenkét éven át Faust Imre lakása, a *Faust könyvkiadó és könyvkereskedő* „telephelye”.²⁵

1/1933–6512. A Társadalmi Szemle perekről l. még Domokos József: *Emlékezik egy kommunista védőügyvéd* Bp. 1979. 92–123. és Társadalmi Szemle, 1981/6; továbbá: Sándor Pálné közlése (magnófelvétel, 1981.).

²² BFL IV. 1478. IX. ker. Előljárási iratai 34006/1928.

²³ PI Arch 638. f. 1/1933–IV–5–1033. 9–10. o.

²⁴ PI Arch 780. f.

²⁵ Faust Imrének nyílt árusítású könyvesboltja soha nem volt, a felszabadulás utáni egy rövid időszaktól eltekintve, lakása volt a kiadó-hivatal, a könyvraktár, az iroda.

De maradjunk még az 1933/34-es éveknél, amikor különösen gyakori látogató a végrehajtó Faustéknál. Ez azt is megmagyarázza, miért is nem Faust, hanem a Viktória nyomda könyvosztálya kiadásában látott napvilágot a Gergő Zoltán által lefordított Marx: *A tőke* (amelynek kiadásában Faust a fordítóval már meg is állapodott), Darvas József első regénye a *Fekete kenyér* (amellyel a szerző Orosházáról a fővárosba gyalogolva nála jelentkezett, és amelynek Faust Imre felesége lett az első „lektora”), a Vámbéry Rusztem előszavával megjelentetett 1935 évi *Rákosi per*, vagy – ezeket megelőzően – miért is nem Faust lett a kiadója Radnóti Miklós *Lábbadozó szél* című verseskötetének.²⁶ Azt a törekvését pedig, hogy a Korunk magyarországi könyvkereskedői példányainak kezelését átvegye, a folyóirat magyarországi terjesztésének betiltása hiúsította meg.²⁷

És mégis: iparendély nélkül is, ahogy anyagi helyzete, illetve a nyomdák, főképpen a Nádor (Neufeld) nyomda hitelkapacitása lehetővé tette, újabb kiadványok megjelentetésével igyekezett a munkásmozgalmat szolgálni. Számos szocialista író-költő (Garai János, Hercz [Hernádi] György, M. Hegyi Ilona, Lukács Imre, Perneki Mihály, Pór Leó, Szüdi György, Várnai Vilmos) könyvét jelentette meg, kiadta Körmendi Zoltán *Tükörcserepek* című novelláskötetét (1934), Remenyik Zsigmond *Mese habbal* (1934), majd Darvas József *Állomás* című regényét (1935). Itt jegyezzük meg, hogy Darvas József ez idő tájt Faust munkatársa volt, egy ideig náluk lakott és étkezett.

De a társadalomtudományi művek kiadását sem hanyagolta el. Megjelentette Nagy Pál *A dialektikus materializmusát* (Korunk könyvei sorozat, 1934), Szűts Gergely álnéven Lenin: *Marx Károly élete és a*

²⁶ Vietorisz Gézá (1911–1968) a Viktória nyomda tulajdonosát és Faust Imrét rövid ideig tartó csendestársi kapcsolat fűzte össze. Feltételezhető, hogy ama kiadványok egy része, amelyeknek impresszumában kiadóként a Viktória nyomda könyvosztálya szerepel, Fausttal közös vállalkozásban készült. Veres Pétertől tudjuk, hogy amikor Darvas József első regényének a *Fekete kenyér*nek megjelenését követően, meghívásukra felkereste a Viktória könyvkiadót, egy kis helyiségben Faustot és Darvast találta. (Veres Péter: *Őszi változatok*. Bp. 1969. *Iklad* című fejezet.) Radnóti Miklós: *Lábbadozó szél* c. kötet kiadására vonatkozó forrás: Markovits Györgyi: *Munkásmozgalmak és cenzúra harca a két világháború között*. In: *OSZK Évk. 1965–1966*. 516.

²⁷ Gaál Gábor: *Levelek*. Bukarest, 1975. E gyűjtemény tíz 1933–1937. években írott olyan levelet tartalmaz, amelyben Faustról történik említés.

marxizmus című tanulmányát (1934), Sándor Pál *Marx vagy Hendrik de Man* című művét (1934), Sándor Pál *Filozófiai lexikonja* I. kötetét (1941)²⁸ és ebből különnyomatként, külön-külön kis füzetben (a *Faust kiskönyvei* sorozatban) öt szócikket. Rézler Gyula szociográfus is Faustnál jelentkezett *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914* című műve kéziratával. E művet 1938-ban Faust Imre ajánlására a Rekord kiadó (Burger László) adta ki, viszont 1943-ban Rézler Gyula *Falukutatók és szociográfusok* című tanulmányának kiadását maga vállalta.

Faust Imre a felszabadulás előtti könyvnapokon csupán 1940-ben jelentkezett könyvnapon könyvvel, *A mézáróslégény meséje* című palóc mesével (feljegyezte és a kísérő tanulmányt írta Honti János).²⁹

Külföldi szerző műve (az *Európa Könyvtár* kiadványait és a Szűts Gergely [Lenin] művét figyelmen kívül hagyva) Faust kiadásában a felszabadulás előtt, ismereteink szerint csupán kétféle látott napvilágot: Einstein: *Hogyan látom a világot* című ismeretterjesztő műve Szécsi Ferenc fordításában (1935) és Horrabin: *Európa történetének térképe a II. századtól a XX. századig* című műve, Tamás Aladár fordításában (1936).

És miközben birkózik a művek megjelentetése körüli, gyakran krajcáros gondokkal, Faust Imre mindent megtesz, hogy feladhassa önállóságát. Ami azt jelenti, hogy időről időre megpróbál fix fizetésű állásba kerülni, de tartósan ez soha nem sikerül neki. 1935-ben a Fővárosi Könyvkiadó tisztviselője lesz, 1940-ben fél éven át Móricz Zsigmond lapjának a Kelet Népeinek kiadóhivatali vezetője, 1941-ben az Újság című napilap hirdetési osztályának vezetője, 1942-ben a Berzy-könyv-nagykereskedés cégvezetője, négy-öt hónapnál hosszabb ideig azonban

²⁸ A négy kötetre tervezett *Filozófiai Lexikon* második kötetének kézírata is elkészült. Kiadására azonban nem került sor, mert nem tudtak annyi előfizetőt találni, hogy a bevételből a nyomdászamlát ki tudták volna fizetni. (Faust Imréné visszaemlékezése. PI Arch 780. f.)

²⁹ Az 1940-es könyvnapon jegyzékben mint Faust-kiadvány szerepel a *Magyar gyári munkásság* című tanulmánykötet (alcíme szerint szociális helyzetkép) Rézler Gyula szerkesztésében (az egyik tanulmány szerzője Csikós Nagy Béla), a kiadványon magán azonban a Faust név nincsen feltüntetve. Itt említjük meg, hogy viszont Lajtor László hét tanulmányát (1937-től 1944-ig különböző időpontokban láttak napvilágot), valamint Vasas Mihály: *Ki tud róla* című regényét (1938) felelős kiadóként Faust Imre jegyezte, e művek kiadásának költségeit azonban maguk a szerzők fedezték. (Faust Imréné közlése. Magnófelvétel.)

egyik állásában sem maradhat: a Kelet Népétől saját elhatározásából lép ki,³⁰ a többi helyről a politikai rendőrség beavatkozása nyomán kell távoznia. A harmincas évek második felében barátai-eltársai a szociáldemokrata vezetés alatt álló Általános Fogyasztási Szövetkezetnél (ÁFOSZ) igyekeztek állást szerezni neki, majd megpróbálkoztak azzal, hogy a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alkalmazza, mindezek a törekvések azonban meddőnek bizonyultak. Ezért aztán haladó könyves-cégeknel ügynökösködik, vagy egyes kiadók (*Pantheon, Palladis, Rekord, Universum*) könyvnapj vagy karácsonyi akciói lebonyolítására vonatkozó megbízásokat vállal.

Könyvkereskedőként – a munkásmozgalomban

Ne feledjük: Faust Imre nem csupán könyvkiadó volt, de könyvkereskedő is, azaz saját kiadványain kívül más kiadók produktumait is árusította. Szívesen vállalta – mert ehhez nem volt szükség befektetésre – ismerősi, baráti, elvtársi köréhez tartozó írók, költők saját kiadású műveinek főbizományi, bizományi terjesztését,³¹ de igyekezett minden baloldali tendenciájú művet raktáron tartani. A felszabadulás előtti évekből csupán egy 1935-ben megjelent *kiadói árjegyzékét* ismerjük.³² Ebben a saját kiadásban megjelent, a sajtó alatt levő és a szabászati könyveken kívül *Bizományban kezelt szépirodalmi művek* cím alatt 29

³⁰ Faust Imre egyik önéletrajzában a Kelet Népe kiadóhivatali vezetőjeként végzett munkájáról azt írja, hogy „Én a lapon belül erőteljesebben kívántam a haladó szellemű álláspont érvényesítését, de miután ez nem volt lehetséges, a laptól június végével távoznom kellett.” (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum – MMM – irattár, 4388. sz.) Egy másik életrajzában azt jelzi csupán, hogy ellentétben a többi állásától, innen saját kezdeményezésére lépett ki. Viszont Móricz Virág: *Tíz év* (Bp. 1981.) című könyvében Faust Imre e tevékenységét – enyhén szólva – rendkívül negatívnak minősíti. (II. 294., 348., 431.)

³¹ Főbizományos kapcsolat úgy keletkezik, hogy a könyv tulajdonosa (rendszerint a szerző) a teljes kiadott mennyiséget átadja a könyvkereskedőnek, aki – mint főbizományos – más könyvkereskedőnek vagy terjesztőnek, ugyancsak bizományba továbbadja. A főbizományos-könyvkereskedő tehát más könyvkereskedővel, a bizományos a könyvvásárlókkal van kapcsolatban.

³² Ambrus Józsefnek, Faust egykori munkás-terjesztőjének birtokában.

kiadványt ajánl, köztük Bölöni György, Darvas József, Ehrenburg, Hárs László, Hamvas H. Sándor, Hollós Korvin Lajos, Kodolányi János, Lukács Imre, Palasovszky Ödön, Perneki Mihály, Sándor József, Sándor Pál, Radnóti Miklós és Remenyik Zsigmond műveit; *Új trók* cím alatt Dallos Sándor, Gelléri Andor Endre, Gulyás Pál, Hankiss János, Illyés Gyula, Kassák Lajos, Kodolányi János, Németh László, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Szabó Pál és Török Sophie egy-egy művét ajánlja az olvasó figyelmébe. Nem érdektelen az árjegyzék *Bizományban kezelt tudományos és ismeretterjesztő művek* „rovata”, amelyben 19 mű kapott helyet, köztük a Phönix kiadó (Oravetz István), a Danton kiadó (Demény József), a Viktória nyomda könyvosztálya, a Gyarmati könyvnyomtató műhely kiadványai, Sándor Pál: *Fasiszta munkakódexek* című műve, Stromfeld Aurél: *Kik akarják a háborút?* című füzet (Madzsar Józsefnek a szerzőt bemutató bevezetőjével), és a *Marxizmus* hat szemináriumi füzet.

Faust Imrénél mint a baloldali kiadványok beszerzésének egyik magyarországi központjában a hazai kiadásúakon kívül a külföldi magyar progresszió által kiadott folyóiratok és könyvek is beszerezhetők voltak. Ezeket Faust általában cserébe kapta saját könyveiért.

Arról, hogy a Faust-kiadványok el is jussanak azokhoz, akik számára készültek, meglehetősen szerteágazó apparátus gondoskodott. A könyvkereskedők között jó néhányan voltak, akik a munkásmozgalmi kiadványokkal már csak azért is megkülönböztetett figyelemmel foglalkoztak, mert valamilyen formában ők maguk is kapcsolatban voltak a mozgalommal. Közéjük tartozott az Erzsébet körúton a Népszava könyvkereskedés (Szenes Lajos és Lőwy Sándor), Gergely (Geisler) Dezső, akinek a Nagyfuvaros utcában, Komor (Katzburg) Jenő, akinek a Wesselényi utcában, Elek (Ehrenfeld) László, akinek a Király utcában (majd a Szent István körúton), Oravetz István, akinek a Szerdahelyi utcában és Tóth (Spiegel) Imre, akinek az Üllői úton volt kis könyvesboltja.

A Faust-kiadványok néhány példányát – bizományba – számos más könyvkereskedés is átvette, azonban elszámoláskor általában szinte a teljes átvett mennyiséget visszaadták, terjesztésükkel nem foglalkoztak. Talán az egyetlen kivétel ezek közül Püski Sándor volt, aki 1938-tól a Szerb utcai kis könyvesboltjában ugyancsak terjesztette a Faust-kiadványokat.

Kialakult aztán a könyvkereskedőknek egy olyan rétege, akik nem nyílt árusítású könyvesboltban (iparendéellyel vagy anélkül), de hivatászerűen foglalkoztak a könyvek forgalombahozásával. Többségük mozgalmi tevékenysége miatt vált munkanélkülivé vagy került a fekete-

listára, ők e munkájukból megélhetést reméltek – és jórészt, ha szerényet is, kaptak. Közéjük tartozott Szikla Bertalan egykori tanár, Láng Mór a Magánalkalmazottak Országos Szövetsége grafikai szakosztályának (ez tömörítette a kiadóknál dolgozó tisztviselőket) titkára, Kovács (Kohn) Béla feketelistán levő vaskereskedő-segéd, Lebel Jenő, Wolf Jenő és mások.

A könyvterjesztők harmadik rétegét azok az ún. munkásterjesztők képezték, akik egyéb munkájuk mellett a kiadóval közvetlen kapcsolatban állva, a könyvek és folyóiratok terjesztését – mai szóval élve – társadalmi munkában végezték. Közéjük tartozott Kalamár József ekkor csepeli szocdem titkár, Tóth György a Vági-párt egykori pénztárosa, Erdős József, aki Jahn Ferenc helyett vállalta egy Társadalmi Szemle cikk szerzőségét (melynek következtében négy hónapot töltött börtönben), Ambrus József ÁFOSZ-alkalmazott, aki a Vasas szakszervezet központjától a Szállítómunkások szakszervezete angyalföldi csoportjáig, az Újpesti Munkásotthontól a Váci úti ifjúmunkás csoportig jó néhány munkáskollektívához vitte el a kiadványokat, Behringer József angyalföldi vasmunkás, Pintye János a Vasas szakszervezet központi vezetőségének tagja és mások.

E munkásterjesztők általunk vázolt kategóriái között persze nem húzódott kínai fal. Amikor egyik-másik munkásterjesztőnek a sorsa rosszabbra fordult, a könyv- és folyóiratterjesztés megélhetési forrásként szerepelt (pl. Tóth Györgynél), máskor ugyanezt a munkát anyagi ellenszolgáltatás nélkül, legfeljebb készkiadásai megtérítése mellett végezték.

Néhány szót a munkásterjesztők „munkamódszeréről”. A fővárosban és környékén élők rendszerint személyesen keresték fel Faust Imrét, befizették az általuk eladott könyvek árát, kiválasztották azokat a kiadványokat, amelyeket további terjesztésre magukkal vittek, majd arról is tájékozódtak, hogy milyen új kiadvány (és mikor) fog megjelenni. E tájékozódásnak akkor volt nagy a jelentősége, amikor afféle „bizonytalan sorsú” kiadvány megjelenése előtt álltak. Ekkor vált ui. különösen fontossá, hogy e kiadványokat elkészültük után azonnal átvegyék a nyomdából: ha netán a rendőrök a kiadvány lefoglalására megjelennek a nyomdában, már ne tudjanak mit lefoglalni. Azaz néhány példányt az elkobzás céljára eleve otthagytak, mert úgy tapasztalták, hogyha a rendőrök bármilyen keveset is, de találnak, nem kutatnak tovább.

Faust Imrének a vidékkel is voltak kapcsolatai. A divatlapok, szabás-minták terjesztését összekapcsolta a baloldali művek útjának egyengetésével, új kapcsolatok megteremtésével. Sebestyén János (ez években

törökszentmiklósi munkás vagy éppen munkanélküli) Faust Imrével úgy került kapcsolatba, hogy felesége, aki varrónő volt, vásárolt tőle divatlapokat. „Egyszer beállít hozzánk egy poros, izzadt fiatalember, Darvas József. Elmondta, hozott divatlapot Faust Imrétől – de mást is . . .” (Faust egyengette később Sebestyén János útját Párizsba, illetve Spanyolországba, a Nemzetközi Brigádhoz.) Vidéken terjesztett egyebek mellett Faust-kiadványokat Török Antal szentesi kubikos, Énekes Jenő kaposvári kereskedelmi dolgozó és mások.³³

A negyvenes évek elején a Budapesten ismét működő szovjet követtség illetékeseivel kapcsolatot teremtve, Faust Imre közreműködött Gorkij *Gyermekéveim* filmadaptációjának budapesti (zártkörű) bemutatásában. Annak, hogy bejáratos volt a szovjet követsegre, köszönhető, hogy az OIB számára meg tudta szerezni a *Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története* egy Moszkvában kiadott magyar nyelvű példányát, amelynek „megszerzését” az ifik a Nemzetközi Vásár szovjet pavilonjából hiába kísérelték meg.³⁴

Azt sem tekinthetjük véletlennek, hogy amikor 1941 nyarától a népi írók Szabad Szó című lapjában Fehér Lajos könyvszakosztályt szervezett (az olvasók az ajánlott könyveket a lap kiadóhivatalától megrendelhették), a kapcsolatot éppen Faust Imrével vette fel. Fehér Lajos életrajzi írásából idézünk:

„Az első időben az olvasóktól befutott rendeléseket összegyűjtve, személyesen vittem el az általam igen nagyra becsült tekintélyes baloldali könyvkiadónak, Faust Imrének, s ő bonyolította a beszerzést és expedíálást. Később, nehogy a rendőrség miatt egyes megrendelőknek

³³Szenes Lajosról (1892–1965) l. Népszabadság, 1981. aug. 16.; Lówy Sándor (1905–1944); Gergely Dezső (1912) ny. rendőrőrnagy (magnófelvétel); Komor Jenő (1907–1967); Elek Lászlóról (1905–1966) l. *Tanúságtévők 4/a.* Bp. 1981. 417.; Oravetz Istvánról (1898–1949) l. Népszabadság, 1981. aug. 9.; Tóth Imre (1912) a külügyminisztérium ny. osztályvezetője (magnófelvétel); Láng Mórról (1898–1945) fiának Láng Györgynek közlése (magnófelvétel); Kalamár József (1895–1956) az 1956-os ellenforradalom mártírja l. *Párttört. Közl.* 1969/2; Erdős József (1906–1944) uo. 1976/4; Tóth Györgyről, (1890–1974) l. *M. Életrajzi Lex. III.* 790. l. Sebestyén János (1901–1974) ny. rendőrőrnagy visszaemlékezései: *PI Arch* 867. f.–s–246; Énekes Jenő visszaemlékezései: *PI Arch* 867. f.–e–48; Ambrus József (1907) a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum ny. munkatársának visszaemlékezése (magnófelvétel).

³⁴Párczer Ferenc visszaemlékezése (*A Codex története* – kézirat).

esetleg kellemetlenségei támadjanak (amiatt, hogy ismert baloldali könyvkiadó szállít a részükre baloldali könyveket): a megrendelt könyvek vásárlását és expediálását átvette maga a *Szabad Szó* kiadóhivatala.”^{3 5}

*

Ezekben az években Faust Imre ugyan nem került összeütközésbe a hatóságokkal, de az államhatalom nem feledkezett meg róla. 1940. július 3-án Ikladra kell bevonulnia, ahol egy munkaszolgálatos század keretének tagjaként együtt szolgál Veres Péterrel.^{3 6} November végén leszerel, és ha rövid ideig békén is hagyják, kitartóan és folyamatosan figyelik. Rendőrségi „bizalmi egyének” 1941. július 31-én jelentik megbízóiknak, hogy felkeresték lakásán Faustot:

„Mi azt állítottuk, hogy Kispesten egy könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárat akarunk nyitni. Nem mondtuk ki, de sejtettük vele, hogy mi a kezdeményezésünkkel a baloldali szocialista és kommunista kultúrát szándékozunk terjeszteni. Ebből az okból kerestük fel őt.”

Jelentik továbbá, hogy amikor Faust érdeklődésére azt közölték, hogy ismerik Kispesten dr. Jahn Ferenc orvost, sőt jó viszonyban vannak vele, Faust sokkal szívélyesebb lett és minden segítséget megígért. És persze jelentik azt is, hogy amíg az irodában tartózkodtak, többen jöttek Fausthoz, nem üzleti ügyben, ám jelenlétükben nem beszéltek.^{3 7}

Mindezek után szinte logikusnak tűnik, hogy amikor 1942. január 8-án Ribbentrop német külügyminiszter Budapestre látogat, a megelőző rendőri intézkedések keretében mint kommunistagyánús egyént Faust Imrét is őrizetbe veszik, s a toloncházból csak Ribbentrop elutazása után, ismételt rendőri felügyelet alá helyezéssel engedik el.

1942 tavaszán, az újvidéki vérengzéseket követően Dzsánics Milán agrármérnök, újvidéki kommunista, aki halálos ítélet elől volt szökés-

^{3 5} Fehér Lajos: *Így történt*. Bp. 1979. 203–204.

^{3 6} Nem érdektelen, ha idézzük, milyenek látta ekkor Veres Péter Faust Imrét: „... én semmiféle vezérkedő hajlamot, sem a politikai megszállottak gögös izgaságát, sem a történelmi szerepre készülő politikusok természetes komolyságát, vezéri tekintélytartását, vagy ünnepiességét nem éreztem benne. Amikor engem látott, mindig mosolygott. Olyan volt, mint egy idegen közegben végzendő missziós munkára, vagy rejtőzködve végzendő közösségi szolgálatra kirendelt jezsuita szerzetes: halk beszédű és finoman figyelmes.” Veres Péter: i. m. *Iklad* című fejezet. Veres Péter és Faust Imre közötti kapcsolatokról l. még: MTA Kézirattár, Veres Péter levelestár.

^{3 7} PI Arch 651. f. 12. cs. 4. ő. e. II. kötet 176.

ben, kért és kapott menedéket Faust Imrénél.³⁸ Amikor jó egy esztendő múlva konspirációs hiba miatt erről a rendőrség tudomást szerez, Faust Imrét letartóztatják és Újvidékre, a kémelhárítókhoz viszik. A bíróság ugyan felmenti (a szervezkedésben való részvételt nem tudták bizonyítani), ám ismét toloncház következik, majd Kistarcsa, az internálótábor. Kiszabadítása érdekében a haladó szellemű írók egy csoportja kérelmet juttatott el a miniszterelnökséghez, Bajcsy-Zsilinszky Endre a belügyminiszternél interveniált, ennek eredményeképpen 1943. november 23-án kinyílt előtte az internálótábor kapuja.³⁹

Aligha véletlen az időpont: a Vörös Hadsereg csapatai Kijev visszafoglalása után néhány napja, hogy átkeltek a Dnyeperen, a brit légierő minden eddiginél súlyosabb légitámadást intézett Berlin ellen, Horthy pedig perújrafelvételt rendelt el az újvidéki vérengzések ügyében.

Az események ismeretében nem csodálkozhatunk, ha az immár szabadlábban levő Faust Imre úgy érzi: napja feljövőben van.⁴⁰

³⁸ Dzsánics Milán a sátoraljaújhelyi börtönkitörésnél az egyenlőtlen küzdelemben veszítette életét (l. Bazsik Renáta: *Mire az erdők kiszökdülnek*. Bp. 1972.)

³⁹ A Kállay Miklós miniszterelnökhöz címzett beadványt, amelyet az írók egy csoportja (köztük Darvas József, Schöpflin Aladár, Zilahy Lajos) írt alá, Faust feleségének kezdeményezésére Darvas József fogalmazta meg. „Darvas József segítségével jutottam el Major Tamáshoz, aki eljött velem az akkori Újság című lap szerkesztőségébe és bemutatott az ott dolgozó Barcs Sándornak. Barcs megígérte, hogy kapcsolatot keres Bajcsy-Zsilinszkyvel, ezt Markos György révén el is intézte.” (Faust Imréné visszaemlékezése PI Arch 780. f.)

⁴⁰ Egy ez idő tájt megjelent szakmai kiadvány (Lőrincz Ernő: *Könyvkereskedői és kiadói alapismeretek* Bp. 1944.) a fontosabb kiadókat részletesebben is bemutatja. Faust Imre könyvkiadó cégről itt olvasható ez a mondat: „A vállalat az eddigi szűkebb keretekből kiemelkedve ez évben már hatalmas programmal készül arra, hogy a szakmában őt megillető helyét foglalja el.” Itt említjük meg, hogy 1943 végén, 1944 elején a Faust cég lektoraként dolgozott dr. Jahn Ferenc (1902–1945) kommunista orvos, szociológus, akinek – miután 1943 őszén a kilenc havi börtönbüntetését letöltötte és az orvosi kamarából kizárták – ez munkahelyet is, létminimumot is jelentett. Jahn ezt az időt kihasználva, orvosi műszótár összeállításán dolgozott, aminek kiadására már nem kerülhetett sor. (Jahn Ferencné visszaemlékezése PI Arch 867. j.–33 és *Jahn Ferenc*. Bp. 1959. című műve, továbbá Népszabadság, 1981. szept. 13. 4. o. Olvasóink véleménye.)

A nagy vállalkozások éve

A Faust kiadó eme új korszaka Acsády Ignác: *A magyar jobbágyság története* című művének kiadásával kezdődik. Kezdeményezője és finanszírozója Bacsó Alfréd a szociáldemokrata párt tagja (a felszabadulást követően a MABI vezérigazgatója), ekkor könyvelő. Bár Bacsó indítékait nem ismerjük, nem tételezhető fel, hogy ebben üzleti (magyarán: haszonszerzési) megfontolások játszottak volna közre. Sokkal valószínűbb, hogy e kiadvány megszületésének fő motívuma az az érdeklődés, amellyel a haladó közvélemény a magyar parasztság akkori problémái mellett (ez a népi írók műveinek e körökben tapasztalható népszerűségében jutott kifejezésre) a paraszti múlt megismerése felé fordult.

Bacsó Alfréd a mű kiadásához szükséges összeget kölcsönképpen bocsátotta Faust Imre rendelkezésére azzal, hogy azt az elkészült mű bevételeiből fizeti vissza. A 35 ív terjedelmű kötet, amely az 1908. évi első kiadása után ez alkalommal jelent meg második kiadásban, 1944. februárban hagyta el a sajtót és valóban kelendőnek mutatkozott. Faust meg is kezdte a kölcsön visszafizetését, ez azonban csakhamar „elakadt”: 1944. március 19. következett.⁴¹

Addig azonban történt egy s más. Mégpedig azzal összefüggésben, hogy Faust Imrét Keleti Márton filmrendező (aki Faustot Ikladról ismerte) bemutatta Váczy Istvánnak, egy nagyon jómódú építész-mérnök–építési vállalkozónak, akinek az volt a szándéka, hogy pénzének egy részét a jó üzletnek látszó könyvkiadásba fekteti. Csakhamar el is határozta, hogy csendestársként belép a Faust-cégbe. Megállapodásukat írásban rögzítették, mely szerint Váczy 250 ezer pengő készpénzt és 400 ezer pengő hitelkeretet bocsát Faust rendelkezésére, a cég által produkált nettó haszon 50–50 százalékos megosztása mellett. A megállapodás 1944. január 1-én hatályba lépett, de a közös vállalkozás főcéljáért, Szabó Dezső: *Az elsodort falu* című regényének megjelenéséért a „küzdelem” már jóval előbb megkezdődött.

E mű kiadási jogát az 1929-es olcsó (3 pengős) Genius kiadás óta Szabó Dezsőtől senkinek sem sikerült megszerezni. Váczy és Faust a „mestert” József körúti lakásán már 1943 végén is jó néhányszor felkeresték ez ügyben, aki azonban mindannyiszor kurtán közölte velük, hogy *Az elsodort falu* kiadói joga nem eladó. Ők azonban nem tárgytak, és amikor 1944 januárjában javaslatukkal ismét felkeresték Szabó

⁴¹ Az Acsády mű kiadástörténete Faust Imréné visszaemlékezése (magnófelvétel) alapján.

Dezsőt, számukra is már kissé váratlanul azzal fogadta őket, hogy 150 ezer pengő készpénz lefizetése ellenében öt évre átengedi a művét. Alkudni nem lehet, csekkel fizetni nem lehet – kötötte ki, s miután Faust Imre elkészítette a szerződést, a 150 ezer pengőt kézhezvéve, azt Szabó Dezső aláírta.⁴²

Faust Imre ekkor már – 1942 óta – ismét rendelkezett iparengedéllyel, amelyet a kerületi Elöljáróságtól a következő indokollással kért:

„1921 óta minden megszakítás nélkül a szakmában dolgozom. A jövőben férfi és női szabászati szakkönyvek, magyaros és más férfi és női divatlapok kiadásával és terjesztésével kívánok elsősorban foglalkozni . . . s e tekintetben speciális szakképzettséggel rendelkezem.”

Az iparengedélyt tehát megkapta, hiszen a kérelemhez csatolt hatósági erkölcsi bizonyítvány azt tanúsította, hogy „az utolsó három év alatt erkölcsi magaviselete kifogástalan”.⁴³ A cég most már a megfelelő anyagi bázis birtokában („megfelelkezve” a szabászati szakkönyvek és divatlapok kiadásáról), külföldi kiadói jogok megszerzését is tervbe veszi, ehhez azonban cégbírószági bejegyzés is szükségeltetik. Erre is sor kerül: 1944 január végétől *Faust Imre könyvkiadó és könyvterjesztő* immár rangos „bejegyzett cég”.⁴⁴

Faust Imre pedig sorba köti le a különböző külföldi művek kiadói jogát, egyebek mellett Upton Sinclair négy regényét és Brecht *Háromgarasos operájáét*.⁴⁵

Mindezeket a terveket március 19-e dönti romba. Faust letartóztatására három hét múlva, április 11-én kerül sor: a Svábhegyre, a Gestapo főhadiszállására viszik, innen toloncházba szállítják.

A Mosonyi utcai toloncházból különös szerencsével – és baráti-rokoni segítséggel – június végén szabadul. Faust testvérei és barátai ui. 5 ezer pengőt fizettek le a kiszabadításában közreműködő országgyűlési képviselő-ügyvédnek Nagyszékelyi Keck Antalnak, aki megvesztegette Jaross Andor akkori belügyminiszter titkárát; ennek eredményeképpen nyílt meg előtte a toloncház kapuja.

⁴² Váczy István szóbeli közlése. A Szabó Dezső–Faust-kiadó közötti 1944. február 1-i megállapodás és egyéb, ezzel kapcsolatos dokumentumok: OSZK Kézirattár, Analekta 5467.

⁴³ BFL XXI. 578. VIII. ker. Elöljáróság iratai 23026/48. Ez alkalommal két iparengedélyt is kapott: 1. Könyvkiadó és könyvterjesztő 2. Könyv, írószer és papírkereskedés közvetlen fogyasztók részére.

⁴⁴ Föv. Bíróság Cégirattára. Egyéni cégek 65. kötet 56. lap. Cg. 47253. A cégbejegyzés kelte: 1944. január 25.

⁴⁵ Corvina, 1944/6. jan. 20.; 1944/21. márc. 12.

Hogy a látszatot fenntartsa, megkísérli megszerezni a kiadói tevékenység folytatásához szükséges új iparengedélyt (a Sztójay-kormány ui. a kiadói ipar gyakorlását 1944. április 27-i rendeletével új engedély megszerzéséhez kötötte),⁴⁶ kérelmét azonban a kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter a sajtóügyek m. kir. kormánybiztosával egyetértve „nem találta teljesíthetőnek”.

Eddigre azonban a Szabó Dezső regény mégiscsak napvilágot látott (az 1944-es könyvnapokra tervezett Ács Tivadar: *Kossuth–Cavour–Napoleon* már nem),⁴⁷ de Faustnak ekkor már kisebb gondja is nagyobb volt mint a könyvkiadás. A toloncházban ui. a vele együtt levő MÉMOSZ és más szakszervezeti vezetőkkel abban állapodott meg, hogy szabadlábba helyezése után, összeköttetéseit felhasználva egyrészt mindent megtesz a toloncházból való kiszabadításukért, másrészt minden erejével az ellenállási mozgalmat fogja szolgálni.

Mindkét törekvése sikerrel jár: a szakszervezeti vezetők hamarosan kiszabadulnak, Faust pedig egyre intenzívebb munkát vállal a kommunistákat és polgári elemeket egyaránt tömörítő Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) nevű ellenállási szervezetben.

1944 augusztusa van, annak is utolsó napjai, a román kiugrás után a szovjet hadsereg egységei a Kárpát-medencében törnek előre, s Magyarország új miniszterelnöke Lakatos Géza vezérezredes. Faust Imre életrajzában pedig egy időre a politika-történészek veszik át a szót, hiszen az MHSZSZ-ben végzett munkája során Faust kapcsolatba került a Kiugrási Irodával, amely a Szovjetunióba küldendő nem hivatalos fegyverszüneti delegációba őt is bevonta. Faust Imre és Somogyi Miklós (a MÉMOSZ vezetője⁴⁸) a moszkvai út előkészületeiről tájékoztatta a Kommunista Pártot, felajánlva, hogy a küldöttségben Faust helyét átengedik a párt képviselőjének.⁴⁹

A KP Központi Bizottsága és a Magyar Front azonban – helyesen – úgy látta, hogy megérett a helyzet egy tényleges és hivatalos fegyverszüneti delegáció kiküldésére is, meg aztán Horthyban sem bíztak (hogy ti. képes lesz szakítani a németekkel), hiszen még ekkor sem a háborúból való kiugrásban érdekelt főerőket vonja be, ellenkezőleg: megosztással kísérletezik.

⁴⁶ A 10.470/1944. M. E. sz. rendelet. Közli: Corvina, 1944/35. ápr. 30.

⁴⁷ Corvina, 1944/24. márc. 23.

⁴⁸ Somogyi Miklósról (1896–1981) l. *Munkásmozg. Lex.* 518.

⁴⁹ Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe.* Bp. 1979. 54–55. o. alapján.

„Sem Faust, sem Somogyi (az utóbbi a részvételt és az utat is szorgalmazta) nem ismerte részletesen, részben nem is értette a KB indokait. (Egyikük sem volt még „hivatalosan” a KB tagja, bár mindkettőt kommunistának tekintették.) Ez magyarázza, hogy Faust a KP és a Magyar Front elutasítása ellenére is vállalta az akcióban való részvételt.”⁵⁰

Faust Imre október 2-án tért vissza küldetéséből (a visszatérés rossz előkészítése miatt a frontvonalon megsebesült), erről előbb Tildy Zoltánnak mint a Magyar Front elnökének számolt be, október 12-én este pedig Somogyi Miklósnak és Magyar Ferenccnek (az MHSZSZ elnökének) a társaságában fogadta őt Horthy Miklós. Az egy órán át tartó megbeszélésen a küldöttség ariól biztosította a kormányzót, hogy fegyverszünetkérés esetén támogatni fogják, tőle azonban csak homályos, bizonytalan válaszokat kaptak. Ezért azonnal felkeresték Balatonboglár melletti rejték helyén Bethlen István grófot és arra kérték, vesse latba befolyását a kormányzónál. Másnap Bethlen fel is jött a fővárosba és megbeszélést folytatott a kormányzóval.

Ezt követően Horthy szárnysegédjének szobájában Faust találkozott Bethlennel, aki közölve, hogy Horthy megmakacsolta magát és nem fogadta meg tanácsát, úgy vélekedett, hogy: „Ezzel uram a mi feladatunk véget ért, jöjjenek az események . . .”

És jött – bár nem valószínű, hogy Bethlen ekkor erre gondolt – a nyilas hatalomátvétel, előbb azonban Faust a MÉMOSZ vezetőivel együtt, szociáldemokrata kezdeményezésre felkereste rejték helyén Szakasits Árpádot, aki meghallgatva Faust beszámolóját, közölte, hogy bár a Magyar Front vezetősége ellenezte az utazást, mert nem bízott annak sikerében, most gratulálnak, mert látják: eredményes volt.⁵¹

Faust Imre „kiugrással” kapcsolatos ténykedése ezzel tulajdonképpen véget ért. De nyilvánvaló, ennek volt mintegy folytatása, hogy Faust Imre neve szerepel egy diplomáciai jegyzékben, mint alternatív miniszterjelölt. E jegyzéket november 26-án Simonffy-Tóth Ernő vezérkari őrnagy kezdeményezésére a hivatalos moszkvai fegyverszüneti kül-

⁵⁰ *Faust Imre visszaemlékezése a nem hivatalos magyar fegyverszüneti delegáció moszkvai útjáról* (Pintér István bevezető tanulmányával, az idézet az utóbbiból.) Párttört. Közl., 1981/2. 192. További forrás, amely a moszkvai utazást Faust kezdeményezésének tulajdonítja: Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. Valóság, 1981/10. 69–71.

⁵¹ Faust Imrének a Párttört. Közl.-ben közzétett visszaemlékezése alapján.

döttség intézte a Szovjetunió kormányához, azt kérve, hogy a Szovjetunió kormánya a Magyar Frontot a magyar nép egyedüli politikai képviselőjének ismerje el. A jegyzék kormánylista-tervezetét is közöl, amelyben Tildy Zoltán (kiszgazdapárt) miniszterelnök-jelölt után a kormány polgári tagjainak sorában Szakasits Árpád (szoc. dem.), Kéthly Anna (szoc. dem.), Kállai Gyula (kommunista), Bajcsy-Zsilinszky Endre (kiszgazdapárt) és Rassay Károly (demokratapárt) mellett „Somogyi Miklós (kommunista), vagy Faust Imre (kommunista)” is helyet kapott.⁵²

A felszabadulás után

1945. január 21. A Magyar Művészek Szabadszervezete Zilahy Lajos által vezetett alakuló ülésen az ezen részt vevő Faust Imre megbízást kapott a könyvszakma ekkor már csaknem 70 esztendő, tekintélyes társadalmi-érdekképviseleti szervének a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének újjászervezésére, az egyesület Ideiglenes Intézőbizottságának megalakítására.

A Szabadság című napilap 1945. január 27-i (7.) számában már olvasható is a könyvkiadók, könyvkereskedők jelentkezését kérő felhívás. Akihez pedig ez eljutott, február 4-én az Új Idők kiadó tanács-termében találkoztak, ahol Faust Imrét az egyesület Ideiglenes Intézőbizottsága elnökévé választották. Az új elnök első feladata – meg sem várva a hatósági intézkedéseket – az igazolási eljárások megindítása és az egyesületi alapszabályok módosítása, korszerűsítése.⁵³

⁵² A Moszkvai Magyar Küldöttség – azaz a hivatalos fegyverszüneti küldöttség – 1944. november 26-án kelt 46. számú iratának magyar nyelvű másolatát (az eredeti francia nyelvű) Karsai Elek bocsátotta rendelkezésemre. E dokumentumról írta naplójába Nemes József őrnagy: „... Megint új kormánylistát szerkesztett a bizottság. Ezt leírtuk, én lefordítottam, aztán bevezették az irattári nyilvántartásba, majd átküldtük az oroszokhoz.” (Paál–Radó: *Debreceni feltámadás*. Debrecen, 1947). Vö. Simonffy András: *Kompország katonái*. Bp. 1981. 384. Faust Imrené közlése szerint Faust Imre arról, hogy neve bárhol is miniszterjelöltként szerepelt volna, soha említést nem tett, erről ő nem tudhatott.

⁵³ OL P. 1653. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete iratai, I. cs. Vö. Boross Elemér: *Velük voltam*. Bp. 1969. 408–409. o. Faust Imre az egyesületnek 1937 óta tagja (Corvina, 1937/47), az egyesületi életben eddig aktívan nem vett részt.

A közügyek intézésével párhuzamosan szétdőlt lakását is rendbe kell hoznia. A Wehrmacht ui. éppen a kiadói iroda és könyvraktár céljait szolgáló sarokszobát találta alkalmasnak arra, hogy a szemben levő Corvin Áruház tetejére telepített légvédelmi üteget védő szakaszt ide szállásolja. Így aztán egyebek mellett az Acsády és Szabó Dezső könyveket tartalmazó könyvcsomagok a német katonák géppuskaállásainak mellvédjeként szolgáltak.

Faust első teendőinek egyike, hogy jelentkezik a Tisza Kálmán téren, az MKP Központjában, mégpedig Vas Zoltánnál, akinek Faust éppen kapóra jön: Vas Zoltán feladata ui. igazgatót keresni a Szikra élére.⁵⁴ Máris kész az elhatározás: ő, Faust lesz az MKP könyvkiadójának az igazgatója, előbb azonban rendezze párttagsági ügyét.

Faust innen egyenesen Kovács Istvánhoz, az MKP szervezési osztályának vezetőjéhez megy, aki közli vele, hogy a moszkvai útjával kapcsolatban érkezett ellene bejelentés. Ezt ki fogják vizsgálni, addig azonban munkájára a párt nem tart igényt. Megragadva az alkalmat kéri Faustot, hogy a moszkvai utazásáról szóló beszámolóját juttassa el hozzá.

E kérést Faust természetesen rendkívüli gyorsasággal teljesíti, amíg – végre – március közepén átveheti a lakóhelye szerint illetékes VIII. kerületi pártszervezet által kiállított MKP tagasági igazolványt: Faust Imre „hivatalosan” is elismert párttag. Tíz nap múlva kiderül: adminisztratív hiba történt. A kerületi párttitkár, visszakérve a tagsági könyvet, közli vele, hogy tagfelvétele ügyében a Központi Vezetőség illetékes.

Most a Központi Vezetőséghez fordul, írásban kérve maga ellen vizsgálatot. Ezt, Rákosi Mátyáshoz címzett levelekben ismételten sürgeti, választ azonban nem kap.⁵⁵

Érthetetlennek, igazságtalannak érzi a mellőzést, de az idő nem alkalmas a sebek nyalogatására. Munkához lát és még az első szabad könyvnapokon, amikor a patinás nagy kiadók (az Athenaeum, a Franklin, a Révai, az Új Idők) egy-két kiadvánnyal jelentkeztek csupán, Faust három kiadvánnyal szerepel. Ezek: Geróné Fazekas Erzsébet: *A felszabadulás útján* című riportkönyve (Illés Béla előszavával), Mohácsy József: *A jövő útján* című, a nemzetközi nyelvről szóló tanulmánykötet és Sándor Pál: *Engels mint filozófus*.

És eközben újra és újra megpróbálkozik – csakúgy, mint a felszabadulás előtt – feladni önállóságát és megfelelő állásba kerülni. Ez most

⁵⁴ Határozat a Szikra Kiadó alapítására. PI Arch F: KV. 2.

⁵⁵ Faust Imre életrajza alapján. A Rákosi Mátyáshoz 1945. május 2-án küldött levelének másolata: MMM Irattár 4388.

sem sikerül. Így nem marad más hátra, mint folytatni a munkát. Megjelenteti egyebek mellett Hollós Korvin Lajos *Válogatott költeményei 1925–1945* című művet (a kiadó előszavával), Puskin *Két kis drámáját* (Gáspár Endre fordításában), Rézler Gyula: *A magyar nagyipari munkásság kialakulása 1867–1914* második, bővített kiadását és Sándor Pál: *A természettudományok fejlődése a Szovjetunióban* című tanulmányát.⁵⁶

Néhány említésre méltó az 1946. évi Faust-kiadványok közül: Acháry Kornél mint szerző szerepel a *Magyarok véráldozatai az orosz polgárháborúban* című kiadványon, a valóságos szerző Rátz Kálmán, volt jobboldali politikus, a Horthy-korszak politikai életének igen érdekes figurája;⁵⁷ Agárdi Ferenc: *A svábok bejövetele* (alcím: *A németek szerepe Magyarországon Szent Istvántól napjainkig*); Csuka Zoltánnak, az első úvidéki Faust-kiadvány szerzőjének *Délszláv népballadák* című fordítás-gyűjteménye; Földeák János: *Kenyérkeresők* című regénye; Heine *forradalmi versei* (Gáspár Endre és Kardos László fordításában). Nagy sikere volt Szirmai Rezső: *Fasiszta lelkek* című kiadványának, amely a magyarországi háborús bűnösökkel (Szálásival és társaival) a börtönben folytatott pszichoanalitikus beszélgetéseket tartalmaz. Néhány tankönyvet is megjelentetett Faust, mégpedig azokat a magyar irodalmi tankönyveket, amelyeket a Pedagógus Szakszervezet egy munkaközössége állított össze.

⁵⁶ Érdeklődésre tarthat számot ez utóbbi mű kiadástörténete: Sándor Pál, miután Horthyék 1939-ben ismét felvették a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, a budapesti szovjet követségtől gazdag tudományos forrásanyag birtokába jutott, amelynek alapján e tanulmányt megírta. Kiadását Oravetz István (Phönix kiadó) vállalta, a kézirastra már a cenzúra is ráütötte az engedélyező bélyegzőt (akkor éppen ilyen időket éltünk), sőt már a nyomdai munkálatokat is megkezdték. Ekkor azonban a szerző jobbnak látta a kéziratot a nyomdától sürgősen visszakérni. Ez 1941. június 22-ét követő napokban történt, ami megmagyarázza, miért is vált e mű hirtelen „szalonképtelenné” Magyarországon. A kéziratot azonban Faust megőrizte, és íme most kiadta. (Sándor Pál önéletrajza, az MKKE Arch-ban).

⁵⁷ Rátz Kálmánról (1888–1951) *M. Életrajzi Lex. II.* 488–489. L. még: Tamás Aladár: *Nyugtalan árnyak*. Bp. 1969. 331–334. Itt említjük meg, hogy Faust kötötte le kiadásra Bölöni György: *Az igazi Ady* című művét, amelyet később – mivel megfelelő papírt nem tudott szerezni hozzá – „készséggel, bár fájó szívvel” átengedett a Szikrának. Tamás Aladár: *Látomástól a valóságig*. Bp. 1981. 136.

Az 1947-ben napvilágot látott kiadványai közül figyelmet érdemel Hamza D. Ákos: *Harcunk a szabadságért* című tanulmánya (alcíme: *A Nemzeti Ellenállás egyik csoportjának részvétele a felszabadulási küzdelemben*), amely a Magyar Harcosok Szabadság Szövetsége nevű, Faust tevékenységével összefüggésben már említett csoport munkájáról ad képet;⁵⁸ gyorsan népszerűvé vált az iskolai és magánhasználatra készült *Orosz nyelvtana* is (szerzője: Magyary-Beck Vladimírné). 1947 könyvnapjára jelent meg a *Romok felett* című, a Magyar Írók Szövetsége által összeállított antológia (a kiadó előszavával) és Hernádi György: *Akik élve maradtak* című verseskötet (Kassák Lajos előszavával).⁵⁹

Néhány kiadványa közéleti megbízásnak köszönhető. Mint az Országos Építésügyi Kormánybiztosság kiadványa jelent meg Tóth Kálmán: *Új falu, új otthon* című tanulmánya (Major Máté előszavával), és a Földművelésügyi Minisztérium vadászati osztálya munkatársainak közreműködésével készült Zumpf János: *Vadászati zsebkönyve*. Ezekben az években Faust Imre a Központi Statisztikai Hivatal kiadványainak főbizományosaként a KSH kiadványait is forgalomba hozza.⁶⁰

És bár kiadványai számát illetően a „közép kiadók” kategóriájába emelkedik (1946 végén vállalkozókedve oly magasra szökell, hogy egy tucat angol lektúr kiadási jogát is leköti,⁶¹) anyagi helyzete csak nem javul. Az egyes művek megjelentetéséhez szükséges anyagi eszközöket ismerősei, barátai kölcsönzik, nagyjából pedig a nyomdák, főképpen a Szikra és a Világosság nyomda hitelezi.⁶²

Közéleti tevékenysége is számottevő. A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete 1945. és 1946. évi közgyűlésén országos alelnökké, 1947-ben a könyvkiadói választmány tagjává választják; a szakma képviselőjében tagja az egyesület keretében alakult öttagú szakmai igazoló bizottságnak. 1945-től a KISOSZ megalakulásáig alelnöke a Kereskedelmi Érdekképviseletek Országos Tanácsának.

Legfontosabb társadalmi megbízatása ez idő tájt, hogy elnöke annak a bizottságnak, amely a miniszterelnökség megbízásából a fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus könyvek jegyzékének összeállítását végezték.

⁵⁸ Faust Imre azt tervezte, hogy a magyar ellenállási mozgalom minden egyes osztagának történetét megjelenteti. (PI Arch 780. f.) E törekvését sem tudta megvalósítani.

⁵⁹ A szerző azonos Hercz Györggyel (1899–1958), akinek *Idegenből idegenbe* című verseskötetét Faust 1938-ban kiadta.

⁶⁰ Corvina, 1946/4. 3.

⁶¹ Corvina, 1946/15. 6.

⁶² MMM Irattár 4388 sz.

te. (E jegyzék elkészítésére, a könyvek forgalomból való kivonására a fegyverszüneti megállapodás kötelezte a kormányt.⁶³) Hogy milyen gondos munkát végeztek, bizonyítja, hogy a jegyzék módosítása a mai napig sem vált szükségessé. E jegyzéket, amely a Magyar Miniszterelnökség sajtóosztálya kiadványaként 1945/46-ban négy füzetben napvilágot látott, Faust Imre felelős kiadóként jegyezte.⁶⁴

Faust Imrét 1946 augusztusában nagy megtiszteltetés érte: a Magyar Köztársaság elnöke a miniszterelnök előterjesztésére „a Nemzeti Ellenállási Mozgalomban itt vezető szerepe, illetve abban való kimagasló tevékenységéért” a Magyar Szabadság-rend ezüsfokozatát adományozta Faust Imrének.⁶⁵

Aztán földaja József Attila utcai helyiségeit (ez volt az egyetlen lakásán kívüli vállalati helyisége a cég történetében), és visszaköltözik a Röck Szilárd utcai lakásba, ahol két alkalmazottat foglalkoztatva, tovább működik. Ismerjük a Faust-cég 1948. július 1-től 1949. június 30-ig terjedő egy esztendejének forgalmi adatait: a 116 776 forint összeforgalomnak több, mint öthatoda a saját kiadványaiból, az egyhatod más kiadók műveinek forgalombahozásából adódik.⁶⁶

1948 végén a Magyar Nemzeti Bank a nem állami könyvkiadók számára 1 millió forintos célhitelt engedélyezett. A hitel „szétosz-

⁶³ 530/1945. M. E. számú rendelet.

⁶⁴ E munka nem csupán sok gonddal, de sok kellemetlenséggel is járt. Már azzal is, hogy az V., József Attila utca 8. szám alatt bérelt irodahelyiség nagy részét Faust kénytelen volt e bizottság rendelkezésére bocsátani, emellett, hogy a munka zavartalan legyen az ezzel kapcsolatos költségeket is megelőlegezte. Amikor pedig a miniszterelnökség az infláció közepette nagy nehezen visszatérítette ezeket az összegeket, az már teljesen értékét veszítette. Ráadásul azzal, hogy a jegyzékbe – egyébként teljesen jogosan – fel merészelte venni Pehm [Mindszenty] József: *Édesanya I–II.* című könyvét (Zalaegerszeg, 1940., 1942), magára vonta Balogh István államtitkár, de Nagy Ferenc miniszterelnök haragját is. Emiatt tekintették 1946. november 15-tel – a IV. számú jegyzék megjelenésével – a jegyzék összeállítását lezártnak. A IV. számú jegyzék megjelentetését követő politikai harcokról a sajtó is beszámol: Magyar Nemzet, 1946. nov. 28; Hírlap, 1946. nov. 29; Világ, 1946. nov. 29; Szabadság, 1946. nov. 29; Új Szó, 1946. dec. 1; Hírlap, 1946. dec. 3; uo. dec. 11; Magyar Nemzet, 1946. dec. 17.

⁶⁵ Magyar Közlöny, 1946/193. (aug. 27) A Magyar Szabadság-rendnek két fokozata volt: ezüst és bronz.

⁶⁶ OL P. 1653. Adóközösségi iratok 5. csomó.

tására” vonatkozó igényeket az Országos Könyvhivatal a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete útján gyűjtötte össze. Faust Imre az összes kiadók közül a legkisebb összeget, 5 ezer forint hitelt igényelt, amelyből a férfisزابók részére az esedékes új divatlapot szeretne volna megjelentetni, továbbá pótolni a szabászati sorozatának két elfogyott füzetét. Levelében arra hivatkozik, hogy mindhárom kiadvány „állandó kereslet tárgya és így anyagi sikerük biztosítva van”, a könyvkiadói választmány azonban Faust Imre hitel-igényét törli.^{6 7}

Még megjelenik – nem sejtve, hogy ez az utolsó kiadványa – Karsai József–Stock Andor: *A korszerű férfisزابázat* 2. kötete, még részt vesz a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete kiadói választmányának 1949. július 8-i ülésén, amely – mint ahogy ez később kitűnt – az utolsó választmányi ülés volt, amikor . . .

Budapest – Pécs

Már hat állami könyvkiadó működik, s a Könyvterjesztő Nemzeti Vállalat keretében sorba nyílnak az új könyvesboltok, két héttel vagyunk túl a Rajk-per ítélethirdetésén: a Faust-cég tulajdonképpen már a csendes felszámolás állapotában van, amikor 1949. október 25-én az Államvédelmi Hatóság Faust Imrét őrizetbe veszi. Lakását egyetlen helyiség kivételével lepecsételik, az üzleti és egyéb iratokat, a könyvraktárat, de az 1500 kötetes könyvtárat is berendezéssel együtt teherautókra rakják és elszállítják. Ez lett a sorsa annak az immár három évtizedes munkával létrehozott gyűjteménynek is, amely főképpen munkásmozgalmi vonatkozású könyveket, kéziratokat, leveleket, fényképeket, térképeket tartalmazott, közte Frankel Leó magyar vonatkozású párizsi leveleit (ezt Faust 1934-ben Gereblyés Lászlótól kapta) és József Attila *Döntsd a tőkét* . . . verseskönyvének kéziratát.^{6 8} (Mind-ezek további sorsa ismeretlen.) Amikor a Népművelési Minisztérium rendelkezésére a Pénzügyi Központ 1950. szeptember 2-án „hivatalosan” is felszámolja a Faust-céget, a felszámoló már csak mintegy 50 kötet szertehányt könyvet és kb. 40 kg divatlapkliséjét talál.^{6 9}

Faust Imrét őrizetbevételenek majdnem pontosan a negyedik évfordulóján szállítják át az ügyészségre. És mivel a négy esztendő a jelek

^{6 7} Az Országos Könyvhivatal iratai (másolatban a MKKE Arch).

^{6 8} MMM Irattár 4388. sz.

^{6 9} Pénzügyi Központ, felszámolt cégek iratai 783.

szerint nem volt elegendő, hogy megbizonyosodjanak arról, hogy Faust valóban provokátor, rendőrspicli, besúgó volt-e, újabb jó háromhónapos vizsgálat következik, majd 1954. február 11-én a Fővárosi Bíróság nem büntelenként ugyan, hanem mint olyan népellenes bűnösnek, aki kitöltötte büntetését, elrendeli szabadlábra helyezését.

Faust tehát ez időtől szabadlábban harcolhat mindenekelőtt büntelenségének elismertetéséért. Fellebbezésére a Legfelsőbb Bíróság az első bíróság ítéletét hatályon kívül helyezve, új eljárást rendelt el, melynek eredményeképpen csak most, 1954. július 29-én születik meg a felmentő ítélet, ám a *bűnösség* hiánya helyett a „*bebizonyítottság*” hiányában. Mindegy, így is gondolni lehet már az újból beilleszkedésre.

Szabadlábra helyezése óta Faust pécsi lakos, aminek az oka nem más, mint hogy az 1949-es letartóztatása után felesége, az akkor ötéves kislányukkal Pécsre költözött, ahol Faust testvéreinek házában húzhatták meg magukat.

Faust Imre előbb a fővárosban néz állás után. Régi barátai, egykori kollégái, mindenekelőtt Komor Jenő az Állami Könyvterjesztő Vállalat antikvár osztályának helyettes vezetője (aki a harmincas évek elején egy ideig Faust alkalmazásában állott) vállalatának igazgatójánál kezdeményezi: vegye fel Faustot és adjon neki megfelelő munkát. E javaslat azonban kedvezőtlen fogadtatásra talált: Faustot legfeljebb ügynöknek alkalmaznák.^{7°}

^{7°} Ezekben a napokban történhetett, amiről önéletrajzában Tamás Aladár így emlékezik: „... egy napon feleségemmel villamoson utaztam a Thököly úton, befelé a városba. Egyszer csak felemelkedik helyéről egy férfi, hozzám rohan, és hevesen átölel.

– Nélküled aligha lehetnék még itt – mondta.

Faust Imre volt.

Néhány héttel előbb idézést kaptam a Markó utcai törvényszéktől Faust Imre tárgyalására. Az iránt érdeklődtek tőlem, milyen magatartást tanúsított Faust Imre a 100% idejében, milyen szerepe volt a mozgalmunkban.

Mindent elmondtam, amit csak tudtam. Önfeláldozó, lelkes hívünk volt, sokat utazott vidékre – abban az időben férfitívetlapok eladásával foglalkozott –, mindig és mindenütt terjesztette a 100%-ot, ami nem könnyű és nem veszélytelen munka volt.

– Magatartása bizalmat ébresztett? – kérdezték tőlem.

– Bízam benne teljes mértékben, és bizalmamban nem csalatkoztam.

A fővárosban a jelek szerint nem is kísérletezik tovább, most Pécssett néz állás után. Csakhogy itt is bizalmatlanság fogadja: a megyei tanács illetékesei közlik, vele hogy csak abban az esetben kaphat állást, ha legalább két miniszter vállalja érte a garanciát.

Sikerült ezt az akdályt is viszonylag gyorsan elhárítani az útból. Az egyik „jótálló” az egykori munkatárs, Darvas József népművelésügyi miniszter, a másik Mekis József a SZOT elnöke, az országgyűlés alelnöke lett. Ezek után meg is kapja a kinevezését: 1954. szeptember 10-én 1000 forint fizetéssel Faust Imre mint a Szakszervezetek Megyei Tanácsa „November 7.” kultúrházának könyvtárosa, megkezdhette munkáját. A kultúrház 1954. IV. negyedévi munkatervében már Faust Imre könyvtáros felelős a könyvtár szakosított katalógusának elkészítéséért és a társadalmi aktívák beszerzéséért.⁷¹

Fölfigyel rá azonban Szántó Miklós, aki a Népművelési Minisztérium főosztályvezetői székéből ekkor (a vidék káderekkel való megerősítésének kampánya során) került a Baranya megyei tanács népművelési osztályának élére. Ám hiába a tekintély, még neki is kemény munkájába került, amíg valamennyi illetékes ellenállását leküzdve, 1955. február 1-i hatállyal sikerül kineveztetnie Faustot a Baranya megyei Moziüzemi Vállalat igazgatójává.⁷²

De jön 1956 októbere, amikor is vállalatának munkástanácsa mint „közveszélyes kommunistát”, mint olyat, aki „veszélyes kommunista elveket képvisel”, felfüggeszti állásából.

A forradalmi ellentámadás eredményeképpen – november 5-én – visszatér munkahelyére, részt vesz az MSZMP megyei Intézőbizottságá-

Faust Imre nem messze tölem, jobbra a bírói pulpitus előtt állt. Sápadtan, megviselten. Mellette fogházőr.

Most a villamoson tiltakoztam túlzó elismerése ellen. Ejtett azonban néhány keserű szót is. Egykori jó ismerőseiről, magatartásukról . . .” Tamás Aladár: *Látomástól a valóságig*. Bp. 1981. 193.

⁷¹ Szakszervezetek Központi Levéltára, SZOT Kultúrosztály iratai, Baranya megye 1954/91. dossz.

⁷² Szántó Miklós (1916) szociológus, a Magyar Hírek főszerkesztője 1954/55-ben volt a Baranya megyei tanács népművelési osztályának vezetője. (Csupán zárójelben: az illetékesek fanyalgása, sőt ellenállása bizonyos mértékben érthető: a bírósági ítéletben megfogalmazott „bebizonyítottság hiánya”, magyarul: a bizonyítékok hiánya azt is jelentheti, hogy csupán a nyomozó szervek „ügyetlensége” a felmentés oka. Különben, Faust most is hiába kéri, hogy vegyék fel az MDP-be . . .)

nak munkájában és nem csupán vállalatánál, hanem a megyei PB megbízásából a bányászoknál is pártszervező munkát végez. Most meg azért harcol hiába, hogy tagsági könyvébe legalább 1945-öt ismerjék el a pártba lépése keltének: ezt visszautasítják. Visszakapja azonban a Szabadság-rend kitüntetését (ezt 1949-et követően vonták vissza); 1959-ben megkapja a Tanácsköztársasági Emlékérmét.

Eddigre Faust Imre, az egykori könyvkiadó és könyvkereskedő kitűnően beépült a filmforgalmazói szakmába, vállalatának elismert vezetője – és a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem hallgatója. Az ennek elvégzését tanúsító végbizonyítványt 1960-ban, 63 éves korában kapta meg.

Faust Imre megfelel mindazoknak a követelményeknek, amelyeket a párt és állam a vezetőkkel szemben támaszt, ám feletteseivel (a megyei tanács illetékeseivel) elég gyakran szembekerül, és – ami különösen fontosá válik – nem hátrál meg. Ő maga ezzel magyarázza, hogy 1961 nyarán, hazaérkezve a moszkvai filmfesztiválról, a megyei tanács művelődési osztályvezetője hivatja és közli vele, hogy idős kora miatt fiatalabb emberrel kívánják betölteni a vállalat igazgatói posztját. Tudják, hogy nyugdíj jogosultságához még néhány év hiányzik (a munkában töltött időt az SZMT-könyvtárosi alkalmazásától, 1954 szeptemberétől számították), ezért áthelyezik a Megyei Könyvtárba 2400 forint fizetéssel. Igaz, ez havi 1200 forinttal kevesebb, mint jelenlegi jövedelme, de hát . . .

Faust a javaslatot visszautasítja.

Most fegyelmi eljárást indítanak ellene. A moszkvai utazás igazgatói körében valóban megfélemlített egy fontos levélről, amelyre válaszolnia kellett volna. Ezért írásbeli megrovásban részesítik, majd a Filmfőigazgatóság jóváhagyásával megszerezve „népgazdasági érdekből” mégiscsak áthelyezik a Megyei Könyvtárba műszaki könyvtárosnak.

Az áthelyezés formailag ugyan tökéletesen megfelelt a Munka Törvénykönyve előírásainak, ám Faust Imre munkáját „új munkahelyén” már nem kezdte meg. Betegsége (a magas vérnyomással összefüggésben kialakult angina pectoris, némi tüdőátagulással súlyosbítva) ágyba döntötte.⁷³

A betegségben sem tölti tétlenül az időt: percnyi megtorpanás nélkül harcol tovább *igazi és teljes* rehabilitációjáért, amellyel Ambrus Józsefnek, egykori munkás-terjesztőjének (ekkor a Legújabbkori Történeti Múzeum munkatársának) kezdeményezésére és Ilku Pál művelő-

⁷³ PI Arch 780. f.

désügyi miniszter ösztönzésére megírja az 1944-es moszkvai utazásának történetét.⁷⁴

Betegsége egyre jobban elhatalmasodik. Már több, mint egy éve van betegállományban, amikor – mivel időközben a felszabadulás utáni börtönöveket mégiscsak elismerték „munkaviszonyként” – nyugdíjazását kéri.

Összesen három hónapon át nyugdíjas. 1963. április 17-én szállítják be a bányatelepi kórházba és három nap múlva már az oxigénpalack sem segít.

Meghalt 1963. április 20-án. Élt 66 évet.

*

Ravatalánál a pécsi központi temetőben az egykori barátok, a budapesti kommunisták nevében hajdani munkatársa és harcostársa Darvas József a Magyar Írók Szövetsége elnöke búcsúzott tőle. A pécsi kommunisták, a veteránok búcsúszavait Nagy Sándor MESZÖV-elnök tolmácsolta. A megyei tanács is „megbocsátott”: az általuk adományozott dízsír helyen temették el. „Sokan szerették és sokan tisztelték a fáradhatatlan, idős kommunistát...” – írta nekrológiájában a Dunántúli Napló.⁷⁵

*

A klasszikus dráma szabályainak megfelelően az epilógus következik: Faust Imre halála után csaknem hat esztendő telik el, amikor az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága kezdeményezésére a Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálja Faust Imre 1949/1954-es „ügyét”, kinyilvánítja az ítéletek törvénysértő voltát és megállapítja, hogy Faust Imre nem követte el büntetett.

A Központi Ellenőrző Bizottság pedig 1969. február 12-i ülésén Faust Imre párttagságát 1945-ös érvénnyel elismerte.⁷⁶

*

Faust Imre emléke méltó arra, hogy az utókor megőrizze. És nyilvánvaló, mélységesen igaza van abban is, amit egy alkalommal, teljes rehabilitációja érdekében érvelve, így rögzített:

⁷⁴ Ambrus József közlése (magnófelvétel).

⁷⁵ Dunántúli Napló, 1963. ápr. 25. 3.

⁷⁶ PI Arch 780. f.

„Szegényebb lenne a magyar munkásmozgalom története, ha nem tárnánk föl azt az önzetlen, önfeláldozó, sokszor igen rögs úton járó tevékenységet, amit azok a kommunisták folytattak, akik komoly segítség nélkül könyveket, folyóiratokat, újságokat és rölapokat adtak ki és ilyeneket terjesztettek . . .”⁷⁷

VARGA SÁNDOR

BALÁZS BÉLA: A CSEND

FILOLÓGIAI NYOMOZÁS EGY NEM LÉTEZŐ NOVELLÁS KÖTET ÜGYÉBEN

„Nézzük egymást, nézzük,
Regénket regéljük,
Ki tudhatja honnan hozzuk,
Hallgatjuk és csodálkozunk,
Urak, asszonyságok”

(Regős prológa *A kékszakállú herceg várából*)

A Balázs Bélával foglalkozó szakirodalom egy része Balázs műveinek bibliográfiai adatait közölvén, megjelöl egy bizonyos *A csend* című novellás kötetet, amely 1911-ben, egyikük szerint a Nyugat kiadásában jelent meg. Ezt a kötetet még soha senki nem látta. Könyvtári katalógusban nem szerepel, recenziót nem ismerünk róla. Mindazonáltal még a Balázs Béla életével és munkásságával foglalkozó nagymonográfia bibliográfiai jegyzékében is szerepel.¹

A rejtély megfejtése: ez a könyv nem is létezik. Az alábbiakban ezt kívánjuk bizonyítani Balázs Béla és Hajós Edit Lukács Györgyhöz írt levelei, valamint Balázs Béla naplófeljegyzései alapján. A levelek az MTA FI Lukács György Archívum és Könyvtárában (jelzet nélkül), a naplófüzetek az MTA Kézirattárában (MS 5023/1–21.) találhatóak és hozzáférhetők. Végül megkíséreljük annak magyarázatát, hogyan alakulhatott ki ennek a nem létező novellás kötetnek a szellemképe.

⁷⁷ MMM Irattár 4388 sz.

¹ L. K. Nagy Magda: *Balázs Béla világa*, Bp. 1973. 401. L. még: Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái* I. Bp. 1939. 1166–67.; *Révai Nagy Lexikona* II. 1911, 487.

Balázs Bélát 1910-ben kezdte foglalkoztatni egy novellás kötet összeállításának gondolata. Ekkor már nem kezdő író, mögötte a *Doktor Szélpál Margit* megjelenése² és előadása,³ doktori dolgozatának, a *Hebbel Frigyes pántragizmusa* c. dolgozatnak a megjelenése,⁴ és túl van már az eredetileg Georg Simmel berlini szemináriumára írt *Halálesztétika* kötetben való megjelenésén is.⁵ Ez utóbbit Deutsch Zsigmond és társa adta ki. A kettejük közötti jó együttműködés hozhatta létre a novellás kötet kiadatásának gondolatát. Erről először Hajós Edit tudósít 1910. február 11-én Lukácshoz írott levelében. Így ír Balázs novella- illetve verskötet-tervéről Lukácsnak:

„Deutsch kínálta neki, hogy kiadja a meséket és novellákat ősszel. A csend, Ibolya, Embermese, Mariann országa és a még megírandó tavaszi novella volna a kötetben. Kétségei vannak [Herbertnek] (Herbert: Balázs Béla – L. J.), hogy elég-e ez egy kötetre. Beszél a versei kiadására nézve Ignotussal, aki azt mondta, beszél majd Hatvanyval, aki Pesten van, és hogy nincs kizárva. Ha nem akarná a báró kiadni, akkor Herbert a saját költségén akarja olyanformán, hogy a Nyugat kiadásában jelennék meg és az esetleges deficitet ő fedezi. Tehát a Nyugatnak nincs rizikója.”

A felsorolt novellák mindegyike megjelent már folyóiratban,⁶ a megírandó tavaszi novella pedig nem más, mint a régóta tervezett Logody utcai történet, amelyet végül nem tavasszal, hanem 1910 nyarán írt meg Balázs.⁷ Lukács válaszlevelében, talán Hajós Editnek arra a megjegyzésére, miszerint Balázsnak kétségei vannak, kitesz-e ez a néhány novella egy önálló kötetet, feltehetőleg arra tett javaslatot, hogy Balázs misztériumaival bővítsék az anyagot. Balázsnak ekkor két misztériuma volt, *A tündér* és *A kékszakállú herceg vára*,⁸ amelyet éppen

² Balázs Béla: *Doktor Szélpál Margit*. Bp. [1909].

³ Bemutatta a Nemzeti Színház 1909. IV. 30-án.

⁴ Bauer Herbert: *Hebbel Frigyes pántragizmusa mint a romantikus világnézet eredménye* – Egyetemes Philológiai Közlöny, 1909. 41–55, 132–139.

⁵ Balázs Béla: *Halálesztétika*. Bp. [1908].

⁶ *A csend* Nyugat, 1908/I. 748–765. *Ibolya* – Renaissance, 1910/II. 171–186. *Embermese* – Nyugat, 1909/I. 190–202. *Marianne országa*, – Renaissance, 1910/I. 414–427.

⁷ *Történet a Logody-utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről*. Renaissance, 1910. II. 110–128.

⁸ *A tündér* Nyugat, 1910/I. 117–133.; *A kékszakállú herceg vára*. – Színházi, 1910. 301–316.

ezekben a napokban fejezett be. Hajós Edit következő levele már erre a javaslatra reagál február 17-én:

„Amit az Embermese kihagyásáról és a misztériumoknak a mesekötetbe való belevételéről írt, azt Herbert megfontolás tárgyává fogja tenni. Köszöni a hozzá való jó szívét és meleg érdeklődését.”

Négy nappal később végre Balázs is megszólal, 1910. február 21-i keltezésű levelében röviden érinti a témát. „A Nyugattal okvetlen meg lehet kötni azt az üzletet, melyet Edith megírt. És az nem is lekötelezettség, még csak nem is kölcsön, mert a kiadásnak egy roppant gyakori üzleti formája. A mesék és misztériumok kiadásáról még beszélünk, ha megjössz. Averzión van a potpourri⁹ könyvek ellen. Szegényesnek, stíltelennek érzem. Lesz még egy misztérium és 1911-ben jöhet az.” A „még egy minisztérium” *A szent szűz vére*, amelyet ez év végén, a következő év elején fog megírni.¹⁰ A novellás kötet dolga egyelőre láthatólag nem sürgős neki, a misztérium befejezése után egyre-másra írja a verseket, novellákat, tárcákat, de hogy nem feledkezett meg róla, hogy nem altatta el egészen az ötletet, azt május 11-i levelének egy rövid bekezdése mutatja. *Mosolygó Tündér Ilona* meséje című legújabb novelláját illetően kérdezi Lukácsot: „A tündér Ilona hogy tetszett? Be lehet venni a kötetbe.”¹¹

Aztán májusban kitört az Ady–Petőfi-botrány. Deutsch Zsigmond és társa, Kemény Miksa megbízta Adyt egy Petőfi forradalmi verseiből álló kötet összeállításával. *A forradalmár Petőfi* című könyv meg is jelent, Ady Endre szerkesztésében és előszavával. A kötetet azonban olyan támadás-sorozat fogadta, hogy Kemény összeszedette és bezúzatta az összes példányokat. Ezek után írja Hajós Edit Lukácsnak 1910. június 18-án: „Deutsch az Ady-kudarc (a forradalmár Petőfi) óta abbahagyta a szépirodalmi művek kiadását és így a Herbert kötetét se adja ki.” Ugyanerről számol be 20-i levelében Balázs is: „Deutsch–Kemény a forradalmár Petőfi ügyön elkeseredve kijelentette, hogy soha többet szépirodalmat ki nem ad, tehát a meséimet sem adja ki.”¹²

Az ötlet azonban, úgy látszik, már gyökeret vert, Balázs most már hosszan foglalkozik a témával, június 25-i levelében. Sorából kiviláglik, Lukács felajánlotta neki, hogy a saját költségén kiadja a könyvet. Erre reagál az alábbiakban: „Ami a könyvet illeti. Nézd Gyuri. Én nem

⁹ pot-pourri (francia) – kevert, eltérő műfajú művekből összeállított.

¹⁰ *A Szent Szűz Vére*. Nyugat, 1911/II. 465–484.

¹¹ *Mosolygó Tündér Ilona meséje*. Világ, 1910. ápr. 23.

¹² Az ügyről részletesen l.: *Ady Endre Összes Próza Művei*, X. Bp. 1973. 34–36., 61–62., 294–296., 314–325.

örülhetek annak, hogy te kiadod. Nem kicsinyességből. Ha milliomos volnál talán egyenesen hozzád fordultam volna. Értesz? Tudod, hogy én úgy érzek, hogy nem rólam van szó, hanem egy asztalfiókban heverő könyvről, melyet ki kell adni ahogy lehet. Szóval én belemennék azért ebbe. Csak azt szeretném, ha úgy tudnád megcsinálni, hogy ne te adjad ki, hanem valami gazdag zsidó ismerőseidet kapacitálnád rá, hogy azt az 500 koronát amibe a könyv mindenestül (szétküldéssel stb.) kerülne, előlegezzék. Belemehetnek mint üzletbe is. Mert tegnap tudtam meg, hogy a Szélpál-ból 276 példányt vettek meg készpénzért, és még 80 van bizományban és esetleg eladva. Pedig 180! tiszteletpéldány lett szétküldve, amiből legalább 100-an megvették volna ha én nem adtam volna nekik. (Nem is értem ezt a számot. Azt gyanítom, hogy itt egy kis svindli vagy tévedés történt.) Szóval a Nyugat még a Szélpálon is nyert! – És most már bizonyos, hogy a következő könyvem tűrhető üzlet lesz. Mondd Gyuri nem lehetne réveden a Franklinnal megcsinálni a dolgot? Mert még ha mi adjuk is ki, ott talán valami alkalmasabb közbenső szerződést lehetne kötni. Belemennék abba, ahogy ők a Szélpált akarták kiadni. Ők előlegeznek mindent. Én kapok 40%-ot, ha deficit lenne fedezem. Bár ez könnyelműség volna. Mert a most már valószínű nyereséget evvel nagyobbbrsznt nekik juttatnám. Erről írd meg véleményedet. Hogy melyik könyvet adjuk ki? – Azt hiszem, hogy csak a novellákról lehet szó. T.i. a Nyugattal nekem már van megállapodásom a versekre. Az melyet ismersz. Előlegezés és deficit fizetés. Mivelhogy ők ilyen dologban tisztességesek és nagy deficittől tartani már nincs okom (Jobban reklamározni mint ők, nem lehet) – nem volna értelme, hogy tőlük a kötetet elvegyem. Viszont én Deuschal többet nem akarok szóbaállni. Ismered az én „nehéz természetemet”. Azonkívül sok komisz és piszkos dolgot hallottam róla. Mondják, nem tanácsos vele összeállni. Szóval úgy gondolom, hogy a novellákat adjuk ki. Most már, a te dolgod is lévén, igazán rád bízom, mert magam sem tudok határozni, hogy mi legyen a kötetben. Sokáig nem akartam a misztériumokat belevenni, mert nem szeretem a keverést, szegényesnek tartom. Másfelől nagyon hatalmasodna a kötet, és lehetne egy föltétlen könyvet csinálni. De nem volna túl sok is? – Ezt már egészen rád bízom. Te vagy a filologus. Írd meg, hogy mit gondolsz.” Ehhez csak annyit kell hozzáfűzni, hogy azért lehetne Lukács révén kapcsolatot teremteni a Franklin Társulathoz, mivel náluk éppen ezekben a hetekben volt kiadás alatt Lukács esszékötete, amelynek nyomdai levonatait Hajós Edit korrigálta. Az összeköttetés azonban ebben az esetben nem hozott eredményt, néhány hónapra a novellás kötet úgye is eltűnik a levelezésből. November 12-én új változatban merül fel újra, Hajós Edit kutyájával kapcsolatban: „A kis kutya már nagy kutya és mindent

megesz. Legutóbb a Herbert összeállított novelláskötetét tette tönkre.” Az utalást Balázs körülbelül ezekből a napokból származó levele konkretizálja: „A Renaissance ki fogja adni karácsonyra a novellás könyvemmet. Nem fizetek érte semmit. De nem is kapok – csak a jövedelemből. Ez is valami. A csend – nem lehet a címe, mert Bársonynak már van egy ilyen című könyve.¹³ *Embermesék* – jó lesz?”

Sajnos azonban a Renaissance kiadásában tervezett novellás kötet sorsa sem alakult olyan egyszerűen, mint ahogy ekkor látszott. December közepe táján a Palermo kávéház díszes levélpapírján Balázs a következőképpen kezdi levelét: „Kedves Gyuri – Zigányt várom itt (Zigány Árpádot, a Renaissance szerkesztőjét – L. J.), ami kétszeresen kellemetlen szituáció. De majd csak elmúlik. Azért várom, hogy levonatokat kapjak a novella könyvből és végre szerződést lássak. Egy hét múlva meg kellene jelennie, állítólag meg is fog és még semmit sem tudok a könyvről – sőt szerződést sem láttam még. Most már csakugyan arra vagyok kíváncsi, hogy ebből micsoda brigantíság fog kisülni.” Balázs rossz előérzete nem csalt. Egy január végi levélben ismét egy rövid utalás: „A könyvem még mindig nem jelent meg.” Ha pedig eddig nem, akkor később sem, mert a Renaissance februárban megszűnt.

A Deutsch- és a Renaissance-fejezet után a novellakötet élettörténetében most egy feltételezett Aurora-fejezet következik. Ha 1910-ben a Renaissance volt az a folyóirat, amelyhez Balázs és az ő javaslatára Lukács csatlakozott, és amellyel rövid együttműködés után 1910 őszén már szakított, most az 1911-ben indult ugyancsak rövid életű Aurora vette át a helyét. Jellemző, hogy Balázs ennek felszámolását sem várta meg, bizonyos sérelmek miatt velük is szakított májusban és visszatért a sokszor elhagyott-megtagadott Nyugathoz, amelyhez mindannyiszor újra meg újra hazatalált. Nos, a Lukácshoz írt levelekből úgy tűnik, mintha a Renaissance által kiszedett kötetet az Aurora kiadásában tervezték volna megjelentetni. Legalábbis ennek szerkesztőjéhez, Cserna Andorhoz került a kézirat, sőt talán a már kiszedett levonat egy része is. Csakhogy Balázs 1911 nyarán egy évre külföldre utazott, nem tudta dolgait személyesen irányítani, ezért egyre kétségbeesettebben küldözgeti információkérő leveleit Lukácsnak. Július 14-én így ír Bernből: „Menj be egy délután a Palermoba 4 óra tájon . . . Ha ott találod Csernát vele is beszélj. Írtam neki, hogy adjon végleges választ. Nem felelt. Nála van a könyv első íve, azt vissza kellene szerezni.” Úgy látszik, Lukács nem találkozott Csernával, mert augusztus 4-i levelében ismét felveti a kérdést: „Cserna nem felel a leveleimre. Nem tudom mit

¹³ Bársony István: *Csend*. Bp. é. n. Légrády Testvérek Kiadása.

csináljak a novelláskötetemmel.” Szeptember elsején a mélypont: „Csak az az alávaló gazember Cserna ne csapna be. Sem könyv, sem honorárium a Húszéves találkozóért, sem egy sor felelet 4 levelemre. És még a kézirat egy része is nála van. Legszívesebben perelném. Csak ne volna az messziről olyan komplikált.” *A húszéves találkozó* az Aurorában megjelent novellája Balázsnak.¹⁴ Cserna pedig valószínűleg azért nem fizetett a novelláért, és azért nem válaszolt a könyv ügyében, mert ezekben a napokban már az Aurora sem létezett.

Úgy látszik, négy nap elegendő volt a lehangadáshoz és a kudarc visszafordíthatatlanságának tudomásulvételéhez, mindenesetre szeptember ötödikén már így ír Lukácsnak: „Volna egy kérésem is. Az embermesék és tündérmesék-ről van szó. Nem lehetne azt Franklinnál (esetleg deficit biztosítással) kiadni? – Nem kérheted meg apádat, hogy járjon közbe? Ez talán a legfontosabb. Vagy gondolod, hogy békibe kellene már hagyni, miután annyi mindenféle kértem már. Kérlek szépen ha a könyv kiadására vonatkozólag valami eszedbe jut – egyszerűen azért, mert mégis Pesten vagy, inkább juthat valami eszedbe – kérlek írd meg. Én egyelőre egész tanácstalan és tehetetlen vagyok. Pedig szeptember lévén ideje volna már vele törődni. A Nyugat a Misztériumokra kell és többet két könyvnél egy szezonban nem kívánhatok tőle.” Ez a legutolsó hír a novellás kötet tervéről. Az említett másik Nyugat kiadású könyvről egy pár nappal korábbi, augusztus 16-i Balázs-levél tudósít. „A Dialógust különben kiadja ősszel a Nyugat a kis Nyugatkönyvtárban.” Balázs három részből álló filozófiai párbeszédéről van szó, amely három különböző időpontban jelent meg a Nyugatban.¹⁵ A misztériumkötet mellett tehát ez lenne Balázs másik 1911-re tervezett Nyugat-könyve.

A Renaissance-kudarcról és arról, hogy a novellás kötet éppen a Nyugatnál semmiképpen sem jelenhetett meg, Balázsnak egy Fenyő Miksához írt levele is tanúskodik. Ebben a levelében 1911 októberében a misztériumok kiadását kéri Fenyőtől, s kudarcait – köztük a novellás kötet kudarcát is – épp e számára legfontosabb mű, a misztériumkötet megjelenése indokálul hozza. Így ír Fenyőnek Párizsból:

„Igen tisztelt Uram, mellékelve küldöm három egyfelvonásos misztériumomat azzal a kéréssel, hogy „Misztériumok” címen adassa ki a Nyugat kiadásában. . . . Ez az egyetlen reménységem. Egy kötet novellám már hever *korrektúrában* a fiókomban. (A Renaissance kiszedette, aztán megbukott és *10 év szédést szédobált* a Márkus nyomda.) Az

¹⁴ *A húszéves találkozó*. Aurora, 1911. 267–270.

¹⁵ *Dialógus a dialógusról*. Nyugat 1908/II. 114–122.; 1909/I. 125–135.; 1911/I. 565–576.

„Utolsó nap” című darab hever Tóth Imre fiókjában elfogadva.¹⁶ Most itt vagyok és dolgozni akarok. Milyen kilátással? Mindig a fióknak? Kérem, ha lehet, vigye keresztül, hogy ezt az árva könyvet legalább kiadja a Nyugat, ha másképp nem lehet legalább költséget előlegezve. Ugye nem kérek túl sokat?”¹⁷ Balázs nem kérhetett túl sokat, ezért nem fordulhatott 1911-ben semmiképpen sem a Nyugathoz még egy prózakötet kiadása érdekében. Amikor 1912. október végén arról értesíti Lukácsot, hogy „a misztériumkötet talán megjelenik novemberben”, hozzáfűzi: „a Dialógust januárra ígérte”. S bár a misztériumkötet novemberben valóban megjelent,¹⁸ a *Dialógus a dialógusról* kiadása a Nyugaton meghíúsult. Ezt a művet végül az Athenaeum adta ki.¹⁹

Balázs novelláinak történetéhez még két érdekes adalékkal szolgál a Lukács-levelezés. A misztériumok megjelenésével egy időben, éppen e kötetet kísérő levélben számol be Lukácsnak a legújabb „irodalmi hír”-ről: „a Logody utcai történet meg fog jelenni a Modern Könyvtárban külön, egy számban. Ennek örülök. Más volt, mint a többi novellám és külön szerettem. Egy hét múlva az is kijön.”²⁰ Ezek után érthető, hogy az 1910-es eredeti terv végképp létjogosultságát veszítette. A misztériumok megjelentek önálló kötetben, megkímélvén Balázst egy stíltelen potpourri-kötet összeállításától; és a legfontosabb novella is önálló kötetet kapott: a maradék valóban nem alkotott önálló könyvnyi anyagot. Ehhez az egész anyag átszervezésére, kiegészítésére volt szükség. Ehhez viszont idő kellett. Csak 1914 tavaszán került rá sor. Ekkor találunk egy rövid utalást egy Lukácshoz írt levélben: „elküldtem meséimet Tevannak”. Hogy Tevan mit válaszolt, nem tudjuk. A novellás kötet ügye két évre ismét eltűnik a dokumentumokból. 1916-ban azonban újra felmerül egy novellás kötet terve, Balázs naplójában számol be róla:²¹ 1916. május 6-i bejegyzés: „Átírom majd most a régi mesé-

¹⁶ Tóth Imre a Nemzeti Színház igazgatója. *Az utolsó nap* című Balázs-darabot 1913. X. 3-án mutatta be a Nemzeti Színház.

¹⁷ Balázs Béla levele Fenyő Miksához, in: *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, Bp. 1975. 314–316.

¹⁸ Balázs Béla: *Misztériumok*. Bp. 1912.

¹⁹ Balázs Béla: *Dialógus a dialógusról*. Bp. 1913, Modern Könyvtár

²⁰ Balázs Béla: *Történet a Logody-utcáról, a tavaszról, a halálról és a messzeségről*. Bp. 1912.

²¹ Balázs naplójában itt találkozunk először a novellás kötet ügyével. 1910-ben nem vezetett naplót (legalábbis nem maradt fenn), az 1911-es külföldi út alatt írt feljegyzései pedig nem foglalkoznak ezzel a témával.

imet a Nyugat számára. (Nem a verseim fognak megjelenni, hanem a mesék. Ha igaz.)” Hozzá is lát a munkához. Május 21: „átírtam a Csendet (új végét írtam neki) és kicsikét megjavítottam a muzsikusmesét²² arra az esetre, hogy a Nyugat mégis kiadná. *De nem* bízom benne.” Már jelentkezik a konkurens kiadó is: Június 26: „Voltam Gyomán Kneréknél . . . Tervek: jövőre egy kötetemet, a novellákat.” De úgy tűnik, még a Nyugathoz sincs veszte egészen az ügy. November 17: „. . . most komolyan ki akarják adni a meséskönyvemet.” Balázs bizalmatlansága azonban ebben az esetben sem indokolatlan. Soha többé nem jelenik meg műve a Nyugat kiadásában. A mesék – és a további Balázs-kiadás-ügye végleg Gyomához kötődik. 1917. február 11-i bejegyzés a naplóban: „Kner valóságos szerelmes levelet írt a meséskönyvről. Íme van egy kiadóm életre-halálra!” Most már sínen van a novellás kötet ügye, látszik a kibontakozás, bár még egy évnek kell eltelnie a megjelenésig. 1918. február 21: „Kner megjött katonáéktól. Két hét múlva kihozza a meséket.” És végül a május 10-i bejegyzés: „megjelentek a mesék”. Vagyis a *Hét mese* című novellás kötet.²³ E hét közül három őrzi az 1910-es terv emlékét: a *Muzsikusmese*, a *Csend* és *Mosolygó Tündér Ilona meséje*.

Annak bizonyításához, hogy Balázs Bélának nem volt 1911-ben a *Csend* című novellás kötete, bizonyos hiányok, negatívumok is hozzájárulnak. Az például, hogy az említett időszak Lukácshoz írt levelei *nem számolnak be* e novellás kötet megjelenéséről. Pedig a levélváltás ebben az időszakban igen sűrű, Balázs minden munkájáról részletesen beszámol Lukácsnak, valamint arról is, hogy az egyes fórumokról (kiadók, színházak, főleg Németországban) milyen válaszok érkeztek Balázs beküldött műveivel kapcsolatban. Ismerve Balázs egyéniségét, és azt az intenzív figyelmet, amellyel kötetei és művei sorsát kísérte, nyugodtan állíthatjuk, hogy ha ebben az időszakban kötete jelent volna meg, amelynek előkészítése ügyében ráadásul annyit leveleztek egymással, annak nyoma lenne a levelezésben. Nyoma lenne másrészt a sajtóban. Balázs műveivel – részben az ő saját ez ügyben kifejtett aktivitása eredményeképpen – ha mások nem, az ismerősök és feltétlen ellenségek foglalkoztak. 1910–11 táji novellás kötetéről nem ismerünk beszámolót. Nyoma lenne harmadrészt a Lukács-életműben. Nincs olyan szép-irodalmi kötete Balásznak ebben az időben, amelyről Lukács ne írt volna. Kapcsolatuk legintenzívebb éve ezek.

²² *Muzsikusmese*: az *Embermese* új címe.

²³ Balázs Béla: *Hét mese*. Gyoma, [1917], Kner Izidor kiadása.

Ennyit a novellakötet „objektív” sorsáról. A fentiek igazolják, hogy 1. Balázs Bélának 1911-ben semmiképpen sem, de még 1912-ben (esetleg 1911-es datálással, volt erre példa a korabeli könyvkiadásban) sem jelent meg novellás kötete; 2. ha megjelent volna, akkor sem a Nyugaton jelent volna meg, mert a tervezett misztérium- és dialóguskötet megjelenésének biztosítása érdekében nem fordulhatott hozzájuk Balázs, 1916-ban pedig nem tervezte volna a Nyugat egy *A csendet* tartalmazó kötet kiadását, ha már 1911-ben kiadta volna; 3. ha a kötet mégis megjelent volna, akkor sem lehetett volna *A csend* a címe.

Most már csak az a kérdés, hogyan alakult ki és vált oly szilárdá Balázs e novellás kötetének tévképzete, hogy még a legmodernebb szakirodalomba is beférkőzött. A magyarázat egy bizonyos értelemben az írás hatalmában rejlik. Ha valamit egyszer leírtak, az – nem létezőként is – sajátos létre tesz szert. Ez történt ebben az esetben is, a fázisok pontosan elkülöníthetők. Hogy a Balázs-monográfiába hogyan került az adat, azt konkrétan nem tudhatjuk, csak feltételezésünk lehet róla. De az bizonyos, hogy a gyakran használt és bárki által hozzáférhető irodalomtörténeti alpműben, Gulyás Pál alapvetőnek tekintett *Magyar írók élete és munkái* című kézikönyvében már szerepel. A Gulyás-lexikon minden említett mű után zárójelben felsorolja a művel foglalkozó recenziókat, ismertetéseket, a rá való utalásokat. Balázs Béla egyéb művei után is részletezi ezeket. *A csend* után azonban mindössze ennyi áll zárójelben: Eml. Révai. Azaz: említi a *Révai Lexikon*. A *Révai-Lexikon* Balázs-szócikke valóban említi *A csend* című novellás kötetet mégpedig Balázs kötetei kronologikus sorrendjében az utolsó helyen, tehát utolsó műveként, 1911-es évszámmal jelölve. Az a lexikon-kötet, amely ezt a szócikket tartalmazza, impresszuma tanúsága szerint szintén 1911-ben jelent meg. A szócikk tehát *egyidős* az említett novellás kötettel, amelynek 1911 elején még – a fentebb bemutatott levelezésből kitűnik – *reális esélye* volt a megjelenésre. Balázs 1910 végén nyugodtan nyilatkozhatott a *Révai Lexikon* szerkesztőségének – friss adatokkal kívánván szolgálni, nehogy a róla szóló szócikk már a lexikon megjelenésének pillanatában elavuljon –, hogy 1911-ben megjelenik *A csend* című novellás kötete. Arról már a lexikon nem tehet, hogy a kapott információ az irodalmi és gazdasági élet forgandósága folytán tévessé vált. A később felhasználók viszont, bízva a lexikon nagy tekintélyében és pontosságában – ellenőrzés nélkül átvették a benne foglalt adatokat.^{2 4}

^{2 4} Ezt a gondolatmenetet egy jóval a dolgozat elkészülte után a Lukács Archívum birtokába került levél is igazolja. Balázs nagyváradi

Most már csak arra kell választ keresnünk, hogyan került a monográfia bibliográfiájába az az információ, amely szerint ez a kötet a Nyugat kiadásában jelent volna meg. Erre ugyanis egyetlen *A csend* című Balázs-kötetről mint létezőről beszámoló forrás sem utal. Feltételezésünk szerint itt egyszerű félreolvasásról lehet szó, ha helyes az a hipotézisünk, hogy a Balázs-monográfia szerzője Révai, ill. Gulyás alapján vette be bibliográfiájába ezt a kötetet. (Más magyarázatot nem találunk.) Révai nem közöl topográfiai adatot, csak évszámot, Gulyás viszont a megjelenés helyét is megjelöli. Nem a kiadót, hanem a várost. A Gyoma megjelölés tehát egyértelműen Knerre utal, a Budapest vagy Bécs megjelölés azonban számos kiadót takarhat. A városnevet Gulyás első előfordulása alkalmával írja ki, az ezt követő esetekben csak annyit jelez: Uo., tehát ugyanott, ugyanabban a városban. Balázs valamennyi 1911 előtti műve Budapesten jelent meg, a tervezett novellás kötetet közvetlenül megelőző *A vándor énekel* című verseskötet a Nyugat kiadásában. Ez sincs odairva, de köztudott. Az ezt követő *A csend* cím után ez áll: Uo., 1911. Ezt az „ugyanott”-ot értelmezhetette a monográfia szerzője ugyanazon város helyett ugyanazon kiadóként, így jutván arra a következtetésre, hogy *A csend* c. novellás kötet a Nyugat kiadásában jelent meg.

Balázs Béla novellás kötetének kalandos sorsa – de csak az ő életművében még a dialóguskötet kalandja is – illusztrálja, mennyire – finoman szólva – mobilis volt akkoriban a könyvkiadás. Napok alatt ki tudtak hozni egy könyvet, de még a kiadásnak közvetlenül a megjelenés előtti fázisában is meghiúsulhatott egy mű közzététele. Ami a fél évszázad múltán visszatekintő kutatót arra figyelmezteti, hogy nem szabad minden tervet, minden említést készpénznek vennie, megvalósultnak tekintenie. Mert a filológia nem elégedhet meg a regék „hallgatásával és csodálkozásával”, a „honnan?”-ra is választ kell találnia.

LENKEI JÚLIA

---

nagynénjéhez írt levelében beszámol róla: „Bejutottam a Révai Nagy Lexikonba.” Ez a levél nem tartalmaz dátummegjelölést, de a szöveg tartalmi jegyei alapján pontosan behatárolható, hogy *A vándor énekel* c. kötet megjelenése, tehát 1910. októbere után és 1910. karácsonyi berlini utazása előtt íródott. Akkor tehát, amikor a Renaissance kiadásában éppen készülöben volt az 1911-re tervezett kötet.

DOKUMENTUM

VÖRÖSMARTY ISMERETLEN FELSÉGSÉRTŐ VERSE

Nem sokkal halála előtt kaptam dr. Uray Sándor (1878–1969) református esperestől, a debreceni kistemplomi egyházzész lelkipásztortól, aki családunk régi barátja volt, a következő levelet és versmásolatot:

„Kedves Viktorom,

régi irásaim között tegnap este rábukkantam erre a kéziratra s ígéretem szerint közlöm, mint a Csittvári Krónika egyik szomorú darabját. Eredetéről ennyit tudok: Világos után Vörösmartynak bújdosnia kellett. Így került Mátészalka mellett Gebe községbe (ma már Nyirkátának hívják a falucskát). Itt volt földbirtokos Csanády Miklós. Szép kastélya volt a falu végén. Gyermekekoromban láttam. Az édesapám Gebén volt segédlelkész és ugyanakkor Csanády Miklós két fiának nevelője. Vörösmarty valamilyen cimen rokonságot tartott fenn Csanádyékkal s bújdosása közben egy időre itt meghúzódott. A vers dátuma napján több vendég jött össze a Csanády-kúrián. Kvaterkázás közben valaki felkiáltott: ma van az osztrák császár születésnapja. Mihály barátunk, nem irnál erről egy takaros verset? Vörösmarty behúzódott a vendégszobába s aránylag rövid idő múlva hozta a verset. Az én édesapám a Vörösmarty kéziratáról vett másolatot. Én meg az ő példányát használtam. Tehát ez a másolat hiteles . . . Téged szeretettel ölel hű öreg barátod

Uray Sándor

Debr. 1968. okt. 17.

„1853. Aug. 18. Gebe. Vörösmarty Mihály.

Bort fiuk, bort! Bor kell a kupába!
Borba fojtsuk a borongó kedvet, –
Áldomásunkat ne rontsa el bú,
Viditsuk fel az őszinte nedvvel.

A magyar nép első emberének:
A királynak van születésnapja.
Furcsa volna, hogyha felköszöntőt
A magyartól a király nem kapna.

S érdeméhez mérve a köszöntést:
Vérpiros bort töltünk a pohárba,
Igyuk ki azt a száraz fenékig,
Hogy belőle csepp se menjen kárba.

„Milyen jelent hagytál a hazának,
Olyan áldás szálljon életedre.
S mennyi békót ártatlanra fűztél:
Fűzze a sors mind a te kezedre.

A szerencse úgy legyen sajátod,
Amint azt a magyar nép kívánja,
Álmaidat sátányok zavarják:
Te akasztott emberek királya!

Ágyad váljék izzótűz parázszsá,
Étkedet fel a férgek emésszék.
Italul nyerj a kiontott vérből,
Vérpad legyen, melyre ülsz le, a szék.

Koldusbotra juss, mint sok ezeren,
Kiktől mindent-mindent elraboltál.
Mert te a hazának nem királya:
Gyilkolója, megrablója voltál.

Alamizsnát koldúlj palotákban,
 És a részvét mégis meg ne szánjon.
 Ne legyen e földön nyugodalmad,
 Isten – ember együtt megutáljon.

És amennyi napot e hazának
 Vértanui tömlöcökben élnek, –
 Annyi éveket élj e világban:
 S szenvedj, miként azok szenvedének.

S ha majd méltó büntetésed vetted,
 S testedből a lelked kiereszted: –
 Poraid a forgószél seperje
 S bitófa légyen a sírkereszted.

Az eredetiből leírta Gebén 1865: U. J.”

A levelet és a verset akkor félretettem, várva és remélve, hogy valami objektív és kétségbevonhatatlan bizonyítékot találok az utóbbi hitelességére nézve. Ez mindmáig nem sikerült, most mégis közlöm abból a megfontolásból, hogy ha a vers valóban a Vörösmartyénak bizonyul, akkor nagy hiba lenne a nyilvánosság elől visszatartani. Ha utánzat, a kétségkívül ügyes verselő (aki nem rögtönöz, mert ideje van) a jegyzet-anomáliákat könnyen kiküszöbölhette volna. (Pl. 35. sor Annyi évet éljél a világban vagy élj a nagyvilágban, 3. sor Áldomásunk el rontsa a bú, 27. sor Mert hazánknak te nem a királya.) A hamisító vagy utánzó kevesebb licenciát engedett volna meg magának. (40. sor És bitófa legyen sírkereszted.) Művészileg semmiképpen nem tartozik ugyan a költő java terméséhez, témája és mondanivalója azonban nagyon is figyelemre méltó, sőt bizonyos mértékig új megvilágításba helyezi Vörösmarty és a szabadságharc viszonyát, s ezzel legalábbis bukásában való olyan fokú azonosulására vall, amelyet egyetlen más művéből sem olvashattunk ki. Ez az élménykör ugyanis az ilyen vonatkozásban csúcspontokat jelző *Előszó*ban jóval áttételesebben, az *Átok*ban pedig Görgey elleni személyes támadás képében fogalmazódik meg. Személyes támadás az idézett vers is, de mekkora különbség a megtámadott személyben s ezzel a kockázatvállalás fokában! A bujdosó, veszélyben levő Vörösmarty egy ilyen vers pusztá megírásával hallatlan mértékben – sőt hozzátehetjük, józanul nézve oktanul – növelte a ráleselkedő

veszélyt. Hiszen az *Átokért* sem igen dicsérték volna meg, ezzel a kíméletlen császárköszöntővel viszont a legsúlyosabb felségsértést, jog szerint főbenjáró bűnt követett el, ami a detronizáció utáni hivatalviselésének vádjával egybekapcsolva, ha leleplezik, akár az életébe is kerülhetett volna.

A fő kérdés természetesen a vers hitelessége. Ahhoz, hogy Uray Sándor semmit sem változtatott vagy torzított, amit itt előad és le-másol, a legcsekélyebb kétség sem fér. Valóban köztisztelőben álló férfi volt, aggályos korrektségéről kiváltképpen nevezetes. Amellett irodalmi hajlamai is voltak; nyugdíjas korában főleg irodalmi vonatkozású emlékei leírásával, feldolgozásával foglalta el magát, ezeket adattári anyagul én vettem át annak idején mint a Déri Múzeum irodalmi muzeológusa. Volt tehát bizonyos praxisa szövegekkel való bánásban; a szöveg sérthetlenségének elvét, az idézés betű szerinti pontosságának következményét pedig nyilván már teológusként beidegezte, talán még jobban is, mint a bölcsészek általában. Textológiai szempontból semmiképpen sem tekinthető laikusnak.

[*Férjem befejezetlen írása. Itt hagyta abba 1982. január 14-én, a halála előtti napon.*]

JULOW VIKTORNÉ

MEGJEGYZÉSEK A VERS KELETKEZÉSÉRŐL

Hálások lehetünk Julow Viktornak a közlés előkészítéséért, s a szövegküldő Uray Sándornak hagyománytisztelő lelkiismeretességéért. Az Irodalomtörténet pedig egyik kötelességének tesz eleget, mikor Julow Viktoréval nyilván egybeeső meg gondolás alapján ad helyt a szövegnek: „ha a vers valóban a Vörösmartyénak bizonyul, akkor nagy hiba lenne a nyilvánosság elől visszatartani”.

„A fő kérdés természetesen a vers hitelessége” – ahogyan Julow írta. Halála megakadályozta, hogy alkalmi reflexiókon túlmenően ismert alaposágával tüzetesen vizsgálja ezt a kérdést. Épp hogy megkezdett munkáját folytatva – de korántsem lezárva – tehet a Vörösmarty-filológus néhány észrevételt.

1. Ami a vers „eredetéről” írtakat, egyszersmind annak keltezését illeti, szinte bizonyos, hogy tévedésről, – de magyarázható tévedésről van szó. Mint ismeretes, Vörösmarty bujdosása lényegében a világi fegyverletételtől 1849. december közepéig tartott. (Számos, kétségbevonhatatlan adat mellett Vörösmarty ezt maga írta meg Ujfalvy Sándornak Baracskán, 1850. december 27-én kelt levelében.) Vörösmarty 1850 májusától a Baracska melletti szentiványi pusztán telepedett meg,

ott is élt jóformán haláláig; Pestre, Balatonfüredre, Kehidára, a szomszéd községekbe ellátogatott, de hogy 1853-ban Gebén járt volna, arra semmi adat; a kritikai kiadás egy 1853-ból, öt 1854-ben kelt verséről tud, ezek mindegyikének alaphangoltsága azonban jelentősen elüt a közölt vers tónusától; illetve Vörösmarty ilyen lázadó-kihívó, közvetlenül kritikai érdekű vers megírásának a lelkiállapotába 1850-től nemigen kerülhetett. Nyomorúságos egzisztenciájának biztosítása maradtéktalanul lekötötte; politikai érdeklődését az osztrák–oros viszony alakulása, majd a krími háború foglalkoztatta; a haza (és az emberiség) nyomasztó helyzetét ez idei verseiben elvontan, áttételesen fogalmazta meg.

A keletkezés körülményeit, idejét illető nyilvánvaló tévedés azonban magyarázható: az ilyenfajta lokális-családi hagyományfűzésnél természetes kontaminálás képezheti az alapját. Valószínűleg (esetleg) a következők összebonyolítása:

Világos utáni bujdosása során Vörösmarty Bajzával mintegy három hétig (szeptember végétől kb. október közepéig) valóban Gebén, Csanády János házában talált otthont; itt írta október 10-én a *Setét eszmék borítják* . . . kezdetű és *Átok* címen ismertté vált verseit, amelyekkel a közölt versszöveg sokkal inkább rokonítható, mint az 1853–54-ben írt verseivel, pontosabban csak ezekkel rokonítható.

Az a „kép” – hogy ti. Vörösmartyt „kvaterkázás közben” noszogatják versírásra, s hogy a költő „behúzódott a vendégszobába, s aránylag rövid idő múlva hozta a verset” – persze lehet, hogy igaz. De erős a gyanú, hogy ezt a „képet” *A vén cigány* keletkezéstörténete vitte be a 60-as, 70-es évek köztudatába, s abból szivároghatott a szűkebb családi-lokális hagyománytudatba, amely aztán – ki tudja mikor és ki által –, de minden bizonnyal teljes jóhiszeműséggel erre a közölt versszövegre „alkalmazta” a keletkezés-jelenetet. Az 1863–1864-ben megjelent Vörösmarty kiadásban ugyanis Gyulai Pál, majd némileg bővebben a Vasárnapi Újságban (1900. 48. sz.) Baráth Ferenc – ez utóbbit idézem – ilyenformán adták elő a híres vers születését: „Vörösmarty Egressy Galambos Sámuel vendége volt . . . Az ebéd melletti beszélgetés közben jelenlevő barátai gyöngéden unszolták a költőt, hogy írjon már valamit, hiszen az ilyen szomorú időkben van legnagyobb szüksége a nemzetnek nagy költői vigasztalásra. Vörösmarty mindjárt az ebéd után egy oldalszobába vonult, s ott megírta *A vén cigány* három első versszakát . . .” Hogy az ilyenfajta kép a maga stilizáltságában

milyen tartósan hat és vonzza az „alkalmazást” arra jellemző, hogy nemrégiben egy olyan társasági vitában kellett „döntőbírónak” lennem, amely akörül forgott, hogy vajon a *Fóti dal* „helyben” írta-e Vörösmarty vagy sem – holott az egész Fóti dal-irodalomban nyoma sincs a „helyben-írásra” való utalásnak.

Visszatérve a fő kérdésre: fentiekből következően a hitelesség vizsgálatának jóformán előfeltétele, hogy elveszük a versszöveg keltezését: külső – s ehhez elég átfutni a verset – belső okok is teljesen valószínűlenné teszik, hogy ezt a verset – ha az övé – Vörösmarty 1853. augusztus 18-án és Gebén írta légyen.

Az sem valószínű, hogy 1849. augusztus 18-án írta. (Már csak azért sem, mert ezt a keltezését „nehéz” 1853-ra elírni.) Igaz, erre a napra esett Ferenc József születésnapja, s a vers erre konkrétan utal. A kérdés itt abban rejlik, hogy a világsi fegyverletételt követő 5. napon volt-e már elegendő információs alap Ferenc József versszöveg szerinti beállításának („mennyi béklyót ártatlanra fűztél” – „akasztott emberek királya” – „kiktől mindent-mindent elraboltál” – „e hazának Vértanui tömlöcökben élnek”). Az osztrákok ugyan 1849. július 11-én már megszállták Pestet, de az ellenforradalmi megtorlás még korántsem bontakozott ki oly módon, formákban és dimenziókban, ahogyan a vers király-képe ezt érzékelteti. Ez a Ferenc József-kép jó néhány hónappal későbbi (október 6!) tapasztalatokat és a rákövetkező idők tapasztalatait feltételezi, azok alapján lett kirajzolható.

2. Ami a hitelesség másik oldalát, a szöveget, annak belső érveit illeti: a versszöveg a Vörösmarty életműben járatos filológus számára is elég „vörösmartyas” csengésű. Az első három-négy versszak Vörösmarty híres „tósztjának” verbális fordulatait visszahangozza (*Fóti dal*: A legelső magyar ember a király. *Itt*: A magyar nép első emberének; – *Fóti dal*: Borban a gond megbetegszik / Él a kedv. / Nincs a földön gyógyerőre / Több ily nedv / Borban a bú, mint a gyermek / Aluszik – *Itt*: Borba fojtsuk a borongó kedvet, / Áldomásunkat ne rontsa el a bu, / Vidítsuk fel az őszinte nedvvel. – S óhatatlanul eszünkbe jut a *Szép Ilonka*: A király az: „Áldás életére!” / „Fény nevére, áldás életére” *Itt*: olyan áldás szálljon életedre.)

A versszöveg második felének verbális asszociáció-hozama ugyan kisebb, viszont szerzői-költői alpmagatartása: a közösség nevében átkot szóró pozíciója, s ezzel a verhányad szerkezete, ritmusa, dinamikája kísérteties hasonlóságot mutat Vörösmarty különösen két versének *Az úri hölgyhöz* (1841) és az *Átok* (1849) címűek esetén szerepű betétei-vel:

Tennen fajodban éljen ostorod,
Csaljon meg akit legjobban szeretsz.

Hervadjon el szépséged! a gyönyör
Váljék utálattá, ha ízleled;
S midőn panaszbán bánatod kitör,
Legyen kacszaj reá a felelet.

(Az úri hölgyhöz)

Hervadjon a fű, ahol megpihenne,
Akadjon fel, midőn a fára néz,
Enyhet ne adjon éhe, szomszja ellen
A föld s ne nyújtson soha emberkéz . . .

Kergesse őt a balszerencse, mint
Szilaj kutyák a felriadt vadat.
Éljen nyomorból kínból mindhalálíg
S ha elhal, verje meg a kárhozat

(Átok)

Itt: Ágyad váljék izzótűz parázsszá,
Étkedet fel a férgek emésszék.
Italul nyerj a kiontott vérből,
Vérpad legyen, melyre ülsz le, a szék stb., végig.

3. Mindezek alapján a legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a vers valóban augusztus 13-án, a király születésnapján (ebből az alkalomból) s valamikor az 50-es években íródott. Az is igaz lehet, hogy a vers Gebén született. Nemcsak, mert a kézirat ezt jelzi, hanem az *Átok*kal való hangulati-hangvétebeli rokonság is erre enged következtetni. Míg ugyanis a vers *Fóti dal* –, *Szép Ilonka* –, *Az úri hölgyhöz* – reminiscenciái litteratus emberben elevenen élhettek, – addig az *Átok* csak az 1910-es évek elejétől vált – részletek folyamatos közlése révén – ismertté. *Ismert lehetett viszont Gebén.* Az *Átok* kéziratát a kompromittáló irataitól szabadulni akaró Vörösmarty nyilván otthagya, abból másolták, s terjedt a kéziratok másolatok alapján, mígnem Csanády János fia – lehetséges, hogy az Uray Sándor említette Csanády Miklós – az eredetit el nem küldte magának Görgeynek (Tolnay Vilmos: *Vörösmarty Görgey-verse*. ItK, 1925. 90.)

Azaz: az *Átok* eredeti kézirat-központjának környékén – amely egyben a Vörösmarty-bujdosás lokális hagyomány fenntartásának és önkéntelen kompilálásának is szellemi-regionális övezet volt – könnyen akadhatott valaki, aki jóhiszemű szándékosan Vörösmarty „tolla alá” írt egy költeményt, többek közt azért is, mert az *Átok* ismerőjeként tudta, hogy Vörösmarty ilyet is írhatott volna. Mindenestre, ez (illetve a versszöveg keltezése) már olyan időben történhetett, amikor elhomályosult, hogy Vörösmarty Gebén 1849-ben tartózkodott, ill. amikorra már természetesnek tűnhetett olyan tévedés, hogy Vörösmarty még 1853-ban is bujdosott. Hogy ez a valaki személy szerint ki lehetett? Uray Sándor édesapja, Csanádyék két fiának segédlelkész nevelője, talán annak a Dobossy nevű református papcsaládnak valamelyik tagja, akik rokonságban voltak Vörösmartyval, Bajzával, s akik Szentesen menedéket adva számukra, igazították őket annak idején Gebére, Csanády Jánoshoz? (Kritikai kiadás 18. k. 435.) Tulajdonképpen mindegy: a bujdosó-hagyomány és a titokban tartott, de másolt *Átok* ismerőinek, olvasóinak körében a lehetőség adva volt.

Azt azonban, hogy a vers nem Vörösmartyé, *teljes biztonsággal* nem merném állítani. Ehhez napra pontosan tisztázni kellene bujdosó-vándorlásának útvonalát, tartózkodási állomásait. Másként fest ez Brisits Frigyesnél (Kritikai kiadás 18. k. 435–6.) mint ahogyan jómagam kíséreltem meg az egymásutánt összeállítani (Kritikai kiadás 3. k. 551–2.). Egyidejűleg tisztázni kellene, hogy ezekben a történelmi pillanatokban – a világos utáni napok zűrzavarában – volt-e, lehetett-e szóbeszéd tárgya Ferenc József születésnapja, s milyen kép élt róla a magyar hazafiakban. Ilyen irányú vizsgálódások *hozhatnak* olyan eredményt, hogy Vörösmarty a verset 1849 augusztusában írta, s – hasonlóképpen az *Átok*éhoz – kézirat-másolata „forgott” s most annak egyik leszármazottja bukkant elő. Mert írni *írhatta* a verset Vörösmarty. Ha csak a merő szöveget tekintjük, stílári kizáró ok nem érzékelhető, mint ahogyan politikai, szemléleti kizáró ok sem. 1848-as publicisztikájában ismételt és viszonylag közvetlen tanúságot tett mindenkori zsarnokgyűlöletéről; megszavazta a detronizálást, s a szabadságharc bukását közvetlenül követően az istenkáromlásig (Setét eszmék borítják . . .) és Görgye átkozásig volt elkeseredett. *Ettől* a Vörösmartytól és *ekkor* elképzelhető egy ilyen „felségsértő” kifakadás.

De ismétlem: *ennek a versszövegnek szerzője aligha Vörösmarty.*

TÓTH DEZSŐ

EÖTVÖS JÓZSEF KÉT LEVELE 1848-BÓL

Életművek vagy gyűjteményes kiadványok megjelenése után az addig lappangó vagy elfeledett írások, dokumentumok érdekessége érthetően megnő és indokoltá teszi publikálásukat. Ilyenek az alábbiak is, amelyekkel Eötvös József leveleinek 1976. évi kiadását kívánjuk kiegészíteni a más irányú levéltári kutatások során előkerült eredeti anyagokkal. Közülük a legérdekesebb: a Vasvári Pálhoz intézett levél száz évvel ezelőtt már megjelent nyomtatásban.

Vasvári és Eötvös levélváltása

Eötvös 1848. szeptemberi visszahúzódása a politikától közismert. Kevésbé szoktunk azonban felfigyelni arra, hogy a márciusi napokban Eötvös ugyanolyan aktív volt, mint deznált minisztertársai. Tudjuk például, hogy március 30–31-én éjjel még Bécsben tárgyalt, április 1-én hajnalban pedig már Pesten volt, ahová Perczel Mórral együtt hozták meg Pozsonyból a főváros közvéleményét megnyugtató királyi leiratot.¹ Eötvösnek mint kijelölt oktatásügyi miniszternek azonban más feladata is volt: a tanáraival és a vizsgarenddel elégedetlen, az óralátogatást a minisztérium beiktatásáig megtagadó jogász- és bölcsészhallgatók megnyugtatója.² Eötvös április 2-án, vasárnap délelőtt meg is látogatta az egyetemet, ahol meghallgatta az összegyülekezett ifjúság kívánságait, amelyeket Vidacs János terjesztett elő. Eötvös természetesnek tartotta az igényelt tanszabadságot (ez szerepelt a felterjesztett törvényjavaslásban is) és a magyar nyelvű oktatást. A név szerint is megnevezett „obscurus szolgalelkű tanárok” eltávolítására azonban nem tett ígéretet, azok „rögtönítéletkép” való elmozdításával nem értett egyet. Bizalmat kért az ifjúságtól, mely „a forradalomnak nagy tényezője volt”, és ígérte: kívánalmaik ügyében el fog járni.³ Az ifjúság követeléseinek

¹ Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivtvása 1848-ban*. Bp. 1971. 311. és a köv.

² Március 18-án a fővárosnak Pozsonyba induló küldöttségéhez csatlakoztak az egyetem képviselői is, akik másnap benyújtották az országgyűlésnek saját petíciójukat. Ennek nagy szerepe volt az egyetemről szóló 1848: XIX. tc. megszületésében. L. Hajdú János: *Eötvös József báró első minisztersége*. Bp. 1933. 57.

³ Eötvös látogatásáról l. Kovács Ágoston: *Az egyetemi ifjúság*. Pesti Divatlap, (PD) 1848. ápr. 8 (17), 443–444.

hírére a bölcsészkar igazgatója, Korizmicz Antal apát azonnal le akart mondani, jóllehet az ő neve nem szerepelt a Vidacs által említett tanárok között. Április 4-én Korizmicst Eötvös levélben kérte fel maradásra, mindaddig, amíg utódjáról gondoskodhat.⁴

Az ifjúság természetesnek tartotta, hogy a kormány hivatalba lépése után visszatérnek az öreg és konzervatív, sokszor magyarul sem tudó tanárok elmozdítására. Maga az 1848: XIX. tc. is kimondta, hogy az egyetemi rendes tanárokon kívül „más jeles egyének is, a minisztérium által ideiglenesen megállapítandó, későbbben pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktassanak”. Ennek szellemében a hallgatók ismét megfogalmazták a maguk kívánatait és a márciusi napok óta egy csapásra népszerűvé vált Vasvári Pált szerették volna látni a történeti tanszék élén. Vasvárinak nemcsak szakmai és filozófiai ismeretei vannak – hirdette a Pesti Divatlap –, de előadásai szépek, világosak és azokba lelket is tud önteni.⁵

Eötvös április 29. és május 2. között Bécsben volt, így a május eleji izgatott napokban tért vissza a fővárosba. Ekkor kereste meg őt az egyetemi ifjúság küldöttsége öt pontból álló kívánságával, amelyet egy választmány előterjesztésére „az összes ifjúság magáévá tett”. Az első pont Vasvári kinevezésére vonatkozott, hogy ti. „az általános történettant Vasvári Pál, a március 15-i ifjúság kegyence adja elő”. A küldöttség indokolása szerint ugyanis a bölcsészkaron „a történettant egy az ifjúság bizalmát teljességgel nem bíró tanár adja elő”, s a mellé helyezett „rendkívüli tanár, a köztiszteletben álló Horváth Árpád” nagyon el van foglalva az oklevéltan, „a magyar oknyomozó történet” és az egyetemi nemzetőrség szervezésével. Eötvös a küldöttség előterjesztésének csak a 4. pontjával értett egyet, hogy ti. a magas szigorlati vizsgadíjakat töröljék el, a többi követelésre tagadó választ adott.⁶ A küldetésről való beszámolás érdekében május 6-án összehívták az egyetemi ifjúság közgyűlését, amely igen szenvedélyesen reagált az elutasítással felérő ered-

⁴ Eötvös levelét Szentpétery Imre említi, mint amely a bölcsészeti kar 1848–49-es iratai között található. Szentpétery Imre: *A Bölcsészettudományi Kar története 1635–1935*. Bp. 1935. 736. Sajnos, ezek az iratok elpusztultak.

⁵ L. a „Fővárosi hírek” rovatát. PD, 1848. máj. 6 (21), 583.

⁶ A 2. pont az ifjúság számára egy bármikor igénybe vehető sajtógépet kért az Egyetemi Nyomdában; a 3. pont a régi rendszer embereinek a minisztériumban való alkalmazása ellen tiltakozott; az 5. pont az ifjúság bizalmát nem élvező tanárok elbocsátását kívánta. Marczius Tizenötödike, (MT) 1848. máj. 9 (47), 187.

ményre. Végül is a mérsékelték győztek és úgy határoztak, hogy egy, az egyes évfolyamok megbízottaiból álló újabb küldöttség menjen a miniszterhez, tájékoztassa az elutasítás által okozott ingerültségről és ismételve meg a kérelmeket – a sajtóra támasztott igények elhagyásával.⁷

Az egyetemi ifjúság követelése, a jelek szerint, találkozott Vasvári elképzelésével, ezt bizonyítja az alábbi levél. Mivel datálatlan, nem tudjuk eldönteni, hogy pontosan melyik nap keletkezett, de feltehetően május 3. és 5. között. Ezt valószínűsíti az, hogy Vasvárinak a beadványban említett *Történeti névtár* c. munkáját a Marcius Tizenötödike május 4-én kezdte hirdetni mint frissen megjelent kiadványt, s Eötvös-nél az említett küldöttség a május 6-i közgyűlés előtt járt. Azt pedig joggal feltételezhetjük, hogy Eötvös szóbeli elutasítása után Vasvári már nem adta volna be kérelmét.⁸

A megszólítás nélküli beadvány teljes szövege az alábbi:

E történeti munkában mint kezdetéből kitűnik, ki lesz merítve honunk történeti tényeinek legapróbb részlete is; azért van legalább is 15–20 füzetre tervezve. Én tudom, miszerint 50 füzetnél is többet igényel a munka ily részletes modorban. De hazánkban ily szakbeli munka még nincs, s azért teljesen ki akarom dolgozni. – A kiadó e zavargós körülmények közt ily komoly munka nyomtatását csak lassan eszközölheti, mert a sajtókat a röpiratok foglalják el. Képeket is csak később adand. Remélem, miszerint ismereteim mutatóványául elég leendő két füzet addig is, míg a többi következendik.

Jelenleg a világtörténetből az első francia forradalom terjedelmes kidolgozásán működöm.

Vasvári Pál

U.I. A tanári szék engem biztosítana a történetek szaktudományának, s komoly munkákon fognék működni. Ne kinszerítsen tisztelt miniszter úr! hogy e fáradalmas pályát hálátlannak

⁷ L. a MT id. máj. 9-i számát.

⁸ Nem látszik valószínűnek, hogy Vasvári Eötvös biztatására adta volna be kérelmét írásban, mint azt Thallóczy vélte. L. Thallóczy Lajos: *Vasvári Pál s a pesti egyetemi ifjúság 1844–1848/49*. Bp. 1882. 80.

kelljen nyilvánítanom – mert kilátást nem nyújt – és oda kelljen lépnem az időszaki sajtóhoz és aprószerű tárgyakra forgácsolni erőmet. Én 3 laphoz is voltam szerkesztőül felhíva: de nem fogadám el; mert mint izgató, a haza jelen körülményei közt, nem akarok fellépni. És visszatértem családi tűzhelyemhez, a históriához. Meddig maradhatok itt, azt sok tekintetben tisztelt kultuszminiszter úr döntendi el.

V. P.⁹

Ez a levél tehát Eötvösnél lehetett, amikor a május 6-i ifjúsági közgyűlés küldöttsége a minisztert megkereste. A szószóló Korányi Frigyes előterjesztésére Eötvös hangsúlyozta, hogy az egyetemi reform az egyik legfőbb gondja, de az egyrészt még részleteiben kidolgozandó, másrészt pedig a rendes tanári kinevezéseket csak néhány évi magántanárság után találná helyesnek, ha az illető valóban népszerű, hogy az ifjúság ne kényszerüljön olyan személyt hallgatni, akiben nincs bizalma. Ezt és a továbbiakat sikerült Eötvösnek olyan meggyőző érveléssel előadnia, hogy a küldöttség a megismételt elutasítást tudomásul vette, sőt az egyetemi hallgatók május 7-én tartott újabb közgyűlése is megnyugodva fogadta azt.¹⁰

Ilyen előzmények után – de lehet, hogy még a második küldöttség látogatása előtt – született meg Eötvös alábbi, május 6-án kelt saját kezű levele Vasvárihoz. Az ugyancsak megszólítás nélküli levél szövege a következő:

Minthogy a történettudományi tanárságra nézve, mielőtt az egyetem öszves szerkezetében a legszükségesebb változások nem történtek, a jelen oskolai év alatt, semmi újabb rendelkezések történni nem fognak; Önnek írásban kijelentett kívánságát nem teljesíthetem. A jövőre nézve – amennyiben tisztelt

⁹ L. Országos Levéltár H 117. Vasvári Pál iratai. Autográf, tintával írott levél. A szöveget közli – önkényes kurziválással – Thallóczy: i. m. 80. A levél eredeti őrzési helye az 1848-as vallás- és közoktatásügyi minisztérium levéltárában volt; l. Hajdú: i. m. 51.

¹⁰ MT, 1848. máj. 9 (47), 187.

uraságod e tanszék elnyerését később is óhajtaná – útmutatásul kijelentem: hogy valamint minden jól rendezett egyetemenél, úgy a pestinél is, rendes tanárrá ezentúl csak az fog kineveztetni, ki vagy valamely *szorosan szaktudományi* munka által magának általjánossan elesmert irodalmi nevet szerzett, vagy az egyetemenél és akadémiáknál magát mint privát docens már kitünteté; s hogy míg hivatalos működésem tart, én e szabálytól – mely minden önkénynek legjobb óvszere – soha eltérni nem fogok, bármily nagy legyen is azon vélemény, melyben [sic] egyes tanszékeket kívánó egyedek, képessége s jeles tehetségei iránt viseltetem. – Hazafiúi tisztelettel,

alázatos szolgája
Eötvös József^{1 1}

Május 6-án a Batthyány távollétében az őt helyettesítő Deáknál tartott minisztertanácsi ülésen Eötvös nyilván beszámolt a történekről, mert Széchenyi aznap a következőket jegyezte fel naplójába: „Vasvárit professzorral választották a diákok. Eötvös nem akar engedni . . . de fog!”^{1 2} Mint látjuk, ez nem történt meg, igaz, Eötvös a második küldöttség megérkezése előtt esetleg már értesülhetett arról, hogy a közgyűlés eleve kimondotta: semmiféle demonstrációt nem helyesel, sőt nem fogják megengedni, hogy ilyenekkel az egyetem hírére bemocskolják.^{1 3} A történethez még hozzátartozik, hogy 1848 júniusában nyugdíjazták ugyan Reisinger János egyetemi tanárt, a bölcsészeti kar történeti tanszékének vezetőjét, helyére pedig kinevezték a már említett Horváth Árpádot – Szendrey Júlia leendő második férjét –, de az így

^{1 1} L. *Vasvári Pál iratai*. A levél külzetén ugyancsak Eötvös sk. írása: „Vasvári Pál úrnak megkülönböztetett tisztelettel. *Pesten*.” A levél szövegét közli némi olvasati eltéréssel Thallóczy: i. m. 81.

^{1 2} Széchenyi István: *Napló*. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Oltványi Ambrus. Bp. 1978. 1244.

^{1 3} Eötvös elleni demonstrációra nem került sor, de máj. 8-án a fővárosi macskazenéből kijutott Nyéki Mihálynak, Eötvös frissen ki-nevezett osztályfőnökének is. (Az esetről *Országos macskazene* címmel a MT, máj. 9-i száma ad hírt.)

megürült magántanári állást Vasvári nem kapta meg.¹⁴ Igaz, ekkor ő már a pénzügyminisztérium adó- és pénzügyi osztályának volt a titkára.

Eötvös lemondólevele

A Batthyány-kormány 1848. szeptember 11-én lemondott, de nem ismerjük sem az egyes miniszterek, sem a miniszterelnök erre vonatkozó írásos nyilatkozatát.¹⁵ Az 1848. évi minisztérium levéltárában, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium nem iktatott elnöki iratai között azonban ott található Eötvös szeptember 9-én kelt feltételes lemondó levele és mellette a minisztérium tisztviselőihez szóló egyidejű rendelete. Mindkét irat idegen kéz írása, csak az aláírás Eötvösé. Forma szerint csak az első, a Szász Károly államtitkárhoz intézett lemondó nyilatkozat tartozik a szorosán vett levél műfajához – az is csak szélesebb értelmezés esetén –, életrajzi vonatkozásai miatt azonban a két rövid irat megérdemli az együttes közreadást.

A keletkezés körülményeinek tisztázása előtt lássuk először a két okmányt!

Szász Károly vallás és közoktatásügyi álladalmi titkár úrnak

Miniszteri tisztetmről netalán bekövetkezendő lemondásom esetében: Önt tárcám kormányzatával ideiglenesen ezennel megbízván, e részbeni rendeletemet kellő használatul Önnek átteszem.

Budapest, szept. 9-én 1848.

vallás és közoktatási miniszter
B. Eötvös József

¹⁴ Hajdú: i. m. 147. Szentpétery i. m. 376. úgy tudja, hogy egyidejűleg megtörtént Vasvári magántanári kinevezése is, de ezt az állítást semmivel nem támasztja alá.

¹⁵ L. Urbán Aladár: *A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról.* Bp. 1981. 499–502.

Rendelet
a vallás és közoktatásügyi minisztérium
minden tisztviselőihez

Önök ezennel értesítettek, miszerint miniszteri tisztemről lemondván, tárcám ideiglenes kormányzatát további rendelkezésig ezen minisztérium álladalmi titkárra [sic] Szász Károly úrra bíztam; kinek tehát Örök, mint ezentüli főnöküknek, hivatalos rendeleteit híven és pontosan teljesíteni köteleztetnek.

Budapest, szept. 9-én 1848.

vallás és közoktatási miniszter
B. Eötvös József^{1 6}

Ismeretes, hogy augusztus 29 és szeptember 9 között Batthyány és Deák Bécsben tárgyalt, Mészáros Lázár már korábban a déli táborba utazott, Esterházy szeptember első napjaiban lemondott, Széchenyi pedig szeptember 5-én elborult lélekkel hagyta el az országot. A fővárosban tehát a kormány tagjai közül csak Kossuth, Szemere, Klauzál és Eötvös tartózkodott, akik közül Klauzál a miniszterelnököt, Szemere pedig a hadügyminisztert helyettesítette. A bizonytalansággal teli napokban, amikor – a Bécsben levő Batthyányék megkerülésével – megérkezett az udvar ultimátuma (a hírhedt „Staatschrift”), amikor Batthyányék kudarcáról hozták a hírt a császárvárosból érkező futárok, s amikor az országgyűlésnek az uralkodóhoz menesztett küldöttsége sem tért vissza az előírt negyvennyolc órán belül, talán nem csodálkozhatunk a fenti iratok megszületésén. Különösen akkor nem, ha ismerjük Eötvös szorongásait, amelyek szeptember 29-én véglegesen menekülésre készítették. Mivel ezekben a napokban Eötvös is járt Bécsben, a kérdés az, hogy a közölt *feltételes* lemondó nyilatkozat a bécsi út előtt vagy után keletkezett?

^{1 6}OL H 54. VKM elnöki nem iktatott iratok. (Nagy valószínűség szerint mindkét iratot Markovics László fogalmazta, aki szept. 7-én lépett elő miniszteri titkárból tanácsossá.) A tisztviselőkhez intézett rendeletet közli Felkai László: *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége*. Bp. 1979. 110.

Pulszky Ferenc, a bécsi magyar külügyminisztérium volt államtitkára említi emlékirataiban, hogy Batthyányék bécsi tartózkodása idején értesült arról, hogy Eötvös Bécsbe érkezett s ott álnéven jelentkezett be a szállodába. Majd megjelent Eötvös és útlevelet kért tőle Svájcba. Arra a kérdésre azonban, hogy lemondott-e miniszteri tisztéről, nemmel felelt, így Pulszky – legalábbis először – megtagadta az útlevél kiállítását. Azt javasolta Eötvösnek, hogy vegye fel a kapcsolatot Batthyányval és Deákkal. Később – mondja Pulszky – Eötvös megnyugodott, megígérte, hogy visszatér Pestre, de az útlevelet a biztonság kedvéért mégis kérte. Pulszky ekkor az egész család számára kiállította az útlevelet.¹⁷

Ferenczi Zoltán Pulszkyra hivatkozva, ezt az epizódot szeptember 6–9. közötti időszakra teszi és azt írja, hogy Eötvös azután Deákkal tért vissza Pestre.¹⁸ Ez azonban már eleve gyanús, mert Batthyány és Deák együtt tért vissza az országgyűlés küldöttségével szeptember 10-én és a nehezen várt esemény annyira az érdeklődés középpontjában állott, hogy a számtalan szemtanú közül legalább egyeseknek fel kellett volna figyelni Eötvös visszatérésére is. Erről azonban egyik sem szól. Így eszik az a feltételezés, hogy Eötvös Pulszky intését megfogadva, hazatérve azonnal megírta – esetleg antedatálta – feltételes lemondólevelét.

Sötér István Eötvös életrajzában korrigálta Ferenczinek ezt a tévedését, rámutatva, hogy Eötvös nem Batthyányval és Deákkal tért haza, hiszen Trefort levelei arról tanúskodnak, hogy szeptember 13-án Eötvös még Bécsben volt.¹⁹ De marad a kérdés: milyen támpontot nyújt elutazása időpontjához a közölt lemondó nyilatkozat? Ennek eldöntésére ismét vissza kell térni Pulszkyhoz, akinek emlékezete, mint a fentiekből látható, a részleteket illetően nem működött tökéletesen. Úgy tűnik azonban, hogy Eötvös ijedelmének, menekülésének oka mélyebben rögzült, talán annak meglepő indoka miatt. Pulszky szerint Eötvös így adta okát menekülésének: „Anarchia állt be, Ivánka Imre bejött honvédjeivel, igazi rablóbanda, s elfoglalta erővel az Ujépületet.”²⁰ Mivel ez szeptember 9-én délután vagy este történt, a jelek szerint Eötvös azonnal megírta feltételes lemondását és Bécsbe utazott,

¹⁷ Pulszky Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1880. I. 122.

¹⁸ Ferenczi Zoltán: *Báró Eötvös József 1813–1871*. Bp. 1903. 169.

¹⁹ Sötér István: *Eötvös József*. Bp. 1967.² 232. Trefort szept. 15-én írta Bécsben tartózkodó feleségének, hogy aznap reggel Eötvös váratlanul megjelent nála Pesten. L. V. Waldapfel Eszter: *A forradalom és szabadságharc levelestára*. Bp. 1952. II. 46.

²⁰ Pulszky: i. m. II. 122.

nyilván az első hajóval – ha ugyan nem gyorskocsival tette meg az utat. Batthyányékkal semmi esetre sem találkozhatott Bécsben, mert azok 9-én délután indultak hajóval vissza. Ha Eötvös is hajóval ment, úgy a gőzösök valahol a Dunán kerültkék el egymást.

De – kérdezhetjük – miért válaszolta Eötvös Pulszkynek azt, hogy nem mondott le. Kérdés, hogy miként mondta ezt. Válaszolhatott egyszerűen tagadólag a lemondást firtató kérdésre, de el is mondhatta azt, amit ténylegesen tett. Pulszky számára ugyanis ez utóbbi sem merítette ki a lemondás tényét, hiszen amit Eötvös tett, az nem volt *szabályos* lemondás. Ezt a lépést nem feltételelesen (és titokban) kellett volna megtennie, hanem nyíltan: vagy István főherceg nádornak, vagy a Batthyányt helyettesítő Klauzálknak kellett volna lemondását benyújtania. Az Eötvös által szeptember 9-én aláírt okmány csak „netalán bekövetkezhető” lemondásról beszél, vagyis *lehetőségről*, amely a későbbiekben állhat elő. Nem kétséges, hogy erről a nyilatkozatról igen kevesen tudtak, s azt Szász Károlynak csak Eötvös Bécsből érkező utasítására kellett volna nyilvánosságra hoznia. (Érdekes, hogy az iratot Eötvös nem saját kezűleg írta, mint a Vasvárihoz intézett levelet.)

Felmerülhet még a kérdés, hogy hihetünk-e az iratokon levő dátumnak. Úgy tűnik, igen. Szeptember 9. előtt nem volt különösebb oka Eötvösnek lemondani, szeptember 11-én reggel pedig a minisztertanácsot követően megtörtént – Szemerét kivéve – az egész kormány lemondása. (Szász Károly nyilván tájékoztatta Batthyányt a kezébe adott okmányok tartalmáról.) Így a későbbiekben nem volt szükség arra, hogy ezt a dátumot használja. A váci tábor önkéntes nemzetőreinek a megjelenése pedig, ami szeptember 9-én történt, kétségtelenül némi izgalmat váltott ki a fővárosban azzal, hogy megszállta a sorkatonaság kezén levő s a tüzérségi készleteket őrző Újépületet. Ha Eötvös mint a kormány tagja értesült arról is, hogy Pest-Buda környékén részben idegen nemzetiségű serezedi alakulatok jelentek meg, részben pedig újabb önkéntes nemzetőri zászlóaljok gyülekeznek, az Egyenlőségi Társulat pedig toborzást hirdet, akkor joggal gondolhatott arra, hogy a főváros a fegyveres harc, a polgárháború küszöbén áll.

Trefort leveléből tudjuk, hogy Eötvös szeptember 15-én reggel már ismét Pesten volt. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy még aznap Kossuth javaslatára tizenkét tagú bizottságot küldtek a bécsi birodalmi gyűléshez, amelybe – Deák és Szemere mellett – Eötvöst is beválasztották.²¹

²¹ Beér János–Csizmadia Andor: *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés*. Bp. 1954. 232., 247; Waldapfel II. 52; Pulszky I. 164; Sőtér 233.

Így Eötvös szeptember 16-án reggel újra Bécsbe indult, s onnan valószínűleg szeptember 21-én tért vissza a deputációval.²² Mivel a küldöttséget Deák vezette, így Eötvös az ő kíséretében érkezett vissza a fővárosba. Ferenczi valószínűleg ezt tévesztette össze Eötvös előbbi visszatéréssel, amikor Deák társaságát emlegette.

URBÁN ALADÁR

BABITS KALLÓDÓ ÉRTEKEZÉSE

Egyetemi szakvizsgájához mellékelt önéletrajza szerint Babits az első félévben kivált a régebbi francia irodalmat tanulmányozta. „De foglalkoztam az orosz irodalommal is – írja –, s erről szóló egy értekezésemet Nagys. Bodnár Zsigmond egyet. magántanár (tudtomon kívül!) közzé is tette valamely hetilapban.”

Bodnár Zsigmond, a társadalom változásait magyarázó „erkölcsi törvény” felfedezője a magyar századforduló szellemi életének különc gondolkodója volt. Önálló folyóirat-kísérlete, Az Eszme néhány szám után szűnt meg. Egyetemi előadásain szűk körben fejtegette elveit. Az ősz Bodnár Zsigmond félreértett ember – állapítja meg Kosztolányi 1905-ben. Az irodalom leendő megújítói közül azonban számosan hallgatói voltak. A kilencvenes években Osvát Ernő találkozott tanításaival, később Babits és Kosztolányi is.

A századforduló sajtórengetegében bujkáló írást, Babits első nyomtatásban megjelent tanulmányát *Az orosz irodalom* címmel 1903. szeptember 30-án közli a Lengyel Gizella szerkesztette Uj Világ. Bodnár tekintélye a tanítvány művére is átsugárzott: az általa közzétett vázlatos Babits-dolgozatot a tartalomjegyzék mint esztétikai cikket jelöli meg. Az értekezésben Bodnár nyilván saját elveinek alkalmazását láthatta.

A fiatal Babits – Bodnárt követve – az „idealismus-realismus” ellentétpár szerint osztályozza az orosz irodalom alkotóit; de nézeteinek mélyebb gyökerei, szemléletének messzebbre ható sajátosságai vannak. (Jelzi ezt az is, hogy már itt következetesen *realizmusnak*, *idealizmusnak* írja Bodnár kategóriáit.) A filozófusnak készülő bölcsész szemlélete előlegezi már a bergsoni életfilozófia szellemében felállítandó hierarchiát.

Babits értékrendjéhez olyan írói szemlélet áll a legközelebb, mely a bodnári eszmeerő-tan szóhasználatában „realistát” jelent. A realista ugyanis emberszerető, csak a részletet, a kicsit látja, s nem gúnyolja azt.

²² Deák szept. 22-én számolt be küldetésükről az országgyűlésnek.

Így sorolja Babits az iróniát az elmarasztalt „ideálista tulajdonság” csoportjába.

A dolgozat szerint legfőbb vezető érték az *emberszeretet eszméje*. Az értekező az általános érvényű szeretet mellé a hazaszeretetnél egyetemesebb szabadságvágyat társítja. Az együttes jelentkezés alapján Babits gondolatrendszerében a szabadságvágy az emberszeretethez kapcsolódó fogalom.

S az ideák fennhatósága határozza meg a „dolog tisztán művészeti oldalát”, Babits esztétikáját is. Bodnár Zsigmond elméletében – a korszak terminológiájának megfelelően – a „realizmus, naturalizmus, materializmus, sensualizmus” szinonim szavak. Ennek következtében azonosítja Babits a „realizmust” a „naturalizmussal”. A nem vegyítiszta minőségek koherenciája zavarja Gorkij „felemás” műveiben, ahol az alkotórészek hierarchiája helyett azok heterogenitása valósul meg. A gorkiji természetű „irodalmi anarchiát” nem tudja elfogadni, pedig rokonszenves és igazságos anarchiának tartja. Ez a rokonszeny is tünete annak, hogy a fiatal Babits eszmerendszere – a hierarchia felépítésének változatlansága mellett – a konfliktus feloldását, új érték beilleszkedését: a személyiség teljes megvalósítását követeli.

Az orosz irodalom*

Irta: Babics Mihály. [sic!]

Néhány év óta Európában az irodalmi vezérszerepet az oroszok vették át.

Az orosz faj nem mondható ideálista fajnak. Bár történetében van valami egység, látszik valami uralkodóvonás-féle hajlam benne, de irodalma nagyon vegyes képet mutat.

Az orosz irodalom határozottan realista irányban indult meg. Puskin, akit sokáig legnagyobb költőjüknek tartottak, még meglehetősen realista. Mindenesetre realista jellem. Élete és halála egyaránt bizonyítja ezt. És műveiben is! A gyengék, elnyomottak, s (mint a cári cenzor törléseinek át is észrevenni) a szabadság, az alkotórészek védelmére kel. A realista jellemzés nagymestere. Kell-e valami realisabb jellemalkotás, mint az

*A cikk régies helyesírását ésszerűsítettük, a nyilvánvaló helyesírási hibákat javítottuk.

Anyégin Tatjánája? És mi az egész Anyégin egyéb, mint a Nő szerelmének védelmezése az erőszakos és rossz Férfi ellen? Anyéginak, ennek a blazírt gavallérnak, amért egy szentimentális falusi liba ábrándos levelére „okosan felelt”, rettenetesen kell lakolnia: magának kell szerelmessé válnia ebbe a libába, akit természetesen erre a célra nagyvilági hölgygé kellett átváltoztatni és „a liba” visszautasítja őt! Íme a Nő, a gyengébb, az alkotórész elégtétele, győzedelme. Érthető dolog, mért tetszett annyira Anyégin a realista Bérczi Károlynak és mért tetszett annak a magyar publikumnak, amely Arany János legrealistább műveinek (a Bolond Istók-féléknek) hatása alatt volt.

Puskin költői komponistája, Lermontov már egészen más, már sokkal idealistább jellem. Nem mintha tán a tekintélyeket valami szörnyen tisztelné. Ellenkezőleg: ő ezeket semmibe sem veszi. Lerüg magáról minden jármot. Magányosan jár, mint az a bizonyos hajó, amelyet egyik híres versében emleget, s amelynek csak a viharban van megnyugvása. De van az ilyen byroni hangulatú, Übermensch-féle emberekben valami nagy egység. Nem hódol a tömegnek: a tömeget egyeseiben és egészében egyaránt megveti. Ő mindig előre néz és mindig fölfelé. Lángoló hazaszeretetét (ez a fajban van és idealista vonás) nem mutogatja, pedig használna neki, hanem inkább gúnyolja. Az ironia pedig idealista tulajdonság. A realista emberszerető, csak a részletet, a kicsit látja, és nem gúnyolja, ami kicsinyes. Lermontov megteszi. Nőtisztelete sem áll valami magas fokon, mint azt megmutatta a Korunk hőisében. A realistább Arany Lászlónak ez már nem tetszik (Arany L.: Lermontov, Budapesti Szemle 1878.), pedig ő sem bánik el éppen tisztelő következetességgel az oly szeretettel megalkotott Réhfalvi Etelkéjével.

A nagy orosz regényírók közül a kisebbekkel és régiekkel most nem foglalkozom. Turgenyev hatott el legelőször hozzánk. Ő nagy realista. Nemcsak a Vadász irataiban, ahol a parasztság, tehát az alkotórészek felszabadításáért küzd. Hanem lyrikus novelláiban is, ahol gyakran nő a hős és a nő

mindig tiszta, becsületes és rokonszenves. Gondoljunk Gemmára, Alexandrovna Szinaidára, a Boldogtalanra, az Ötödik kerék, a Csendes vidékiek, vagy a legjellemzőbb Punin és Baburin hősnőjére. Ritka az oly alak, mint Poloszozné a Tavaszi hullámokban és az sem föltétlenül rossz asszony, csak ott visz ellenszenves szerepet. Nagy regényeiben pedig, melyeknek rendszeren van valami politikai mellékízük, inkább a szabadságvágy, mint a hazaszeretet ihleti; és ezek nem tisztán orosz szelleműek, hanem nyugat-európai eszmékkel vannak átítatva. Tudjuk még Turgenyev életéből, hogy ő szabadította föl először jobbagyait és nevet adott a nihilistáknak. Ő tehát telivér realista.

Dosztojevszkij is nagy realista, sőt határozottan elvi ellensége az ideáлизmusnak. Raszkolnyikovja mintha csak az olyan Übermensch-féle teóriák megcáfolására lenne írva. Nem szabad mindig Előre, csak fel a Magasba, folyton a nagy Célra tekinteni. Figyelembe kell venni az utat, a kicsinyest, az eszközöket is. Nem szabad, nem lehet másképp. „A cél szentesíti az eszközöket,” ennek a rémségesen ideálista elvnek a pellengérré állítása ez az egész könyv. Napóleon ideálista volt; de ami sikerült Napóleonnak, az nem sikerülhet Raszkolnyikovnak, aki Dosztojevszkij a saját kísérletező lombikjában. Mert Raszkolnyikov is reális, mint Dosztojevszkij is.

Dosztojevszkij tiszteli a Nőt. Szép példa rá Dunyecska de még szebb Szonyecska. Az egyik a tisztességes nő apotheózisa, a másik a prostituálté. De mind a kettő csak az emberszeretet örök érzésein alapul. Érzékiség nem játszik itt szerepet. Dosztojevszkij nem isteníti a Bűnt, nem fanatikus rabszolgája az Érzékeknek, mint a Fleurs du Mal költője és követői. Perdita himnuszokat nem zeng, *csak* sajnálja az Elveszetteket, mint nálunk megszoktuk Reviczkytól, Kiss Józsefen át Csizmadia Sándorig. Ő egyszerűen *tiszteli* az elveszett lányt is, tiszteli, mert Nő.

Tolsztojon kissé átszaladok. Még nem tudok tisztába jönni vele. Ő nagyon is sok ember. Értem a Háború és Béke korát is. De nem értem a „Kreutzer Szonátát”.

Még csak a legújabbakról akarok szólni egynehány szót, mellőzve Csehov-féle rutiniereket. De áttérek Gorkijra. Réalista ő is. Ő is apostol, ő is emberszerető, ő is küzd a szabadságért, az egyéniségért. Érthetjük a népszerűségét ebben az idealizmus felé úszó áramlatban?

Realista egészen a nőtiszteletig. Nem él-e benne az a huzsonhat troubadour pék, akik annyira imádnak egy „hófehér” szolgálót? És „Egyszer ősszel . . .”? Mintha a Raszkolnyikov Szonyecskája heverne ott a fölfordított ladik alatt. De mégis idealista is már Gorkij. Mostanában láttam egy érdekes tanulmányt róla, Contemporaryban. Az ismeretlen angol Gorkij csavargóit Nietzsche híres Übermenschével hasonlítja össze és igaza van neki. Satinék valóban Übermenschek. „Mit tesz az, hogy hamisjátékos, gyilkos voltam, de ember is vagyok” és ez valami nagy. Der Mensch, das ist etwas gross. (Nachtasyl.) Gorkij csak az egyet látja, a nagyot, az általánosat és Gorkij szerint Raszkolnyikov tette jogosult. Gorkij idealista.

És a dolog tisztán művészeti oldalát nézve is. Realizmus (azaz: naturalizmus) élethűség nélkül, piszokban romantika, elbeszélések lyrában, csupa hangulat, semmi mese, dráma cselekvény nélkül – mi ez? Ez az irodalmi anarchia (hogy rokonszenves és igazságos anarchia, az mindegy). Nem gondolunk a részletekkel, mese kikerekítéssel, szerkezettel: ezek kicsiségek; csak a lényegét nézzük: a Hangulatot, a Célt, a Hatást, az Érzést. Ez a Gorkijizmus és ez idealizmus.

Hát a legújabb szenzáció: Leonid Andrejev? Ő már vérbeli idealista. Csupa pesszimizmus, emberunás, erőszakos művészieskedés, l’art pour l’art, Flaubertizmus, Maupassantoskodás, antianalízis, impassibilité, és semmi emberszeretet, semmi nőtisztelet . . . „Örvény” . . .

Minek is beszélnék erről még többet?

(Uj Világ 1903. szept. 30. 530–532.)

[sic!]

FRÁTER ZOLTÁN

BABITS ÉS A „MINDENNAPI KISLÁNY”

A költő hagyatékában *Pargoletta* címmel maradt ránk egy költemény. A cím kétségtelenül nem Babits keze vonása és nem is feleségé, Török Sophie-é de találó. A lapszélre viszont Török Sophie jegyezte a következőt: „Böske 911?”¹ A széljegyzet a költő-feleségnek azt a föltevését tudatja, hogy a vers műzsája Babits fiatalkori szerelme, Kiss Erzsébet, az anyai, Kelemen-ágról harmadfokú unokahúga. Később történetesen a lány bátyja, Kiss István vette feleségül Babits húgát, Angélat, vagy ahogy a családban nevezték, Angyalkát, leveleinek leggyakrabban aláírása szerint Angyust. A *Pargoletta* jelentősége élet- és fejlődésrajzi természetű, alkotáslélektani érdekességű, költői értéke csekélyebb, bár épp a teremtő erő ki-kihagyása a valóságos élmény szempontjából beszédes.

A vers kétségtelenül Babitsnak Kiss Böske iránt 1911-ben föllángolt szerelméről szól. A költő közvetlenül 1921-ben történt házasságkötését megelőzően a Nyugatban *Költészet és valóság* címmel, és *Élettördékek* alcímmel közreadott egy novellisztikus vallomást. Az életrajztörédékek ugyan elsősorban Csinszkával kötött, érzelmes barátságának kialakulását és hangulati motivációjának egyikét-másikat világítja meg, de Babits írásában ez is olvasható: „Óh, nem szerettem őt! Akkor talán egy halott lányt szerettem, és egy régi kertet láttam, nyári éjjel, az üstökös évében, júliust, augusztust, hosszú sétákat, hulló csillagok alatt. Hogy égtek a csillagok! S hogy zengtek a tücskök a fekete bársony bokrok közt! Melegen sírt a vállamon a mindennapi kis lány – óh, hogy égettek a könnyei! Egy finom és kényes gyermek ijedtségét tartottam karomban. „Mindennapi kislány”-nak nevezte magát:

– Mit találhatsz bennem? De szép volt, úri és kényes, és úgy adta meg magát a halálnak, mint a virág a sarlónak: drága, romantikus virág!”²

Török Sophie fedte föl, „egy furcsa, ideges és boldog nyáron” a költőt – saját közléséből tudhatóan – „a Véletlenségek királya” hosszú sétákra vitte „egy tizenhét éves lánnyal, aki rokona is volt s akivel már-már eljegyezték egymást”.³ Babits feleségének tanúsága nyomán azonosítottuk a *Július*, *Augusztust*, *Az életemet elhibáztam* és *A költő életének pusztájáról* c. verseket is „a mindennapi kislány” ihlette, a

¹ L. a költemény autográf kéziratát OSZK Kézirattára, Babits-archívum Fond. III/1728/15.

² L. Nyugat, 1921. I. 1. 44–45.

³ Török Sophie: *A „Második ének.”* Magyar Csillag, 1942. I. 204.

Második ének királylányát szintén róla mintázta a költő, és Kiss Böskét gyászolja a *Nyugtalanság völgye* kötetbe került *Emlékezés*. Török Sophie a *Játszottam a kezével* műzsájának is őt tekintette, Éder Zoltán viszont a verset már Révész Ilus ihletésének tulajdonította.⁴ Mai tudásunk szerint a *Játszottam a kezével*t Babits eredetileg Kiss Böskéről írta, majd befejezetlen szövegét 1915-ben, Révész Ilusra gondolva egészítette ki.⁵

Mivel a *Pargoletta* ugyanúgy emlegeti a „mindennapi kislány”-t, mint a *Költészet és valóság*, mely viszont pontosan utal a *Július* és *Augusztus* keletkezésére, a kiadatlan költemény műzsája vitathatatlanul Kiss Böske. Sőt, a Kiss Böskéről írt és közre is adott versek közül a legszébb, a *Július*, pontosan úgy idézi föl a szerelem ébredésének anekdotikus mozzanatát, ahogy az a „Pargolettá”-ból kiderül. Íme a *Július* életrajzi tanúsága:

Láttam amint szeme retten –
ó a boldogság kegyetlen,
nem valami víg dolog –
láttam amint sír ijedten
s mint veszélytől, ki búj
finom feje rám borul.

A *Pargoletta* ugyanígy írja le a férfi közeledésére megriadt, majd épp félelmében vállára boruló lányt, aki ugyancsak „sír ijedten”.

A Kiss Böskéhez írt verseknek mindmáig volt egy közléstörténeti rejtélyük. A költemények 1911-ben fogantak, de Babits a *Júliust*, az *Augusztust* és a *Játszottam a kezével*t csak 1915-ben jelentette meg, *Az életemet elhibáztam* csak 1916-ban, a *Recitativ* kötetben látott nyomdafestéket. Egyedül *A költő életének pusztájáról* jelent meg 1913-ban a Vasárnapi Újság hasábjain, tehát ez is bő másfél évvel a szerelmes szekszárdi nyár után.⁶ Tudvalevő, a *Második ének*et Babits sosem adta közre, csupán a harmadik, életrajzi vonatkozásokból semmit sem sejtető harmadik részt jelentette meg *A vihar* címmel a Nyugat 1911. októberi számában.⁷

⁴ Éder Zoltán: *Babits a katedrán*. Bp. 1966. 79–81.

⁵ L. Rába György: *Babits Mihály költészete*. 1903–1920. Bp. 1981. 475–80.

⁶ L. Vasárnapi Újság, 1913. 87. L. *Babits Mihály összegyűjtött versei*. Belia György kronológiája.

⁷ Nyugat, 1911. II. 507–23.

Babits Szabó Lőrincnek tollba mondott és Gabelsberger–Markovits rendszerű gyorsírással följegyzett keletkezéstörténeti visszaemlékezéseiből kihüvelyezhető, hogy a költőnek hosszú ideig nem volt lelki ereje befejezni a Kiss Böskehez írt verseket. Az *Augusztusról* szóló vallomását így kezdi: „Életem egyik fontos és nehéz helyzetében írtam, (házassági terv is volt!) a Júliust is akkor írtam, egy hónapon belül [. . .] Ez a vers csenkán maradt évekig. Az utolsó két strófát később írtam. Borzasztó volt megírni, legalább öt-hatféleképpen csináltam meg . . .” A *Július*ról így nyilatkozott: „Ugyanakkor íródott. Ugyanaz a nő. Nem mondhatom el. Ua. helyzet, csak később (?) íródott. Ugyanazon hónapban még egy csomó verset írtam [. . .]

Jelentéktelen szerelmes versek. Ebből csak egy pár sort írtam meg és évek múlva, mikor a nő egészen közönyös volt, fejeztem be ezt a verset. Ugyanakkor, mikor az *Augusztust*.”⁸ A *Pargoletta* is a szóba hozott „egy csomó vers” közé tartozik, s költőjének önmagához ezúttal korántsem irreálisan szigorú megítélése miatt maradt kiadatlan, – legalábbis ez az egyik oka. Kiderül azonban az is, hogy a szerelem ébredésének a *Pargolettában* festett jelenetét mintegy vázlatul használta a *Július*hoz, s ezért arra az alkotáslélektani következtetésre juthatunk, Babits versalkotásának gyakori feltétele a távolságtartás a tapasztalati élménytől, mert egy-egy megélt eset jelentése, a lényeg csak így rajzolódik ki tisztán előtte. Tudatírójának kialakítása során költői modelljének egyik, ha nem is állandó meghatározó elemét Husserl lényegszemléletével összhangban az erkölcsi emlékezet (Gedächtnis) elvéből mintázta át költészettanába.⁹

Török Sophie előadása szerint azon a „furcsa, ideges és boldog nyáron”, 1911 nyarán a Kiss Böske-élmény „ideges haragba és bánatba ful”.¹⁰ A *Pargoletta* fényt derít arra a lelki válságra, mely a versíró kezét megbénította, és kitarukozásának vágyát görcsbe szorította. A keletkezéstörténeti vallomás ellentmondást is teremt. Babits közönyösnek minősíti Kiss Böske iránti érzelmeit a versek befejezésének időszakában, tehát 1915-ben, viszont az 1921-ben megjelent *Költészet és valóság*ban azt hajtogatja, „talán” még akkor is a már halott „mindennapi kislány”-t szerette. A stíluskritika fényében az 1921-ben nyilvánosságnak szánt közlés annyira szenvelgő, hogy vagy öncsalás, vagy az érzelmek optikai csalódása egy zavaros, fölkavaró szerelmi bonyodalom

⁸ *Babits egyes verseinek keletkezéséről*. Közli: Gál István. It, 1975/2. 449–50.

⁹ Vö. Rába György: i. m. 76–80.

¹⁰ L. Török Sophie: i. m. uo.

kellős közepén. Babitsot az emlékezete néha amúgy is megcsalja. Szilasi Vilmosnak dedikált kötetében némelyik versét későbből datálta, mint amikor megjelent,¹¹ és a *Költészet és valóságban* a Kiss Böske-élményt az üstökös évében történt históriának mondja, márpedig a Halley-üstökös nem 1911-ben, hanem egy évvel korábban került a Föld látóközelébe: pontosan jelzi ezt a költő *Örök dolgok közé legyen híred beszótt* c. verse.

Nyílt vallomás és példázatos elbeszélés szálaiból szőtte Babits a *Pargolettát*.

Az olasz *pargoletta* szó leginkább *fruskának* fordítható, és előlegezi Kiss Böske legfontosabb személyiségjét 1911-ből. A vallomásos részből pontosan megtudjuk, az érzelmek zajlása mindössze egy hétig tartott. A lány júniusban átmenetileg a szekszárdi Kelemen-házban, Babits anyjának és nagynyjának otthonába költözött, mert húga fertőző betegségben (vörhenyben) megbetegedett. „Most nálunk van Kiss Bözsike”-írja 1911. június 5-én kelt levelében Babits anyja Fogarasa,¹² s nem sokkal később, június 19-én a költő húga megerősíti az esemény híret: „Te még nem is tudod, hogy most többen vagyunk itthon: Kisséknél sarlach van (az egyik kisleány), s így Böske van nálunk addig.” A levél végén rendkívül hegyes, fölfelé rángatott, szálkás betűivel Kiss Böske is életjelt ad: „tárgy hiányában” a legszimplább témát választva leírja, ki mit csinál éppen körülötte, így Babits Angélat ribizkefőzés közepette, a költő öccsét, Istvánt, regényírás kísérletébe merülve festi stb.¹³ Ha ebből az egyetlen írásos megnyilatkozásából lehet következtetni, a „mindennapi kislány” mély lelki életére, színes egyéniségre, fantáziára semmiképp sem vall.

A legfelhőtlenebb júliusi napokban csakugyan szóba került Babits és a kislány közti házasság gondolata. A terv nemcsak azért ment füstbe, mert a családi nőuralom óvta a költőt a tüdőbeteg lánytól, akit alig néhány év múlva a betegség csakugyan elragadott, hanem fölületesnek és nagyralátónak is ítélték¹⁴ – úgy, ahogy a „Pargoletta” jellemzi. De

¹¹ A *Merceria* pl. megjelent a Nyugat 1912. szept. 16-i számában, viszont a Szilasi Vilmosnak dedikált kötetben a vers mellett ez áll: „Szekszárd 1913. ősz.” Utóbbi 1. OSZK Kézirattára, Babits-archívum Fond. III/2357.

¹² L. id. Babits Mihályné Babits Mihálynak 1911. június 5-én. OSZK Kézirattára Babits-archívum, Fond. III/179.

¹³ Babits Angéla Babits Mihálynak 1911. június 19-én OSZK Kézirattára, Babits-archívum. Fond. III/35.

¹⁴ L. Éder Zoltán: i. m. uo.

Kiss Böske is tett már kötelező ígéretet korábban másnak; alkalmasint erre a kötelékre utal Babits Angéla bátyjának küldött egyik levelében, mégpedig hetekkel a „mindennapi kislány” Babitsékhoz költözése előtt.^{1 5}

Ám a szenvedély föllobbanásának Babitsban volt táptalaja. A *Pargoletta* az ő költészetében szokatlan magamutogató vallomással szól a sértett önérzet hangján, és vad indulata a lány minden gyöngéjét fölhánytorgatja. Böske hiú, felelőtlenül játékos, kacér és gyerekesen hazudozó. Az egyenes idézet szinte szó szerint egybecseng a *Költészet és valóság* hasonló szituációban elmondott kijelentésével, és szerény önismeretről vagy józan óvatosságról árulkodik. A *Júliussal* összhangzó s ezért élethűnek, megtörténtnek tartható jelenetből mégis elsősorban a serdülő kor öntudatlanságából váratlanul fölriasztott s most csupa zavar süldő lánynak ismerjük meg Kiss Böskét.

Ami a költő valóságos érzéseit illeti, talán egyetlen közreadott versében sem beszélt róluk ennyire kendőzetlenül, s ez is egy okkal több, hogy ne tárja belső életét a világ elé. Szerelme „sötét, dühös, féltékeny” volt, ő maga elragadtatott, s a vers írásakor már úgy vélte, szinte saját természetét is elfeledte. Ehhez már csak a másik szereplő alakját kell odaképzelnünk a maga testi valóságában. Babits *A gólyakalifa* Etelkájának külsejét Kiss Böskéről mintázta: ezt bizonyítja a lányról ránk maradt korabeli fénykép. „Olajszerű” arca, „bársony szeme”, barna haja volt, akkoriban flórencinak nevezett, széles karimájú kalapot hordott, és „bájos komolysággal néztek a világba lelke ablakai”.^{1 6} Ez a legutolsó, külső alakvonás szinte szó szerint egyezik a *Július* megfelelő soraival: *láttam lelkében a poklot: | szeme fényes ablakán | féltős lelke majd kiugrott | óriási ablakán, | amint fölvetette rám!*

A „Pargoletta” szövegének terjedelmesebb részét azonban a példázat alkotja. Babits Dante *Purgatóriuma* egyik hősnőjének a valóságban megtörtént tragédiáját „apokrif” változatban dolgozta föl, de épp a módosításból olvasható ki költőnk lelki válsága: földült állapotának meghökkentő jegeit ismerjük meg belőle. A *Purgatórium* V. énekében (130–136.) a tisztító tűz fogságára ítélt egyik árny így szólítja meg Dantét:

^{1 5} „Kiss Bözsinek megint megjött a Fekete Béla csokorral.” L. Babits Angéla Babits Mihálynak 1911. május 21-én. I. h. uo.

^{1 6} Babits Mihály: *A gólyakalifa*. Bp. 1957. 70–71.

„Ha újra túl jársz, otthoni vidéken,
 a hosszú útból megpihenni térve,“ –
 harmadik árny most így kezd szólni nékem –
 „gondolj reám, én Pia voltam élve;
 Siéna szült engem, Maremma ölt meg;
 tudja az, aki, feleségül kérve,
 gyöngyös gyűrűvel övének jelölt meg”.

Babits Mihály fordítása

Az olasz szövegmagyarázatokból egybehangzóan kitetszik, Dante a szerencsétlen sorsú Pia de Tolomei alakját idézi meg e sorokban. Nevezetes dantei hősnőről van szó, történetéről Donizetti operát komponált, és a két világháború között filmet is készítettek róla. A sienai születésű lányt Nello (vagy Paganello) d’Inghiramo del Pannochieschi, a Maremma-i Pietra kastélyának ura, Volterra és Lucca városok *podestája* feleségül vette, de csakhamar, vagy azért, mert a nő hűtlenség gyanújába keveredett, vagy azért, mert már akkor szemet vetett Margherita Aldobrandeschire, korábbi források szerint Guido di Monforte özvegyére, újabban Natalino Sapegno közlése szerint Loffredo Caetani törvényesen elvált feleségére,¹⁷ Pia de Tolomeit Maremma-i várába záratta, s onnan egy bérgyilkossal a mélységbe vettette. Piának a *Pargolettá*ban előadott története lényegesen különbözik a források alapján hitelesített változattól, mégpedig főként abban, hogy Babits képzetében a férj maga is bezárkózik méltatlan asszonyával a mocsár halálos kigőzölgéseitől fojtogató levegőjű várba, s ott együtt sorvad és pusztul el vele. A történelmi eset költői átalakításában Babits elfojtott szenvedélyét élte ki. A bezárkózás lelki értelmű jelkép. A költő a forró–hideg élmény emlékébe zárkózott be, és képzetben gyűlöletét és öngyilkos indulatát egyaránt kiélte. A *Pargoletta* első, elemi indulatból tört napvilágra: erre vall megformálatlan, köznyelvi szókincse, számos önisméltése, a szemléltető erő hiánya és általában művészi egyenetlensége. A *Pargolettá*ban kiélt sadista indulat és hajlama az öngyilkosságra Babits személyiségének titkolt bugyraiba enged bepillantást. Alakmása, a *Halálfiái* Imrusa ugyancsak öngyilkossággal próbálkozik, és a Nyugat körében tudtak róla, hogy amikor az Ady-revizió miatt támadott Kosztolányi Babitsot diákkori, Ady-ellenes kitételeket tartalmazó levelének közlésére akarta rávenni, az utóbbit erőszakkal kellett visszatartani az öngyilkosságtól.¹⁸

¹⁷ Dante: *La Divina Commedia*. A cura di Natalino Sapegno. Ed. Ricciardi. 1957. 450.

¹⁸ Gyergyai Albert és Kosztolányi Ádám egybehangzó személyes közlése alapján.

A *Pargoletta* szélsőségesen kétségbeesett lelki állapotban született, és rávall keletkezésének feltételeire. Babitsot, a mértéktartó embert és biztos önítéletű költőt csakhamar a befejezés mellverő siránkozása is zavarhatta. Érthető, hogy a nyers lelki vetkőzésnek ezt a tanúbizonyságát nem adta közre. A mai közlés azonban megérteti életének egy törését, magyarázatot ad arra, hogy miféle belső zaklatottság miatt nem tudta befejezni a Kiss Böskének írt verseket, és más fénytörésben mutat meg egy elvontnak gondolt, csak eszméi felhővilágában élőnek hitt embert, és személyiségének rejtett szakadékaiba is világosságot bocsát.

Babits Mihály: PARGOLETTA

Ó Pargoletta mindennapi kislány
jer ide és hallgasd meg a mesém,
rólad még versben nem beszéltem én
pedig kívánnád ugye hiú gyermek
hogy híres költő versei dicsérjék
szépségedet, mely finom tiszta forró,
amelyhez e világon nincs hasonló
mégsem fogok rólad mesélni most sem
mesélni fogok a szegény Piáról
dalolni fogok a szegény Piáról
Terólad tán sohasem fogok dalolni
pedig tudod hogyan szerettelek
dühös sötét féltékeny szerelemmel
mint egykor a szegény Piát az úra
és egy hétig ugye te is szerettél
egy hétig mint szegény Pia az úrát?
De nem tudok terólad énekelni
mivel talán jobban szerettelek
mint minden asszonyt akit énekeltem
és édes volt mindennél édesebb
szegény lelkemnek egy hétig lakozni
szivedben amely forró puha fészek
egy sugár fa gyümölcsös kebelében,
Ó Pargoletta mit csináltál vélem

játékaid között eljátszadózva
feledtem azt hogy édes a szabadság
feledtem bölcsességet verset álmod
és minden asszonyt akit énekeltem.
Mert te lány vagy. Finom tiszta forró
tizenhét év játékos gyermeke
de haj! minden szemeknek édes éke
de haj százszorta szebb mint minden asszony.
Ó lelkem milyen nagy varázs a szépség
hogy tőle minden láncot elfogadnál?

De hadd meséljek a szegény Piáról
akit bizony mikor megkért az úr
talán nem mondta azt amit te mondtál
mikor minden kincset neked kínáltam
és mondtad: (egy szavad se veszhetett el
eszemből és ugye mind versbe illett)
„Te ki oly nagy ember vagy mit találhatsz
rajtam a mindennapi kisleányon? ”
Ó Pargoletta mindennapi kis lány
Pia nem szólt ily szépen és okosan
de éppugy sírt ijedve oktalan
fejét éppugy hajtotta férfi vállra
a szíve éppoly idegessen koppant
a fürte éppoly csiklándozva bomlott
s az arca éppugy reszketett a csóknak
sejtelmétől mintha darázst kerülne
és épp oly ártatlan volt még a lelke.
De megvolt benne minden bűn csirája
s előre telve volt már büntudattal
s komoly kérdésre éppugy hazudott
ok nélkül összevissza mint a gyermek
és éppugy játék volt neki az élet
s éppoly kacér volt lelkiismeretlen

semmivel a világon nem törődő
szeszélyes zsarnok és játékra kész
mindig és minden játékot felejtő
ártatlanul és hiu büszke lélek
és büszke test és mégis jó a szíve
csupa melegség olykor s enyhe részvét
anyás gondoskodás és szeretet
kitalálása minden férfi váagnak
szív nyugtatása, otthon is vigasz.

És férje tán éppugy gyűlölte őt
mint én gyűlöllek most már Pargoletta
ki miatt annyi szégyen érte lelkem
ó rövid élet minden szerelem
és hosszú, hosszú purgatorium
Piát egy rossz vidékre vitte férje
egy rossz vidékre zárkozott vele
Sienna mellett rémes a maremma
ahol gőzölög a föld mint a lélek
ha nem feledve felgőzölgi multját
rossz multját és a
ott barna kastélyt épített Piának
a férje is bezárkozott vele
s a barna kastély minden ablaka
a végtelen, gonosz mocsárra nyílt
s rossz madarak szálltak fel a mocsárból
s szálltak be sűrűn minden ablakon
a háznak láthatatlan. — Pia fogyott
és férje pusztult szóvalan vele.
Ah szóvalan! együtt és szóvalan
egymásra nézni némán! Felrakódtak
a ki nem mondott szók a béna szívből
gyilkosan mint a rossz párák a testben
a mellben ezek a mocsári párák

és csupán a mocsár volt este hangos
gonosz hangokkal. És a barna kastély
sötétben állott s mindég csöndesen
és a mocsárra ámuló ablakokkal
és csupán a mocsár volt este fényes
gonosz fényekkel. — És szegény Pia
nézte a nyílt ablakból ezt a rossz fényt
hallgatta ezt a rossz mocsári hangot
magányos, lázas éber éjeken
cserepes ajkkal és örült szemekkel
dobogó halántékkal, égve fázva.
És nem volt vendég s nem volt soha szó sem
s a zord cselédség folyton változott
ki mert volna sokáig? — S Pia fonnyadt
s szólt volna és sírt volna nyögve sokszor
s mindég bezárta ajkát egy tekintet
amelyben minden elmúlt bűne élt
s minden jövődő büntetése égett
s a lázak megtölték a vak szobákat
halálos léggel. Nem volt itt menekvés.
Itt minden gyilkos volt, a föld, az ég
a víz, a ház, a tájék, a tekintet
és minden gyilkos véle haldokolt.

Ó Pargoletta képzeld el a férjet
hogyan napról napra nézte büntetését
hogyan hervadt a telt test légiessé
áttetszőkké a gömbölyű kezek
melyeknek nem volt játék ismeretlen
a kéjes derék füllelt vonala
testtelen angyal derekává olvadt
szentté és bussá a kacér személy.
Könyörgővé lett a kevély tekintet
s bús láz fényévé búja láza fénye

s üvegszemén mint cukrozott gyümölcs
átfinomult az ifju és kemény hús
s ki minden földi szerelemre termett
felérett lassan égi szerelemre.

Ah én is nézném Pargoletta tested
telt tested így angyallá finomodni
s hazug és földi szerelemre termett
lelked felérni égi szerelemre
és én is fonnyadnék el így veled
lassan és némán, egyedül, sötétben
szerelmes kegyetlenség gyönyörében
mocsárban, lázban gyűlöletben égve.

Nem, nem! Ne félj! felejtsd el a mesét
a rossz mesét! Rossz tréfa volt! Nem érted
ne értsd. Rossz tréfát nem kell érteni
maradj hazug, játékos rossz gyerek
tizenhét év játékos gyermeke
menj férjhez, légy imádott asszony
hazug, vidám, neked minden szabad.
Ne félj! mert szép vagy! Nincsen büntetés
kacagj! kacagj! én majd sirok magamban
és szégyellem miattad magamat
hogy így legyőztél. Már nem is sirok
majd mást fogok szeretni. Sok siker
kemény babér majd homlokom veri
vigasztalóan. És te majd dicsekszel
a verssel amit a könyvedbe írtam.
amikor még alig ismertelek.
De ezzel a verssel, majd nem dicsekszel
melyet im neked jól ismerve írok
s nem árulod el hogy magadra ismersz

Ó lelkem milyen nagy varázs a szépség
 hogy egy kis pajzán rossz hazug gyerek
 tizenhét év játékos gyermeke
 így elbénítsa férfi lelkemet
 kinek sohasem lesz Beatricéje
 csak mindennapi kis lány Pargoletta.

Isten veled hát mindennapi kis lány.

RÁBA GYÖRGY

DARVAS JÓZSEF KÉT VALLOMÁSA*

I.

A Nyugat 1934-es egyik számának „ismeretlen magyar költők”-et bemutató rovatában tájékoztatta Darvas József az érdeklődő olvasókat arról, hogy „ötödik tanítóképzős koromban kötetet akartam kiadni. A könyv kiadása megbukott a tanári testület ellenállása miatt. Kéziratát elkobozták, konferencia elé állítottak 'forradalmi' verseim, novelláim miatt és ki akartak csapni. Végül azonban megelégedtek annyival, hogy megesküdtek a feszületre: Soha többet ilyen lázító dolgokat nem írok”.¹

Az „eskü” szövegéről eddig híradást nem kaptunk. Egy példánya megtalálható a budapesti Eötvös Kollégium és az egyetemek diákjai ellen – kommunista szervezkedés miatt – indított bűnvádi eljárás iratai között. A kiskunfélegyházi tanítóképző igazgatója küldte el az ügyésznek, mivel a vádlottak között szerepelt Darvas József is.² A tanári konferencia Darvas-ügyben történő összeülésének előzményeiről és körülményeiről a tanítójelölt diák akkori levelei tájékoztatnak.

1930 februárjában tizennyolcadik születésnapján – harmadéves tanítóképzős diákként – a következőket írta írói ambíciójáról: „Írogatok,

*Az író 70. születésnapjára emlékezünk a dokumentumok közreadásával.

¹ Nyugat, 1934/3. – Közli: Kritika, 1972/2.

² MSZMP KB Párttörténeti Intézet Archivuma 614. f. 1/1933–2481 I. köt.

de nem biztos, hogy lesz belőlem valami, lehet, hogy már holnap megunom és nem írok, de akkor élettelen akarok megélni egy igazi regényt, egy nagyot!” Egy évvel később már alkotói ars poeticát fogalmazott meg: „... szerintem az irodalom célja, hogy belesírja vagy lángbetűkkel belevéssze minden ember lelkébe az örök emberi célt: boldognak, meglegedettnek lenni, örömet, vidám kacagást látni magunk körül! És mit látok? Majdnem megszakad a szívem, amikor látom a szegény emberek mindennap felviharzó új és új kálváriáját, melyeket izzadva, jajgatva, le-leroskadva rónak, úgy fáj látnom nehéz életkeresztjeiket, melyeket kínokban égve hurcolnak a Golgotára. (. . .) Érzem, hogy csak egy új, nagy Cirénei tudnék lenni, aki lelkemmé ölelnék minden golgotás embertestvért és belezúgnám az elrohadt világba egy új, szebb élet zengő riadóját: vállamra venném a mindenemberek nagy keresztjét! Csak próféta tudnék lenni és csak egy eljövendő kor szebb, magasztosabb, emberibb ígéit tudnám elszórni a lelkekbe! De próféta nem akarok lenni, mert én még boldogságra, szeretetre, nagy-nagy szeretetre vágyom!”³

A tanítóképzős diák versekben, elbeszélésekben és regény-kísérletben adott hangot a világról kialakult véleményének, s azokat kötetbe gyűjtve a társadalommal is meg akarta ismertetni. Előfizetőket gyűjtő „körlevel”-ét 1931. december 1-i dátummal ellátva küldte el ismerőseinek. Ekkor lépett közbe az iskola igazgatója, aki elkérte a kötet kéziratát, s elolvasása után „letiltotta” a kiadását. Ezek után – 1932. január 17-én – a következőket írta le Darvas József: „Tudom, hogy sok nehézség vár rám, mert végtelenül rosszak az emberek. Hiszen már eddig is kaptam a körmömre néhány ütést itt az iskolában és vigyázni kell minden szavamra, mert örökké a fejem felett függ a kicsapás Damokleskardja. De engem ez sem tud megtántorítani, csak még jobban érzem roppant erőm és céloom magasztos fenségét. Számolok azzal is, hogy le fogok törni vagy le fognak törni: akkor egy csodás életet fogok megélni, abba fojtom bele a bennem lázongó meséket. Dehát egyelőre nagyon egészséges a lelkem, és nagyon bízom! (. . .)” Tíz nappal később egy másik lelkiállapotban írja le érzéseit és gondolatait: „... *A céloom!* Sokat, nagyon sokat gondolkoztam már ezen és egyre jobban megejt engem is az elcsüggedés. Még néhány évvel ezelőtt naivul hittem az igazság győzelmét és prófétasorsnak álmodtam sorsom. Azóta nagyon megszurkáltak a piszkos kis realitások és látom, hogy mártírok lesznek, akik hősözök akarnak lenni és aki a család boldog melegségét akarja, annak nem szabad apostolnak lenni, mert megfeszítetik. Engem örültül

³ Nyitott, világos szemmel járni . . . Új Tükör, 1976. 2. sz. 20–21.

ver a vágy, hogy beleköpjek a világ torz arcába, de azt is tudom, hogy kíméletlenül eltipornának, ha akarnék valamit. És én mártír se lehetek: engem az én anyám vár és egy termékeny, teremtő élet álma hívogat és ennek a hivatásnak eleget tenni, egy édesanya rengeteg fáradságát nyugodt öregséggel megfizetni: ez talán több minden mártíromságnál! De ne gondolja: azért megalkudni, gyáván meghúzódni nem fogok, ahhoz még túl sok bennem a fiatal tűz, a fiatal dac! Hogy végül is hogyan lesz: még nem tudom . . .” Közben egy új regény, az „Elszegődtek” megírásának gondolata foglalkoztatta. 1932. február 10-én erről azt írta, hogy „Csoda dolog lesz, a föld örök elszegődöttjeinek egész életét akarom benne megírni, a színek már úgy élnek bennem, hogy sokszor sírni vagy ujjongani szeretnék a vajúdas gyönyörűségétől . . .” A levél végén közli a címzettel, hogy „pénteken rendkívüli konferenciá lesz az ügyemben, valószínűleg akkor fogok esküdni égre-földre”.⁴

1932. február 12-i dátummal van ellátva a Darvas József V. évfolyamos tanítóképző-intézeti tanuló által aláíratott nyilatkozat vagy fogadalom:

Én, Darvas József a kiskunfélegyházi állami tanítóképző-intézet V. éves növendéke a tanári testület előtt beismerem, hogy ifjúim meggondolatlanságból, eléggé át nem értett irodalmi termékek hatása alatt leendő pályám ideális és vallás-erkölcsi céljaival össze nem egyeztethető kötött és prózai fogalmazványokat készítettem – anélkül, hogy ezzel a következményekre és leendő pályámra is gondoltam volna. Igazgató úrnak, továbbá a tanári testületnek és hittanáromnak jóakarató tanácsai, irányt adó kioktatásai után ünnepélyesen fogadom, hogy szélsőséges, vallási, etikai avagy szociális szempontból kifogás alá eső munkákat nem csak az intézet falai között, de további pályámon sem írok s általában egész ifjúim és talán szélsőségesnek látszó gondolkozásomat revidiálom s legfőbb hatóságnak esetleg rólam alkotott véleményét vallás-erkölcsi és szociális szempontból megváltoztassam és előttem mindig különösen értékes bizalmukat kiérdemeljem. Isten engem úgy segítjen.

Darvas József

⁴ Darvas József ifjúkori levelei. Sajtó alá rendezte Beck Zoltán. Békéscsaba, 1978. 30., 33–35.

Az aláírás körülményeiről egy rövidebb és egy hosszabb levélrészletben számolt be Darvas József. Elsőben a következőképpen: „pénteken volt ügyemben a döntő tanári konferencia, engem is megidéztek rá. A véghatározat az volt, hogy vagy elhagyom ezt a pályát, vagy *megesküszöm*, hogy többet nem írok olyan dolgokat, amik a tanítói hivatással ellenkeznek! Kénytelen voltam megesküdni! Ha csak magamról, az én sorsomról lett volna szó és nem édesanyámról, akkor még aznap itthagytam volna a képzőt és nem esküdtem volna meg ilyen örütségre, de hát így kénytelen voltam. Képzeld csak el lelkiállapotomat: az egész eddigi életcéloim összeomlott, semmivé lett, itt állok most cél nélkül, cinikusan. Nem tudom, hogy mit fogok csinálni, de így nagyon üres számomra az élet.”⁵

1932. február 18-án keltezett levelében a tanári konferencia határáról mélyebb önelemzéssel adott számot:

„ – A fegyelmi 'ügyem' befejeződött! Befejeződött mégpedig egy olyan aktussal, ami agyonzúzott bennem minden eddigi célt, minden fanatizmust, minden szent hitet életem nagyszerű elhivatottságában. A tanári konferencia két választási lehetőséget adott: vagy megesküszöm, hogy többé olyan 'szélsőséges' dolgokat egész tanítói működésem alatt nem írok vagy most elhagyom a képzőt és megyek, amerre látok, örült bizonytalanságok elé. Egy órai gondolkodási időt adtak. Gondolja el azt az egy órát! Úgy lázadozott bennem a keserűség, szinte könny marta véresre a szemem, mikor itt álltam életem egyik nagy választása előtt. A józan ész azt diktálta, hogy tegyem le az esküt, hiszen egész jövő életem, nyugalmas pályám agyonvágom, ha nem engedek. És mégis: szerettem volna akkor eldobálni magamtól minden ígért nyugalmat, szerettem volna őszinte, szent vallomást tenni életem örök fensége mellett, szerettem volna fölírni minden dogmát, ami köt . . . És mégis, mégis: egy óra múlva megesküdtem . . . Megesküdtem, hogy nem sírok többet a sírókért és éhezőkért, nem engedek lelkemben többet szent zsolozsmát zendülni a robotos és mégis-szép élet elé, megesküdtem, hogy fölírógom eddigi nagy-nagy álmaim és leszek a 'szürkék hegedőse', véleménytelen, életfakír senki, aki nem mer sírni, ha megkarmolja szívét az élet és nem mer szívből ujjongani, ha a szent banalítások megpezdítik benne a vért, – mert félt, hogy sírása vagy ujjongása esetleg nem fog tetszeni a följjebbvalóknak . . . És mégis megesküdtem: mert engem egy egyszerű, öreg és nagyon-nagyon megfáradt asszony vár, akinek még nem jutott simogatás az élettől, aki kevésszer feküdt le még a holnap mardosó kétségei nélkül. Engem az én anyám vár és nekem kötelessé-

⁵ Nyitott, világos szemmel járni . . . uo.

gem őt boldoggá tenni, hiszen minden öröme, reménye bennem van és teljesen összetörné, ha bennem csalódná. Nem, neki nem szabad szenvedni miattam, én is kibírom talán álmaim nagy-nagy zajlását és talán a szívem se hasad belé . . .

Most itt állok dideregve, egyedül, lélektelenül, megfáradva és végtelen utálattal minden iránt. Még egyhéttel-ezelőtti sugaras hitem, szent élet-bizalmam nincs már meg, teljesen összetört és nincs bennem más, csak végtelen letargia. Nem szeretem a cinizmust, de most cinikus vagyok a lelkem mélyéig: minden egészséges életösztön kihullott belőlem. Nem szeretem a dekadenciát, nem szeretem a züllő zseniket, de engem is nagyon kísért az ő szomorú sorsuk, félek, nagyon félek, hogy a 'Porváros' öngyilkos diákja valósággá lesz. Ne gondolja: nem fenyegetőzöm nagyképpen öngyilkossággal, de nagyon bánt álmaim szörnyű pusztulása, nagyon fáj első komoly összezapásom az étellel. Még nem tudom, hogy hogyan lesz, nem tudok reálisan gondolkozni, sokkal frissebb a seb, semmint vígan táncoljak vele, de azt érzem, hogy hiába volt a kényszereskü: a szavak, az érzések, a gondolatok szent forrása végül is előtör minden kényszer alól és megöntöz sok-sok fájóvá száradt életet . . . (. . .)

. . . Én hiszem, hogy az idő elhozza a megoldást, addig várok, gyűjtöm lelkemben a robbanó erőket: hiszen olyan fiatal vagyok és mégiscsak szép az élet. Látta: az előbb még keseregtem és már újra tudok hinni. Ez az élet: az én életem nem lehet gyümölcstelen! (. .)"⁶

A konferencia nyomasztó hatása az iskolai tanév végéig kísérte Darvast: „– Már korántsem vagyok olyan elkeseredett, kedvetlen, mint egy héttel ezelőtt és ha nem tudnám, hogy maga megértett: szégyelném is azt a levelet. Csak nagyon üresnek, végtelenül tartalmatlannak érzem így az életemet, úgy érzem, mintha valahogy a levegőben lógnék: nem érzek szilárd talajt a lábam alatt . . . Eddig jó volt: dolgoztam, írtam és éreztem, hogy ez lesz az én igazi életem, hogy sokkal értékesebb az én munkám, mint a szürke köznapi pepceselgetések. De itt a tragédiám: *olyan* ember nem tudok lenni, *ilyennek* meg nem szabad lennem. Lélektelenül ténfergem a napokat: alszom félnyolcig, délutánjaimat átásítózom, átcigarettázom, néhány barátommal üres dolgokról beszéllek, esténként magambanézek, nagyon sajnálom, nagyon utálok ilyenkor magamat és úgy érzem, hogy egy fabatkát se ér az ilyen élet! – De ne vegye ezt panaszkodásnak, és ne is próbáljon vigasztalni: annyira közönséges mégse vagyok, hogy sajnáltassam magam Adyhoz menekülők néha, úgy szeretem lázas sorait:

⁶ Darvas József ifjúkori levelei. 36–38.

'Hajtson a szentlélek vagy a korcsma gőze
S röhögjenek a részeg evezősré:
Röpülj hajóm, rajtad a holnap hőse! . . .'

Olvasgatom az újságokat, sajnálom a didergőket, és elfog néha valami pogány lázadás és tényleg: kristályodnak bennem az érzések. Sáríká!/, én mégis megírom majd az 'Elszegődöttek'-et, de az olyan lesz, mint egy szűz gyémántkristály! (. . .)

Egyelőre nem írok, azt hiszem, hogy az idő mindent meg fog oldani, Megalkudni aligha fogok!" – E február 25-én megírt levelet a március 3-i követte az alábbi kitételekkel:

„Nagyon várom már a nyarat, hogy végezzek, hogy itthagyjam ezt az iskolát: utálom már ezt az iskolásdit, ezt a lelketlen robotot. (. . .) Próbáltam itt begubózni, bedugni a füleimet, befogni a szemeimet, hogy ne halljam a jajgatást és ne lássam a napok bajai közt vívódó embereket, de hát nem lehet, nem lehet. És talán jól is van így: mert csak addig élet az élet, míg fáj neki a többi életek megcsúfolása! Lássá: most nagyon 'csak-azértis' stádiumban vagyok, nem tudom, hogy meddig . . ." A hónap végén, március 30-án arról adott hírt, hogy „. . . hívatott az igazgató úr. Talán már mondanom sem kell, hogy miért, hiszen minden szünet után van ilyen meglepetésem: még mindig nincs vége az ügyemnek, valószínű, hogy új eskü is kell. Mintha nem törték volna egészen össze minden akaratom . . . De hát hiába! . . ."

1932. április 4-én *Aratni megyünk* című versét küldte a következő kommentár kíséretében: „Ez a legkedvesebb versem, mert ebben ujjongott föl utoljára – és talán legteljesebben – a lelkem roppant egészséggel egy igazi himnusz a napokkal vívódó, robotoló és mégis szép millió életért. Most elhallgattam, mert belémfojtották brutálisan a szót: talán soha nem is fog már ajkamra tölteni csíráátható, igazi zsoldár, döngető-öklű követelés az életért és én magtalan cinizmussal tördelem majd le a bennem ki-kihajtó buja rügyeket: minek a mag, ha úgysem lehet soha életadó kenyér . . . (. . .)

Ti meg testvéreim, életígérő buja kalászok, akiket annyira szerettem: törjétek jajra, facsarjátok könnyre a bennetek szunnyadó millió csírát, mert testvéretek, a dalosajkú 'dalait daccal befejezte'. De nem baj, ugye ez se baj János bácsi, én szegény, elgyötört magyar parasztom: ugye maga megbocsájtja ezt nekem? ”

A gyerek-ember Darvas Józsefet elvei és szándékai megtagadására kényszerítették, illetve az édesanyja iránti mély szeretetből és felelős-

⁷Uo. 39–42., 44–46.

ségérzetből nem vállalta forradalmár önmagát. Ezt azonban nem tartotta olyan erkölcsi vétségnek, melyet titkolni kell, mert két év múlva a Nyugat hasábjain közhírré tette. Ennek a magyarázata pedig az, hogy az ellenforradalmi hatalom a szellemi élet baloldalán állók szinte mind-egyikét terrorjával kisebb-nagyobb megalkuvásokra kényszerítette. A forradalmi hangvételű versek miatt bíróság elé állított költők például az ügyéssel vagy bíróval szemben állva – márcsak elemi létérdekből sem – nem valhattak nyíltan szint lázító és felforgató szándékaikról. Hogy maguknak a műveknek a megírásánál is érezték a cenzori fenyegetettséget, arról lírai vallomások születtek. A szellemi béklyó súlyáról újabban Móricz Zsigmond közreadott naplójában olvashatunk őszinte vallomásokat. (Móricz Virág: *Tíz év*. Bp. 1981.) Számára – mint minden író számára – az olvasókhöz való eljutás volt a fontos, s ezért – elvei feladása nélkül – úgy fogalmazott, hogy a kiadó vállalja, a cenzor pedig ne köthessen bele. Ha ez sikerült, az olvasók és a hatalom képviselői akkor is tudták, milyen törekvéseket képvisel a szerző. Darvas József is 1934-ben – több havi fogház, rendőri és bírói tortúrák után – felmentve érezte magát a kényszereszkü alól, s nyíltan vállalta igazi önmagát, a „lázító dolgok” íróját.

Darvas József 1932-es „kényszervallomása” utótörténetéhez tartozik az 1942-es tízéves képesítői találkozó alkalmával írt emlékezés – a Kis Újság hasábjain: „Ma már tudom, hogy abban az időben a mi iskolánk egyike volt a legjobbaknak. Ez ugyan semmiképpen nem dicséret a többire, de igaz. Nálunk mégiscsak volt valamiféle szellemi mozgás, ha a falak mögül nem is tudott kapcsolatot találni a valósággal. S különben volt akkoriban egymás után egy-két évfolyam – ilyen volt a miénk is –, amelynek a diákjaiban volt valami eleven érdeklődés a 'tanrenden' kívüli kérdések iránt. Nem azért, mintha ekkor valami különösen jó emberanyag sodródott volna össze, de az egész világon ekkor volt legmélyebb a gazdasági és szellemi válság, s ennek a rengései mindenütt érezhetőek voltak, behatoltak még az internátus zárt falai közé is, különös nyugtalanságot ébresztve bennünk. S ez a nyugtalanság arra ösztökélt bennünket, hogy foglalkozni próbáljunk a világ, a társadalom kérdéseivel.

A valóság zárva volt előttünk, hát a könyvekre vetettük magunkat: olyan könyvekre, amelyek nem szerepeltek a 'kötelező olvasmányok' között... Különösen Szabó Dezső illúziókat romboló írásaiért lelkesedtünk. Érdekelte bennünket a parasztság sorsa is, de – groteszk és ma is mosolyra fakasztó módon – még néhányan, parasztszármazású fiúk is Szabó Dezső romantikus szemléletével láttuk a parasztot, ahelyett, hogy szétnéztünk volna otthon, a magunk körében. De hát annyira nem voltunk hozzá szokva, hogy magát a valóságot próbáljuk vizsgálni...

Különben is nemsokára még a betűkön keresztül való tájékozódásról is igyekezett bennünket visszaszorítani az iskola, különböző fegyelmi eljárásokkal, a 'tanrend' keretei közé. Amiben – ismétlem – megint csak nem a mi iskolánk volt a hibás . . .”⁸

II.

1940. március 30-án, a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetsége fennállásának 35. évfordulója alkalmából – a Vasmunkásotthon dísztermében – rendezett ünnepségen mondta el először Darvas József hűségnyilatkozatát a faluszéle és a külváros dolgozó népéhez való tartozásáról.⁹ A másodszeri elmondás és a publikálás időpontja – 1941 júniusa – egybeesett a német fasiszta hadigépezet támadásával a Szovjetunió ellen, ami a magyar nép és nemzet sorsára is nagy jelentőségű esemény volt. A nemzet sorsáért felelősséget érző hazafiak sorában erősödött a függetlenség védelmét szolgáló mozgalom szervezésének a gondolata és szándéka. Darvas József személyes kapcsolatban állt a szocialista magyar munkásmozgalom mindkét pártjával: a szociáldemokratákkal és a kommunistákkal, ugyanakkor jelentős szerepet vállalt a népi írói mozgalomban is, illetve a dolgozó parasztság érdekeinek szolgálatára megalakult Nemzeti Parasztpártban. Felismerte azt, hogy a magyar nép és nemzet sorskérdései csak a munkásosztály és a parasztság szövetségével oldhatók meg. Ezt az elvet képviselte az 1937-ben létrehozott Márciusi Frontban is. Elvtársaival együtt járta a magyar falvakat, hogy felvilágosítsa a parasztságot történelmi hivatásáról, s a reá váró feladatokra az ország demokratikus átalakításáért és a nemzeti függetlenségért vívandó küzdelemben. A parasztsághoz szóló Kis Újság munkatársaként rendszeres publicisztikai tevékenységet fejtett ki; emellett a Szabad Szó és a Népszava is közölte írásait. A szervezkedő munkásírók is helyet adtak cikkeinek és tanulmányainak kiadványaikban. Ez a mindennapos közéleti munkálkodás érlelte meg benne a hűségnyilatkozatot, melynek aktualitást adott az a tény is, hogy az uralkodó osztályok szintén nemzeti összefogást hirdettek háborús politikájuk szolgálatára.

Darvas József előadása a *Magyar Élet* – Nemzetpolitikai Szemle hasábjain jelent meg (*Magyar Élet*, 1941. június. VI. évf. 6. sz. 8–9.)

⁸ *Tízéves találkozó. Gyűjtőlencse* (Riportok 1936–1944). Bp. 1968. 407–408.

⁹ *Népszava*, 1940. ápr. 2.

Hűség a néphez

Otthon voltam a falumban, rövid családi látogatásra. Csatos lucskos este volt, hogy megérkeztem. Alacsony, vedlett háztetőkről, girhes fák gallyai közül csorgott a nyakamba a víz s nem jelezte semmi fény, hogy merre menjek. De, mint útját megszokott ló, amely idegeiben érzi még az apró kanyarodókat is, tétovázva, keresgélés nélkül törtetem hazafelé. Ez a falu! Az én falum! – mondogattam magamnak s az otthoni világ levegőjét érző, csöndes örömöm burkát ősi félelmek és szorongások ébredező emlékei feszegették. Félelmek és szorongások, amelyeket az itt töltött hús esztendő mindig kísértő bajai ojtottak belém, mindörökre, kitörölhetetlenül. Ez a Zombai utca, mondtam magamnak s bár befedett az irdatlan sötétség és egyetlen emberrel se találkoztam, behúzott nyakkal osontam tovább az egymás mellett sorakozó gazdaparasztházak tövében. Hallottam a cipóm kopogását, úri szabású ruhám szuttyogó súrlódását és mégis az egykori meztéllábas, gatyás szegényparaszt gyerek ijedt alázatossága szivárgott fel bennem, aki akkor jártam ezekbe a házakba, tiszta ruhát hozni, hogy kivigye a gazda kocsija a tanyára, béreskedő bátyáimnak. Ez az utca, ezek a házak jelentették számomra az életünk mértékét: ezek mutatták meg nekem, hogy milyen mélységben élünk. S most, hogy fejem jóval túlnőtt már alacsony ablakok párkányán, még most is úgy éreztem, hogy tornyok ágaskodnak fölém és rám lépnek iromba lábaikkal, hogy fitymáló bátorsággal lépek el előttük. Az első élményeket el lehet felejteni, de a vérbe, idegekbe ivódott nyomukat az idő sem törli el.

Azután, hogy hazaértem, ki a falu szélére, ahol születtem s gyermekéveimet éltem, egyszerre körém záródott a magyar szegénység világa. Körém záródott, szinte keretbe foglalt s fölemelt, mint valami élő képet, mintha mutatni akart volna az esti világnak: az vagyok-e még, aki akkor voltam, mikor legutoljára itt jártam. Nem falut kutatni jöttem ide, hiszen elmúlt huszonnyolc esztendőm legnagyobb felét itt töltöttem el s a

számok, adatok, statisztikai fölvételek, helyzetképek meg-
hökkentő dokumentumainál sokkal többet mondanak nekem
az élmények, amelyeket itt szereztem. Jó részük talán már
megfakult, meghalványodott bennem, de elég csak kiállani oda
a házsor végéhez, s elnézni a messze tanyák felé, hátamat a
kemencéhez vetve megállni rideg, földes szobánkban, vagy csak
így beléneézni az ismerős esti sötétségbe és újra visszakapják
régi fényességüket. Ha valamit mégis kutatni, vizsgálni akarnék
itt, azt kellene keresnem, hogy az az út, amelyen elmentem
innen s amelyen újra, meg újra visszatérek, a régi tájakon
vezet-e még át: nem maradtak-e el mellőle kötetlen messze-
ségbe ezek a faluszéli házak s az emberek, akik bennük húzó-
doznak. Hogy a szorongás, amit ott érzek a gazdag-paraszt-
házak tövében és a szívig érő meghatódás, ami elfog itt a
faluszéli szegényvilág ismerős levegőjében, hűségre, helytállásra
kötelező kötés-e még vagy már csak kényelmetlen emlék-
zető? Ilyen kérdésekről vallathatnám itt magam ritka érkezé-
seim alkalmával s kutató tárgyilagossággal azt vizsgálhat-
nám, hogy mozdulataim és belső rezdüléseim hogyan felelnek
az ismerős tájék kérdéseire. Mert a valóság az, hogy ez a
szegényvilág, amelyből kiláboltam, kérdez, felelősségre von s
nekem felelnem kell.

Ezeken a kérdéseken gondolkoztam, egyezkedtem magam-
mal, hogy ott álltam a szobában, hátamat nekivetve a langyos
kemencének. Kint a konyhában éppen fűtött anyám: szalmát
dugott a kemencébe és a piszkafával fölkotorta a hunyódó
paraszt. Az ismerős neszezés eltemetett emlékeket ébresztett
föl bennem. A régi estékre gondoltam, amikor még mint fiatal
gyerek fönt kuporogtam a kuckóban, lent a kemence körül
pedig néhány duruzsoló öregasszony üldögélt, a szomszédból,
anyámmal együtt. Legtöbbször rólam, sorsomról esett szó,
mert már akkor úgy volt, hogy magasabb iskolába, polgárba
írat az anyám. A „faluszéle” elküldött követői, a duruzsoló
öreges pedig mindent megtettek, hogy lebeszéljék erről. Rikító
történeteket találtak ki és mondtak el újra meg újra hálátlan

szegénygyerekekről, akik mikor magasabbra kerültek, már meg sem ismerték az apjukat, az anyjukat . . .

Ezekből az emlékeimből sokat elmondtam és leírtam már, de elégszer egyiket sem tudtam elmondani, mert életem legdöntőbb élményei voltak. Fölötlének bennem mindig és csordulásig megtöltenek, ha néha elfog a kétség vagy a könnyebb út vágya s mindig, ha innen alulról nézem sukkóként épülő életemet. Mert itt bármerre leng el a gondolatom s bármin akad meg, mint találomra kivetett hurok, minden a hűségéről kérdez . . .

Igen: a faluszéle bizalmatlan és mindig számonkér, – de joggal is, mert akik innen eddig elmentek, legtöbbször nem is jöttek ide vissza. Úgy látszik, az élmények, az emlékek önmagukban még nem elég kötelek, hogy valakit meg tudjanak tartani hűségben volt osztályos társai mellett, – sőt igen sokszor arra biztatják az illetőt, hogy próbáljon felejteni s dobja ki magából a rossz emlékek kényelmetlenségét. Lehet, hogy engem is elsodort volna messzire, fölfelé tartó utamon a faluszéli nehéz élettől való szabadulás vágya, még lélekben és gondolkozásban is, nem is térben és időben, – de amikor eljöttem az ott élő szegények közül, a városban újra találkoztam velük, kint a külvárosok füstös bérkaszányaiban, a „város peremén”. Nem személy szerint, de a munkások, akikben újra megtaláltam őket, mintha mind az ő arcukat sugározták volna vissza, s a szavaikban is az ő örök vágyaik szólaltak meg. Azt mondhatom, hogy tulajdonképpen az ipari munkásság tartott meg a paraszti szegénységhez való hűségben. Ha ezt így megvallom, nem csupán a magam sorsáról teszek tanúságot, mert – úgy érzem – ennek az én példámnak szimbolikus jelentése van. A parasztságból, a parasztság legmélyebb rétegéből jöttem, s író, szellemi ember lettem az ipari munkássággal való találkozáson keresztül és most így próbálok szólani minden szegényekért, éljenek akár faluszélen vagy a külvárosokban: – vajon nem példázza-e ez is elevenen azt, hogy a parasztság, ipari munkásság

és a szellemben velük azonosult, haladó értelmiség szövetkezése a követendő út? Ha az ilyen összetalálkozás és összefogás az egyéneket meg tudja tartani hűségben, bizonyára az összességnek is erőt tud adni.

Ahogy ott a faluszélen, a kemence mellett végigfutottak bennem ezek a gondolatok, egyszerre szilárd egységgé állt bennem össze minden tusakodás, próbálkozás, kételkedés, amiben az utóbbi időben részem volt. Már nemcsak a magam végső kérdését láttam benne, hanem az egész szellemi táborét, amellyel együtt mondtam, mondom az elveket, eszméket, s együtt próbálgatom a terveket. Az lehet és legyen a munkánk, hivatásunk, hogy ezt a két réteget: a parasztságot és a munkásságot, a falu és a külvárosok népét minél jobban összeforasszuk a közös szellem tüzevel. A cél, amely felé törekedniök kell, ha élni akarnak, mindkét rétegnél ugyanaz, de külön-külön nem érhetik el soha s különösen nem akkor, ha – mint a múltban nemegyszer – egymás ellen játszhatják ki őket. És – ha hűségesek vagyunk még – a mi célunk, szellemi embereké is ugyanaz lehet csak, mint az övéké, hiszen terveink, alkotásaink és magunk is mit sem érünk nélkülük! Íme tehát a méltó feladat: munkálkodni az összetalálkozás és együttmaradás érdekében. Ezt azonban csak az irántuk való hűségben lehet, mert a faluszéle és a külvárosok népe egyaránt bizalmatlan: nem hisznek abban, aki elmegy tőlük, nem hisznek annak, aki közéjük jön, csak annak, aki közöttük van. Én velük akarok maradni mindig; s ezt tartom magam számára a legfőbb parancsnak: hűség a néphez, a dolgozó magyar milliókhoz, amelyből vétettél!

A Hűség a néphez kétszeri elmondása és nyomtatásban való megjelenése után Darvas József szükségét látta annak, hogy más fórumokon is megismételje hitvallását. Harmadszor 1942. május 10-én, vasárnap Tiszaladány községben, 8–10 faluból összegyűlt közönség előtt olvasta fel. Itt Veres Péter, Nagy István, Sinka István társaságában szerepelt az esti „népművelési ünnepélyen”. Ekkor már a Történelmi Emlékbizottság tagjaként, az 1942. március 15-i – Petőfi-szobornál rendezett –

függetlenségi tüntetés élményével szólt a hallgatóságához.¹⁰ Június 3-án este 8 órakor a budapesti Nemzeti Sportcsarnokban – dr. Püski Sándor, a Magyar Élet könyvkiadó gazdája rendezésében – megtartott *Népi irodalmi esten* „Nem menekülhetsz” címmel hasonló gondolatokat fogalmazott meg. A Kis Újság beszámolója szerint ez az előadás „talán legizgalmasabb volt az esten”; melynek mondanivalója az volt, hogy „Nem menekülhetsz a földtől, környezettől, otthontól, neveléstől, magyarságtól, amely utadra bocsájtott”. Az előadás maga pedig „drámai módon, a maga szubjektív énjén keresztül illusztrálta Illyés Gyula hasonló című versét, s szinte szuggerálva mondta utána a közönség az utolsó sorokat:

– Nem feledhetsz,
nem menekülhetsz,
bárhová kerülsz . . .”¹¹

A Tiszaladányból – Budapest érintésével – elindult írói csoport a Soli Deo Gloria református diákszövetség szárszói üdülőtelepén kötött ki, ahol konferenciát tartottak, s „a népiség, a népi gondolat és a magyarság viszonyát próbálták tisztázni”. Darvas József beszámolója szerint „a magyar történelem és irodalom, a parasztság, munkásság és értelmiség döntő problémái azok, amelyek legjobban izgatják a résztvevőket”¹² Saját maga pedig a *Hűség a néphez* szavaival és gondolataival járult hozzá az eszmei tisztázáshoz.

1932-ben a kényszerű meghátrálást választotta Darvas József, hogy munkás anyjának ne okozzon fájdalmat. 1942-ben a személyes és családi szempontokat figyelmen kívül hagyva tett vallomást világnézetéről. Ekkor már mögötte volt az a tapasztalat, hogy az ellenforradalmi rendszer csak a szolgai megalázkodást fogadja el, s minden ellenzéki megnyilatkozást megtorol. Vele is megjáratta a toloncház és az ügyészi, valamint bírósági tortúra kálváriáját, hogy utána – bizonyítékok hiányában – az ellene emelt vádakot elejtse.¹³ A társadalmi haladás hívei és a nemzeti függetlenség védői számára csak a harc vállalásának lehetőségét adta.

M. PÁSZTOR JÓZSEF

¹⁰ *Az élő hagyomány*. Magyar írók Tiszaladányban. Napjaink, 1979. augusztus. XVIII. évf. 8. sz. 6–11.; *Tiszaladány az irodalomban*. Napjaink, 1981. október. XX. évf. 10. sz. 12–13.

¹¹ *Népi irodalmi est*. Tiszántúl, 1942. május 31. 122. sz. 11. Darvas József, Veres Péter és Sinka István a népi írók könyvnapjainak estjén. Kis Újság, 1942. június 4.

¹² Darvas József: *Egy nyaralótelep két arca*. Kis Újság, 1942. július 7. 151. sz. 5.

¹³ Darvas József: *Tiszántúl*. Előszó és Pótlás. Bp. 1957.

SZEMLE

EGY ÉVTIZEDNYI MŰVELŐDÉSPOLITIKA

ACZÉL GYÖRGY: FOLYTATÁS ÉS MEGÚJULÁS

Az irodalom története is jól példázza, milyen nehéz egy kor gondolkodó emberének saját helyzetét, saját közegét felmérnie, önnön koordinátáit megrajzolni. A rálátás hiánya készleten nemesleg még az írókat is a kor valóságának példázatszerű, gyakorta parabolisztikus megragadására, valamely történelmi, vélt vagy reális analógia segítségével. Benne élni valamiben vagy kritikailag értékelni – két dolog ugyanis. A saját helyzet esetleges hamis tudata éppúgy torzíthat a megítélés helyességén, mint a távlatok hiánya. Ez utóbbi jelentheti azt, hogy kidolgozatlanok a módszertani eljárások, meg azt, hogy a meglévőket nem merjük alkalmazni a magunk mindennapi életére. Az irodalom fejlődése végül épp e dilemma feloldásában rejlik – a kritika viszonylagossága és romlandóbb volta ugyancsak.

Mindezt azért kellett előrebocsátanom, mert Aczél György könyve ebbe a problémakörbe szorítja recenzensét. A kötet tíz év művelődéspolitikai tanulmányait, cikkeit, előadásait gyűjti logikus rendbe – ily módon hazánk legutóbbi tíz évének művelődéspolitikájáról szól. Sajátosságos helyzet áll elő. Nem egyszerűen Aczél György kötete ugyanis a tárgy, hanem pártunk közművelődési, kulturális, művelődési intézkedéseinek, politikájának elve, sőt gyakorlata.

A kérdés egyfelől igen könnyen megkerülhető lenne. Csupán annyit kellene megállapítanunk, hogy az eredmények önmagukért beszélnek; hogy egy hegemoniára törekvő ideológia és politika még soha nem teremtett ennyire demokratikus légkört és lehetőséget az „alkotó elégedetlenségre”; hogy hazánk műveltségi helyzete és térképe milyen rohamléptekkel számolja fel kínzó fehér foltjait; hogy soha nem folyt nálunk olyan párbeszéd a kulturális és a politikai vezetés meg a művészek és az alkotó értelmiség között, mint éppen ebben az utolsó tíz esztendőben.

Mindez igaz lenne – de e leegyszerűsített igazságoktól éppen Aczél György könyve óv. A könyv egyszerre és párhuzamosan, a marxista ideológia nevében gyakorol kritikát és értelmez folyamatokat, bírál

tendenciákat és javasol megoldásokat, boncolgat és eseményeket magyaráz. A leíró és a bíráló aránya a kötetben belül is tükrözi az összeállítás címét: Folytatás és megújulás. Mert a folytatás csak úgy lehetséges, ha az elemző kritikát pozitív megfogalmazás követi – és a megújulás is csak a bíráló elem evidenciában tartásával képzelhető el, valósítható meg.

Művelődéspolitikánk – mely természetesen mindvégig úgy értendő, mint politikánk szerves része – legfontosabb problémája a könyv interpretálása szerint annak felmérése, hogy kontinuitás és diszkontinuitás egységének alapján lehetséges csak haladni.

„A történelmi tudatossághoz tartozik annak megértése is, hogyan tekintjük a szocialista folyamatosságot s azokat a tévedéseket, a szocializmustól idegen torzulásokat, amelyek e folyamatosság megszakításával fenyegettek. A torzulások elítélésének ürügyén azonban némelyek szocialista múltunknak azt a részét is el akarják utasítani, ami a maga idejében helyes és szükséges volt.” (477.) És: „A szocializmus épült 1949 és 1953 között is . . .” (479.) Vagy: „Az új fejlődési folyamat megindulásának feltétele volt eddig megtett utunk is, a fejlődés egészének egyik fontos stádiuma.” (24.)

Szaporíthatnók még az idézeteket szép számmal. Melyek azt erősítik, hogy a múlt „megszüntette megőrzése” jelenti Aczél György számára azt a reális alapot, melyről a részkérdések az egészbe ágyazva vizsgálhatók. Így van ez akkor, amikor Lukács Györggyel vitatkozik 1968-ban (a 67-es Népszabadság-beli interjú kapcsán), amikor tíz évvel később május elsejét köszönti, amikor időszerű ideológiai kérdésekről ír, vagy éppen az értelmiségi politikát elemzi – változásaiban és összefüggéseiben, folytonosságában és megszakítottságában.

Ez a kettős egység jellemzi szemléletét akkor is, ha tágabb időhatárokat kell átfogjon egy-egy kérdés elemzésekor, nem a szocialista fejlődés három évtizedét csupán – mint például a nemzeti kérdés taglalásakor:

„Álláspontunk világos: a Magyar Szocialista Munkáspárt a proletár internacionalizmus és a szocialista patriotizmus alapján áll. Ettől a marxí alaptól sem a nacionalizmus irányába, sem a nemzeti közömböség irányába nem tértünk el. A hazafiság és az internacionalizmus elválaszthatatlan, mint ahogy a fa gyökere, törzse, ága, lombja is elválaszthatatlan, egységes élő szervezet.” (29.)

A kulturális politika folytonosságáról így ír:

„A ‚Lobogónk Petőfi’ jelszava helyett azt mondtuk: Petőfi mellett ott a helye Adynak és József Attilának, és mellettük Babitsnak és Kosztolányinak is. Munkácsy mellett illő helyükre állítottuk Derkovits

és Dési-Huber szocialista értékeit, de megmaradt a helye Szőnyinek, Bernáthnak és minden más értéknek . . . A ‚baloldali’ dogmatizmus okozta beszűkülést megszüntetve, helyet nyitottunk a magyar és világkultúra minden értékének. A szocialista magyar kultúra lett gazdagabb ettől a nyitottságtól.” (387–388.)

Bár az idézetek többnyire egy szűken értelmezett kultúrát példáz-
nak, Aczél György könyvében a művelődéspolitika jóval tágabb hori-
zontú: a közművelődés, az oktatásügy, gyakran az egészségügy is bele-
értődik.

Ennek a könyvnek – érdekes: majdnem azt írtam „dokumentum-
gyűjteménynek” – a témája végül is tehát a nyitott politikának a
kifejtése. Nem véletlen, hogy helyet kapott a jól szerkesztett gyűj-
teményben az a nevezetes 1974-es írás (*A marxizmus hegemoniájának
erősítéséért*), mely talán legárnyaltabb kifejtése a néhány évvel koráb-
ban Aczél György által megfogalmazott három „alliteráló” T-nek. A
„támogat, tűr, tilt” hármassága kulturális köztudatunkban talán nem
elégé árnyalt: hiszen lényege szerint a „támogatás következetes érvé-
nyesítése a legfontosabb” (232.), a türelem nem passzivitás, hanem
elsősorban és egyúttal „elvi vitát is jelent” (233.). És az sem lényeg-
telen, hogy a három T első megfogalmazása miképp árnyalódik tovább a
szocialista fejlődés követelményeinek megfelelően:

„Ezeket ki lehetne egészíteni a ‚tudomásul vétellel’, vagy ‚tájéko-
ztatással’, és még egy sor ‚T’-betűs kifejezéssel. Az orientáló elvek
természetesen mindig az egyes művek konkrét elemzése alapján és nem
sematikusan érvényesíthetők.” (Uo.)

Az a kulturális politika, amelyet az elmúlt évtizedben minden két-
séget kizáróan Aczél György munkássága fémjelez, éppen ezt a lényegét
igyekszik félreérthetlenné tenni, segíteni annak érvényre jutását.

És bár a könyv elvi megnyilatkozások gyűjteménye, arról sem
hallgat, hogy a gyakorlatban ez nem mindig jut kifejezésre. Ennek okait
csak érintőlegesen taglalják az írások. Úgy tűnik, a cikkek és tanul-
mányok sora részben vitairatnak, részben programadásnak készült – az
elemzések inkább a kontinuitás múltbéli értékeit érintik.

Igaz, már önmagában az is elemzőnek tűnhet, amilyen számban
foglalkozik Aczél György könyve a művelődéspolitika kérdéseivel, fel-
merülő problémáival. Hatalmas anyagismeretről tesz így tanúbizonysá-
got minden írás: a kulturális alkotások napra kész ismeretétől egészen
mondjuk a népművelés napi gondjaiig. A világpolitikai összefüggések
éppúgy látókörébe tartoznak, mint a közösségi lét kialakításának buk-
tatói, az ideológiai harc primátusa mellett az egyéni létezés relatíve
kisebb horderejű kérdéseit sem tekinti lényegtelennek.

Írásait két, egymással összefüggő probléma mozgatja – s ezzel akár azt is leírtam, hogy kultúrpolitikánknak ez a két legfontosabb eleme. Az egyik: a szocialista művészet vezető erejébe, pozitív kiteljesedésébe vetett hit, melynek nevében hevesen vitatkozik például a „fekete sematizmus” képviselőivel, mondván: „a pusztá tagadás nem lehet egy világkép középponti értéke” (406.). A másik: a szocialista művészet és szemlélet primátusának összefüggése az emberi-közösségi-művészi szabadságfok növekedésével, amelynek nevében ironikusan megállapítja például a művészeti alkotóműhelyekről, hogy „jobbára száz százalékon felül teljesítik az „önállóságtervet”, de sokkal kevésbé a „felelősségtervet”; azt szeretnék, ha mind a kettőt száz százalékra teljesítenék” (421.). És ezért ostromozza a közömbösek legalább olyan hévvel, mint az adminisztratív eszközöket visszasíró kulturális féljelenségeket, illetve azok szószólóit.

Ebben a többfrontos harcban, mely – ismétlem: a marxizmus hegemóniájának kialakítása közben – a közösségi formákat és a közművelődési programot éppúgy érinti, mint az alkotók és a többi kultúrpolitikai munkás árnyaltabb megítélését, a legfontosabb hangsúly az építésre, tehát a folyamatra esik. Bár a kötet számos írása kész programtényként rögzít vitás kérdéseket – de ez az irányító szerepköréből érthető –, valamennyi tanulmány alaphangját fogalmazza meg A szabadság rendjéért című előadás:

„Hazánkban a fejlett szocializmus építését tűztük napirendre. A leggyakrabban a kifejezés első két tagját – a „fejlett szocializmus”-t – használjuk. Ennek nevében gyakran kérjük számon, mi megy rosszul, mi nincs jól. Már csak ezért is szükséges hangsúlyozni a harmadik szót: az építést, az aktív tevékenységet, amely feladatvállalást és -teljesítést jelent, egyben jelzi, hogy folyamatról van szó.” (339.)

Ha e könyv megállapításait is egy folyamat részének tekintem – márpedig erre közvetve maga a szerző buzdítja olvasóját –, akkor külön figyelmet érdemel, hogy az állandóság mellett szituatív történelmi változásokon mennek át bizonyos fogalmak e tíz évnyi szemle során. Ezt a szabadságfok fogalmánál már érintettem – most önkényes kiemeléssel egy személyesen is lényeges kérdésre térnék ki. Az értelmiség helyének és szerepének megítélésére.

Köteteket írtak már erről, s Aczél György szinte valamennyi megszólalásában különböző kifejtettségi formában ott találjuk e kérdés valamely vetületét. Csupán a kötet alapeszméjének, a kontinuitás és diszkontinuitás egységének szemszögéből tekintve is érthető és tettenérhető az értelmiség helyének módosulása – és ez a pozitív tendencia a Magyar Szocialista Munkáspárt egész tevékenységén belül mindenképp Aczél György nevéhez fűződik. Éppen a kötet „cselekményideje”,

tehát a hetvenes évtized alatt vált véglegessé az a váltás, mely a gyanakvó, nem elvi megítéléstől az őszinte, integráló kapcsolatig vezethetett. Természetesen ezt a változást az objektív körülmények hozták létre – de tudjuk, e körülmények kialakításában nagyon nagy az egyén felelőssége is.

„Az értelmiségiek politikai állásfoglalását csakúgy, mint más társadalmi rétegekhez tartozókét, elsősorban teljesítményeik, alkotásuk, munkájuk alapján ítéljük meg. Természetesen nem érdektelen számunkra az értelmiségiek közvetlen megnyilatkozása a bel- és külpolitikai kérdésekben.” (97.) És később: „A pedagógusok, a közművelődésben dolgozók, a tudósok, a művészek cselekvő közreműködése nélkül nem érhetjük el céljainkat. Nagyon jól tudjuk, hogy a tudás ‚köztulajdonba vételéhez’ anyagi alapok kellene, de azt is tudjuk, hogy ezek önmagukban nem elegendők a fejlett szocialista társadalom felépítéséhez.” (493.) Az első idézet 1969-ből, a második 1975-ből való. A kettő együtt és a közte eltelt idő: az értelmiség valós helyi értéke a szocialista társadalomban.

Az általános politikai elveken túl persze az értelmiség szerepe sem állandó, legfőbb mozgásformái csak most vannak kialakulóban. A következő tíz évben ennek konkrét meghatározása lehet kultúrpolitikánk egyik legfontosabb feladata.

Aczél György könyve ez utóbbiról csak érintőlegesen szól. Mert írásai bármennyire is programokat, elveket fogalmaznak, saját vállalt világnézetének-ideológiájának megfelelően nem kívánnak csalhatatlan recepteket is adni. Tendenciákat rögzítenek, lehetőségekre hívják fel a figyelmet. A következő tíz év számára készítik a talajt.

Aczél György legkedvesebb költője József Attila lehet – oly gyakran idézi érvényes sorait. Tőle veszem e könyv jövőjének és utóéletének fogalmazását én is. Az elmúlt tíz év fejlődésének programjaként idézi az „Ehess, ihass, ölelhess, alhass” négy szólamú követelményét. Az idézet így folytatódik – József Attilánál: „... a mindenséggel mérd magad!” Ezzel a kiegészítéssel teljes az emberi-politikai program.

Reméljük, a következő tíz év – tíz évek – elegendő lesz a megközelítésére, s egyszer az elérésére is majd. (Gondolat, 1980)

BÁNYAI GÁBOR

ISMÉTLŐDÉS A MŰVÉSZETBEN*

Fontos tényezők sokaságát magába foglaló, érdekes témakör, jó képességű, erősen iskolázott szerzőgárda, továbbgondolásra készítő vagy máris hasznosítható megállapítások bő választéka – a végeredmény mégsem jól sikerült kötet.

Ismétlődés a művészetben: első tekintetre egyszerű vizsgálati tárgy. A múlt században Th. Fechner gondolt először arra, hogy a bonyolult műalkotásokat elemi tényezőik módszeres vizsgálatán kezdve lehet a legmegbízhatóbban megmagyarázni. Az ismétlődés is ilyennek mutatkozik: egyszerűnek is, gyakorinak is, bizonyos hát, hogy megérdemli a figyelmet. Kiválasztásának gesztusa elismerésre is indíthat.

A téma azonban korántsem egyszerű – csak körülbelül annyira, mint amennyire „a meg-nem-ismétlődés”: az egyszerűség vizsgálata egyszerű lehetne. (A művészetektől függetlenül, általában véve is.) A teljes egymásnak-megfelelés – két molekuláé vagy kristályszerkezeté, azonos mennyiségeké – vajon ismétlésnek tekinthető-e? A pontos ismétlődés látszata – jól sikerült sorozattermékeké – ismétlődésnek számít-e vagy csak a teljes, minden tekintetben bizonyítható egymásnak-megfelelés tartozik ide? A kötet szerzői közül többen arra hivatkoznak, hogy a dolgok örök változási folyamatában nem létezik teljes ismétlődés, tehát csak részleges ismétlődésekkel lehet, illetve érdemes foglalkozni. Ebben az esetben azonban csak a teljesen azonosnak látszás számít-e ide, vagy itt kell tárgyalni a hasonlónak látszást is – ez utóbbi esetben pedig: meddig lazíthatók föl a „hasonlónak látszás” kritériumai? (Másképp: figyelmet kíván-e a „magát észre nem vétető” ismétlődés – minden egybevágó épületké, szövegben előforduló hangé, festményen található színfolté – vagy pedig csak az, amelyik valamiképpen kiemelést nyer a műalkotásban – és melyek a „kiemelés” ismérvei?) Ezeknek a kérdéseknek hozzávetőleges tisztázása is alighanem kiadna egy kisebb kötetet. Az itteni vizsgálódások tárgyának tisztázatlansága mellett azonban a kutatásra kiválasztott területnek sincsenek szorosabb körre vonva a határai.

Az egyedi műalkotás elemeinek, művek egymáshoz való viszonyának, vagy pedig műalkotások és külvilág vonatkozásrendszerének a hálózatában kell-e szemügyre venni az említett „ismétlődés” jelenségét, a jelzett ismétlésszerűségeket? (Hiszen mindegyik viszonylat tovább tagolódik – akkor is, ha nem megyünk el az „ismétlés”-nek a távoli hasonlósággal való azonosításáig. Egyszeri és sokszori, közeli és távoli „ismétlés”,

*Szerkesztette Horváth Iván és Veres András.

„ismétlés” mint strukturális és tematikai tényező – pl. valóságosaknak mutatott események visszatérései vagy a szereplők hasonló emléképeinek egymásba játszásai – az ismétlődés gondolatára alapozott filozófiai koncepció kifejtése, elemi tényezők és nagyobb részek „ismétlései” – „ismétlés” mint felújítás, mint nyílt és rejtett idézés, mint epigon-jelenség, mint plagizálás, mint hamisítás – mint sokszorosítás, mint ismételt mű-befogadás, mint a műalkotásokon kívüli valóság-elemek művészi reprodukálása.) Könyvsorozatra terjedne mindennek a megvilágítása, abban az esetben is, ha a szerzők mindvégig a művészetek tárgyalását állítanák kutatásaik középpontjába. Ők azonban – amellett, hogy olyan is van soraikban, aki az arányt vagy a megismerő tevékenységet is az ismétlés egyik fajtájaként tárgyalja, nem eléggé meggyőző módon – részint történetfilozófiai tanulmányt is közreadnak, részint hajlanak rá (nem egyedi esetként!), hogy a megjelölt témát félig-meddig ürügynek tekintsek olyan mondandóik előadására, amelyek valamilyen *kapcsolatban vannak* vele. Ilyen tágra vont kérdéskörrel viszont úgy szólván végtelenek a témakapcsolások lehetőségei. (A bevezető esszét író R. Austerlitz pl. az ételkészítést is a bomlás fordított ismétléseként említi. Ezek után az egyik szerkesztő – Veres András – teljesen indokoltan ír maga is „szinte kimeríthetetlen jelenségkör”-ről.) Az előadottak rendszerbe munkálása egyszerűen lehetetlen ekkora kötetben. Összképet nem vázolnak elénk, rész-területet csak elvétve dolgoznak föl kimerítően, vitakérdéseket sem exponálnak kellő határozottsággal. Ráirányítják a figyelmünket különböző figyelmet érdemlő szempontokra vagy kutatási lehetőségekre, ismételten elgondolkoztatnak (ötleteket adnak vagy ellentmondásra készítetnek – leginkább egy-egy könnyedén, de kategorikusan megfogalmazott kijelentésükkel, művészetelméleti alapkérdésekben –, máskor elismerésre indítanak) – azután magunkra hagynak. „Szabad gondolatársítások általában az ismétlődésről” – olvassuk a bevezetőül szolgáló ötletgazdag eszmefuttatás címében, s ezt egy kicsit az egész kötetre vonatkoztatva is találónak érezhetjük.

Hangsúlyozni kell: az egyes írásokra lényegesen kevésbé.

Kiemelést kíván például Szegedy-Maszák Mihály értékes tanulmánya: *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében*. Bár teljesen ez sem mentes az említett fogyatékoságoktól, tárgyszűkítő és fogalomtisztázó törekvéseihez igazított módszeres előrehaladása legnagyobb mértékben „a helyére teszi” avatott elemzéseinek együttesét. Példaanyagának sokfélesége is alkalmassá teszi arra, hogy további kutatások kijindulásává váljék; Veres András tanulmányának általános filozófiai részével kiegészítve akár önálló kiadványként is megállta volna a helyét. A további írásművek azonban – más-más viszonylatokban – általában lazán illeszkednek csak köréjük. Gergely András például a

történetfilozófia síkján vizsgálódik: színvonalas fejtegetései teljesen kívülre visznek a művészetek világán. (Ezen az alapon a lélektan, de talán még a biológia területén kimutatható „ismétlések” is számbavettél kívánhattak volna.) Téma-körülhatárolás és logikai szigor tekintetében Csúri Károly gondolatmenete sem marad el a Szegedy-Maszáké mögött, bevallottan szoros vizsgálati köre („*Két ismétlés-típus irodalomelméleti státusáról*”) azonban csaknem elvész a szempontok sokféleségében. Szörényi László Eisenstein filmjeinek mitikus szerkezeteit vizsgálja érdekesen – annak alapján éppen itt, hogy a mítoszra rájátszásban is fölismerhető bizonyos ismétlésszerűség. Bonyhai Gábor kifinomult, egyszersmind szigorúan következetes Th. Mann-elemzéseiben érzékelhetően „az értékek kibontakozása” a fő szempont, a cím kibővítésében szereplő „és az ismétlődés” inkább csak annyiban jogos, hogy a jelzett kibontakozási folyamatban „ismétlődéseknek” is tagadhatatlanul szerep jut. Hoppál Mihály egy ismert – bár nem különösebben gyakori – játékos mesetípusban veszi szemügyre a rendszeres mondat-, illetve cselekménymozzanat-ismétléseket, Simoncsics Péter a szövszerkezetek ismétlésében gazdag uráli népköltészet darabjaiból vesz néhányat jó érzékkel vizsgálat alá – nem elsődlegesen az ismétlések szempontjaira összpontosítva. Mártonfi Ferenc a verscsinálás absztrakt lehetőségeinek felvázolására vállalkozott, a generatív grammatika szabályaiból kiindulva. (Elismerve zárásában: „Az »értelmes versek« modellje természetesen bonyolultabb,” elmulasztva viszont annak tisztázását, hogy mit tekint „a vers” kritériumának és milyennek látja vers és művészi alkotás viszonyát.) Iványi Tamás néhány költői műben található párhuzamoságban mutatja ki a szemantika meghatározó szerepét, s ebből formál érveket ahhoz a felfogásához, hogy a nyelvészeti elemzéseknek időben meg kell előzniük a poétikaiakat. Beke László kifinomult probléma-érzékenységre valló írása a tág értelemben vett ismétlés lehetőségeiből villant föl néhányat, Szerdahelyi István és Garai László a szép, a fenség, a rátság, a közönséges, a komikum, a tragikum és az elégikusság területein futtatja végig a tekintetét, ismétlésszerű mozzanatokra találva. Horváth Iván és Koczinszky Éva az irodalmi művek időbeliségének kettősségéről szól, elvi szempontokhoz igazodva, műbefogadás és műelemzés különbözőségének kérdéseit érintve.

Értéktelen írás egy sincs a gyűjtemény darabjai közt – ha egyenértékűségükről semmiképpen nem lehet is beszélni. Majd a probléma-látás frissége, majd a művészi érzékenység, máskor inkább a gondolatmenet logikussága érdemel inkább elismerést. (Néha talán azon is eltűnődik azért az olvasó, hogy a megbízhatóan elért eredmények arányosak-e a rájuk fordított szakmai energiával.) Arra azonban nem sarkallnak, hogy összegező jelleggel foglaljon velük kapcsolatban állást a

kötet tanulmányozója. Hasonlóságok természetesen vannak az egyes szerzők gondolataiban, módszereikben is mutatkoznak rokon vonások, attól azonban még távol állnak, hogy kirajzolják valamilyen rendszernek a körvonalait.

Kutatásaik folytatása sok haszonnal járhat, de csak abban az esetben, ha a mostaniaknál lényegesen tisztábban fogalmazzák meg a kutatási feladatokat. (Akadémiai, 1980. OPUS irodalomelméleti tanulmányok)

TAMÁS ATTILA

GONDOLKODÓ MAGYAROK

Hat kötettel indult útjára a *Gondolkodó magyarok* sorozata, amely nem csekély feladatra vállalkozott, amikor a több évszázados magyar publicisztika legjavából reprezentatív válogatás összeállítását és közreadását tűzte ki célul. Az első hat kötet között találjuk Apáczai Csere Jánosnak *Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról* szóló beszédét, Kölcsey Ferenc *Parainesis*ét, Széchenyi Istvánnak *A Magyar Akadémia körül* címmel elhangzott szónoklatát, Vajda Jánosnak a szabadságharc napjaira emlékező írását (*Egy honvéd naplójából*), Deák Ferenc és Kossuth Lajos fejtegetéseit a kiegyezésről, valamint Babits Mihály értekezését a magyar jellemről. Aligha vitatható, hogy a hazai társadalmi, kulturális, politikai és tudományos élet legfontosabb kérdéseit vizsgálják ezek a művek, noha merőben más viszonyok között, egymástól jelentős távolságra eső korszakokban.

A hat füzet tartalmának együttes szemlélete rövid idő alatt meggyőzi az olvasót arról, hogy a sorozatcím – amely első pillantásra túlzottan tágnak tűnhet – végeredményben pontos: nem filozófiai írások, nem elvontan bölcsekedő eszmerendszerek a közreadott művek, hanem sokkal inkább a magyar szellemi élet jellegzetes vagy nevezetes eseményeihez, jelenségeihez fűződő eszme-futtatások, gyakorlati konzekvenciákat is tartalmazó, propagandisztikus elemeket is hordozó alkotások. Különféle módon ugyan, de valamennyiben ott feszül a törekvés: hatni a magyar gondolkodásra, megváltoztatni vagy legalább befolyásolni a hazai szellemi életet, javítani, pallérozni a közvélekedést, kijelölni a magyarság helyét és szerepét Európában. Ez a közös törekvés félreismerhetetlenül jelen van a művekben, noha más körülmények között keletkeztek, eltérő karakterű szerzők tollából származnak, s témáik is meglehetősen különbözőek.

Apáczai Csere János például egyetlen és legfontosabb alapelvként, kulcsfogalomként kívánta bevésni a magyar szellemi köztudatba, hogy az iskolaügy mindennél fontosabb, hogy a társadalom számára semmi nem lehet ennél előrévalóbb. Akkor és ott – a 17. századi Erdélyben – valóban ebben rejtett a haladás egyetlen lehetősége, a török félhold árnyékában meghúzódó, viszonylagos autonómiával rendelkező, kicsiny állam semmiképp nem gondolhatott katonai vagy politikai eredmények elérésére, számára a tudomány kínált fegyvert, az iskolák által terjesztett műveltség jelenthetett volna erőgyarapodást. Bár – jól tudjuk – az iskolaügy minden társadalom számára létkérdés, a 17. századi erdélyi viszonyok között jelentősége még fokozódott: létéért küzdő kis állam aligha bírhatja el káros következmények nélkül „a tudományok híveinek álarcát magukra öltött üresfejű emberek” ténykedését, „az iskolaügyek rókáinak” garázdálkodását. Vádként süvölt végig a konszolidálódott, megmerevedett feudális társadalom fölött Apáczai kérdése: „Honnan van annyi nagyon rosszul intézett közügy?”

Nem másünnen, hanem a műveletlenségből, az iskolák „szűkös voltából”, továbbá „onnan, hogy nincs nekünk magyaroknak egyetlenegy akadémiánk sem” – adja meg a választ a kolozsvári székfoglaló beszéd 1656. november 20-án, diákok és tanárok népes tábora előtt. Méltán került Apáczai műve a „gondolkodó magyarokat” számba vevő sorozat élére, mert egyike volt ő azoknak, akik a feudális viszonyok között katedrális emeltek – gondolatokból. Pedig az építéshez jobbra csak vályogtéglák álltak rendelkezésre: kezdetleges iskolai viszonyok, pallérozatlan, merev szellemi közeg, hiányos alapképzettségű erdélyi ifjak. Az utóbbiak seregéből, tanítványai közül azonban olyan elme került ki, mint Bethlen Miklós, a századforduló egyik legvilágosabb fejű politikusa, írója, gondolkodója. Lényegre tapintanak Szigethy Gábor bevezető sorai, amikor az Apáczai halála után, de az ő példája nyomán szárba szökkenő gondolkodásról szól: tanítványainak, követőinek maroknyi serege a jövő lehetőségeit hordta magában.

Nem ennyire iskolacentrikus, tágabb szemhatáru, de mégis azonos gyökerű írás a Kölcsey Ferencé közel két évszázaddal később: a *Parainesis* gondolatai *boldogság-haza-tudomány*, valamint *ismeret-nyelv-közjó* fogalomtriászai köré csoportosulnak. Filozófia? Politika? Erkölcstan? Neveléstan? – Egyik sem, de mindegyikből van benne néhány motívum, minden területről mond valami lényegeset, azóta már iskolai tananyaggá vált, tömör szentenciát. Ez az antikos szentenciózusság teszi egyedülállóvá Kölcsey művét, az aforizmák ily bőséges villódzása alig tapasztalható másutt bölcseleti irodalmunkban. Természetes, hogy mindez lazítja a szerkezetet, már Riedl Frigyes utalt a „centrális gondolat” hiányára. Szauder József volt az első, aki a „felfelé tartó szerkesz-

teszmódot” észrevette benne, majd Rohonyi Zoltán szölt arról, hogy a „lazának nevezett szerkezet . . . egy háromtétéles zenemű struktúrájára emlékeztet”. E valóban igaz megállapítások érvényét nem tagadva is azt kell azonban tapasztalunk, hogy az emelkedő tendencia és a háromtétélesség ellenére jóval kötetlenebb, csapongóbb a Kölcsey Kálmánhoz szóló intellem gondolatvezetése, mint a jelen sorozatban közreadott többi darabok logikai íve. Nem hinnénk azonban, hogy a szerkesztés ily összevetésben előtűnő fesztelenségét mentegetni kellene, a *Parainesis* épp ettől egyedi, épp ezzel válik ki a hasonló írások sorából: egy vonalra fűzött aforizmái – szerzteágzó gondolatiságuk ellenére – egységes egész adnak, életcél jelölnek meg, perspektívát nyújtanak a szellemi erőfeszítés számára. A magasabb színvonal elérése, a műveltebb emberfők számának gyarapítása a reformkorban a legidőszerűbb gondolatok egyikeként jelent meg, de a megírás idején túl, az utókor számára is aktuálisak maradtak a Kölcsey Kálmánhoz szóló intelmek, s mindmáig termékenyítik a hazai közgondolkodást.

Széchenyi fejtegetése ugyancsak olyan problémát érint, amely állandóan jelen van a magyar szellemi életben: praktikizmus és elvszerűség, mennyiség és minőség, fellángoló aktivitás és józan mérséklet ellentés pólusai villannak meg érveinek és ellenérveinek rendszerében, s ezek között kísérli meg a Magyar Akadémia sorsát biztos alapokra helyezni. Nem a nagy felbuzdulásokra, szalmaláng-lobbanásokra, gyorsan elért, mutatós, de múlt eredményekre kíván Széchenyi építeni, hanem a tervszerűsége, a fokozatosságra, a lépésben, de biztonságosan birtokba vett vívmányokra, a minőség kimunkálására kíván támaszkodni. Írásában ugyan a Magyar Akadémiáról van szó, de fejtegetésének logikája magatartási modellt teremt, országépítési programot nyújt, a hazai közgondolkodás egyik támpilléret rakja le. Nyelvpallérozó és tudományfejlesztő programjának végpontján a minőség elve áll: „nem a mennyiség, hanem a minőség a szellemi erőnek sarkalata, s eszerint nem azért forog veszélyben létünk, mert kevesen vagyunk, hanem mert súlyunk oly parányi”. A minőség-elvet a nemzeti lét alapkérdésének látta, szerinte „világos, hogy minden nép és ekképp a magyar is, egyedül minőség és nem szám által olvashat más vért magába”. Mérsékletet, óvatosságot, türelmet ajánl, csak ezek révén érhető el az az „olvasztói felsőbbség”, amely a nemzet felemelkedését biztosíthatja. Tudjuk történelmünkéből, hogy mily sok türelmetlenség, mennyi elhamarkodott és át nem gondolt törekvés keresztelte Széchenyi programját, amely azonban így is a későbbi magyar gondolkodás egyik pólusává, mindenképp szerves részévé lett.

Egészen más jellegű és más látszószögű, de egy ponton mégis idekapcsolódó írás a Vajda Jánosé. Amitől Széchenyi tartott, az bekövet-

kezett, a fegyverek vették át a szót, a szavak és eszmék helyett a kardok és ágyúk mondták ki a végső ítéleteket. A „honvéd naplója” a vérontást, az éhséget, az embertelen fáradtságot, a farkasordító hideget, a megcsonkult emberi testeket, félbeszakadt életeket hozza tapintható közelségbe, kimondatlanul is feltéve a fájdalmas kérdéseket: szükség-szerű volt-e mindez? hasznos volt-e valamelyest is? nemzeti tragédia avagy inkább nemzeti dicsőség volt-e 1848/49?

Ezek a kérdések mind a közvetlen utókorban, mind pedig azóta történeti és politikai gondolkozásunk állandóan jelenlevő tényezői, nem kevés vitát kavarázó elemei. Úgy hisszük, egyik vagy másik válasz kizárólagos elfogadása helyett ma már sokkal inkább az ellentétek egységben történő szemlélete a helyénvaló: a szabadságharc – miként Vajda naplója sugallja – hatalmas erkölcsi tőke nemzeti hagyományaink asztalán, de való igaz az is, hogy ezért rendkívüli árat kellett fizetnünk. Jogos volt tehát Széchenyi mérsékletre intő szava, észre apelláló érvelése, de Kossuth szívet mozdító retorikája, a honvédek heroizmusa, lelkesedése is az volt. A kettő végeredményben azonos tőről fakadt s csakis együvé tartozva jelentheti a magyar históriát, a magyar gondolkodást.

Hasonló megítélést sugall számunkra a Kossuth–Deák párbeszéd mostani végigolvasása is. A kiegyezés újabb sorsfordulót jelentett történelmünkben, s a róla alkotott vélemények ismét homlokegyenest ellentmondtak egymásnak. Mindenképp szerencsésnek érezzük, hogy a két okfejtés egy füzetben olvasható végig, így közvetlenebb az alkalom a mérlegelésre, a szembesítésre. Deák józan érvelésének kérielhetetlensége, a magyar jogi múlt mélységes ismerete néz itt farkasszemet az emigrációból is a függetlenség eszméjét oltalmazó, végsőkéig kitartó, meg nem alkuvó államférfi morális szilárdságával, erkölcsi erejével. Egyfelől Deák érvei meggyőzőek, hiszen másképp tenni az akkori körülmények között nem lehetett, s rövid távon – az ország dualizmus kori fejlődése révén – az események alakulása igazolta őt. Hosszú távon viszont mégis Kossuth aggodalmai bizonyultak jogosaknak: a Monarchia keretében haladt az ország a katasztrófa felé. Kettőjüknek *együtt* volt igazuk: a kiegyezés szükség-szerű volt, de távolról sem jelentett ideális és megnyugtató megoldást. Az viszont mindenképp bizonyos, hogy a róla folyó eszmecsereben, a vitázó felek írásaiban kikristályosodott nézetek minden korábbinál pontosabban és szilárdabban kikövekeltek a magyar politikai-államelméleti-történeti gondolkodás kiindulópontjait, alap-tételeit. Irodalmunk, közgondolkodásunk sokat nyert e párbeszéd révén, gyarapodott az egymás ellenében magasodó gondolatépítmények elemeiből, tanult a vitázók magatartásából, erkölcsi példájából is.

Az egymásnak feszülő érvek dialektikája, az ellentétes magatartás-típusok szinkronikus szemléletének kívánalma beépült többek között

Babits széles ívű elmélkedésébe, amely „a magyar jellem” meghatározására, leírására tett kísérletet. „Hamarfy és Rák Bende testvérek” – írja Babits. A nemzeti karakter egyik fontos vonásának látja e kettősséget: „Az iskolákban Kossuthot és Deákot szembe szokták állítani, mint az ész és érzelem szónokait. Valójában mindkettő a nemzeti morál szónoka, bár teljesen ellentétes jellemek. Az egyik a magyar józanság képviselője. A másik a magyar szalmatűzé. De ez a kettő egy.”

Ilyen ellentétek között, vagy talán még inkább: belőlük rajzolja meg Babits a magyar nemzeti karaktert, amelynek szerinte Kelet és Nyugat, Petőfi „röpkésege” és Arany realizmusa, a nagy nekibuzdulások és a nagy bukások sorozata, állandóság és változékonyság egyaránt alkotóelemei. Az ellentétek ilyenforma sajátos ötvözetű egységével magyarázott magyar jellem hitelességéről természetesen lehet vitatkozni, hiszen leírása nem egzakt tudományos módszerekkel, hanem írói szubjektivitással történt. Bizonyos azonban, hogy műve jelentős impulzusokat adott a magyar bölcséleti eszmélkedésnek, a nemzeti identitás magyarázata számára pedig el nem hanyagolható észrevételeket tett.

Végeredményben elmondható, hogy noha a *Gondolkodó magyarok* hat kötetének mindegyike önmagában is remekmű, egymás utáni olvasásuk ezen túlmenően olyan felszín alatti összefüggésekre is ráirányítja a figyelmet, amelyek egyébként rejtve maradtak volna. Olykor önkéntelenül is felelnek egymásnak ezek az írások: Apáczai iskolákat követelő, érces hangját szélesebb összefüggések rendszerébe ágyazottan halljuk ki Széchenyi és Kölcsey szavaiból, akik a műveltség minőségét tették meg eszmeviláguk sarkpontjával; Széchenyi minőség- és mértékletesség-elvét Vajda és Kossuth forradalmi entuziazmusa ellenpontozza, őket ismét Deák józan realitásérzéke követi, hogy végül Babits szintézis-kísérlete zárja a sort. Sokszínű panoráma ez, méltó kezdete a gondolkodó magyarokat bemutató sorozatnak!

Szigethy Gábor hangulatot teremtő, történelmi légkört árasztó bevezetői kedvet adnak az olvasáshoz, alapot nyújtanak a művek megértéséhez. Az utóbbit jól szolgálják a füzetek végére illesztett jegyzetek és szómagyarázatok is, így válik lehetővé, hogy a sorozat darabjait szakember és érdeklődő olvasó egyaránt haszonnal forgathassa. (Magvető Kiadó, 1981.)

BITSKEY ISTVÁN

BENKŐ LORÁND: AZ ÁRPÁD-KOR MAGYAR NYELVŰ SZÖVEGEMLÉKEI

Benkő Loránd monográfiája az Árpád-korból ránk maradt négy nyelvemlékünket vizsgálja. Bár nyelvészeink sokat foglalkoztak e szövegekkel előadásaikban és tanulmányaikban, részletesebb elemzés csupán a *Halotti Beszéd*ről (Szinyei József, Mészöly Gedeon) és a *Königsbergi Töredék és Szalagjairól* (B. Lőrinczy Éva) készült. (Csak most került nyomdába Bárczi Géza a *Halotti Beszéd*ről tartott egyetemi előadásainak anyaga.) Így ez a mind a négy szöveget elemző könyv régi hiányt pótol. Benkő Loránd nemcsak több évtizedes tudományos munkájának eredményét teszi itt közzé, hanem gazdag bibliográfiai hivatkozásával, mintegy kézikönyvet ad nyelvtörténeti kutatásunk eddigi és mai állásáról, a folyóiratokban böngésző szakembereken túl a szélesebb közönség számára is.

Az itt tárgyalt legrégebbiről ránk maradt szövegek nemcsak a magyar nyelv múltjának kutatásában alapvető források, hanem az uráli-finnugor nyelvcsalád messze legkorábbi írott nyelvemlékei és egyben nemzeti irodalmunk első alkotásai is. Benkő széles látóköre, a nyelvtörténeti elemzés határain túlmutató, az érintkező kutatási területek (irodalomtörténet, poétika, stilsztika, klasszika filológia, zenetörténet, paleográfia és természetesen a történelem) eredményeit is felhasználó megfigyelései az irodalomtörténész számára is érdekessé, gondolatébresztővé teszik e művet. A könyvnek több mint egyharmada a szigorúan nyelvtörténeti elemzésen túl általánosabb kérdésekkel foglalkozik.

Benkő könyvében teljesen új módszert alkalmaz. A szövegemlékeket nem a hagyományos módon egyenként elemzi, hanem *nyelvemlékcsoport*ként fogja fel őket. Egy korszak nyelvállapotának tükrözőjeként, szinkron vizsgálat alá veti az anyagot, de ugyanakkor a nyelv fejlődésébe ágyazza.

Az *Általános észrevételek* fejezetben a négy szöveg egybetartozását, emlékcsoport-jellegét bizonyítja. Hivatkozik az eddigi kutatások eredményeire, igazolja a szövegek másolati voltát (vendég szövegek, leírási hibák, kihagyások). A nyelvemlékek datálási problematikájával csak annyiban foglalkozik, amennyiben véleménye az eddigi általános fel fogáshoz viszonyítva új, így az *Ómagyar Mária-Siralmat* ő a 13. század második feléhez köti. Végül a nyelvtörténet és számos érintkező tudományág kutatásait felsorakoztatva arra a következtetésre jut, hogy e négy szövegemlék tényleges keletkezési idejét tekintve közelebb áll egymáshoz, mint azt eddig hittük, és sorrendjük is más. Az Árpád-kor utolsó harmadára esnek, a 12. század utolsó negyedétől a 13. század

közepéig, második harmadáig. Feltételezett sorrendjük: *Halotti Beszéd és Könyörgés* (HB. és K.), *Königsbergi Töredék és Szalagjai* (KT. és Sz.), *Ómagyar Mária-Siralom* (ÓMS.), *Gyulafehérvári Sorok*, (GyS.). Szövegeink összetartozását bizonyítja társadalmi-művelődésbeli helyzetük, szerepük, céljuk. Benkő hangsúlyozza, hogy első nyelvemlékeink élőszóbeli felhasználásra kerültek. Ez a szempont alapvetően meghatározza módszerét és következtetéseit, nemcsak az olvasati, fonetikai problémák megoldásában, hanem a művek mondatszerkezetének, ritmikájának, szerkezeti-stiláris tulajdonságainak vizsgálatában is. Így jut el arra a felismerésre, hogy bár első szövegemlékeink ugyanúgy latin eredetiből való fordítások, mint kései magyar középkori vallásos szövegeink, mégis jobban, hűbben tükrözik nyelvünk, gondolkodásunk eredeti, magyar sajátosságait, mint a későbbből fennmaradtak legtöbbje. A magyar kódexek olvasmányjellege szigorú fordítási következetességgel párosult, míg e négy szövegtöredék beszédbeli felhasználásra készült, ezért szabababb, önállóbb átköltése, átformálása a latin eredetieknek, így jobban sugározzák a magyar élő nyelvet, irodalmi gondolkodást.

Nagy örömmel látjuk nyelvemlékeink legjobb fényképeinek közlését. Ez több, mint teljességre törekvés, mert így az eredeti írásképet látva válhat az olvasó is a kutató munka követőjévé, aktív részesévé. A szerző felhívja a figyelmet nemzeti kötelességünkre, amennyiben a tudományos kutatás számára is alapvetően fontos lett volna és lenne e szövegek eredetijének megszerzése, de legalábbis megfelelő minőségű fényképeinek elkészítése. (Csak a HB. és K. van magyar tulajdonban, az Országos Széchényi Könyvtárban. Ugyan ide került ez évben haza az ÓMS-t tartalmazó kódex a belgiumi louvaini egyetemi könyvtárból.) A nyelvemlékek betű szerinti közlésével nem bővíti a könyv terjedelmét, hiszen az Ó-magyar olvasókönyv-beli átírások helytállóak. Kivételt csak a KT. és Sz. esetében tesz, mely sajnos a KT-vel együtt a második világháború óta nem került elő és eddigi közlései ellentmondásosak; itt Benkő transliterálása és kiegészítési kísérletei eltérnek az eddigiektől. (Sajnos a Szalagok felfedezési körülményeiről, történetéről szólva az 1895-ös évszám helyett kétszer is 1896 szerepel. Itt jegyzem meg, hogy a könyvben meglehetősen sok a szedési, betűfelcserélési hiba.)

Az olvasatok fejezetben a szerző mind a négy szövegemlékről közli saját olvasatát. A leginkább helyes alapszöveg alatt a variációs lehetőségek bő változatát adja a valószínűségi fokukat is jelölve. Bár ezek a nyelvemlékeink következetes, fegyelmezett helyesírásúak, mégis a korszak írásnormáinak lazasága, a nyelvéllapot hangzásbeli változatossága különféle olvasatokat enged meg. Benkő bátran feltételezi azonosnak látszó jelenségek különböző olvashatóságát, az ilyen eseteket a magyarázatokban több szempontból is indokolja.

Az értelmezések részben minden szövegnek két változatát adja. Az A) „az eredeti szöveg mai áttételű hű mása”, nyelvemlékeink formai, grammatikai jellegéről ad képet. A B) változat a „mai nyelvre való szabad áttétel”. Itt Benkő szabadon élve a lehetőséggel egyéni módon igyekszik a szövegek tartalmát minél jobban feltárni, jelentéstani-stilisztikai sajátosságait visszaadni.

Ezután következik a monográfia majdnem kétharmad részét kitevő tulajdonképpeni nyelvészeti elemzés. Nagyobb fejezetei a hangállapotot, a morféákat, a toldalék morféákat és a grammatikai segédszókat tárgyalják. Nem teljességre törekvő, hiszen nem célja egy ómagyar nyelvtan megírása, hanem az olyan nyelvi jelenségeket veszi sorra, melyekben modern tudományos módszereivel, a szinkron elemzésnek a fejlődési folyamatba állításával új eredményekre jut.

A szövegértelmezés kérdései fejezetben kifejti, hogy mennyire óvatosaknak kell lennünk, amikor a latin megfelelővel való egybevetés alapján próbáljuk szövegeink tartalmát feltárni. Benkő inkább a magyar szövegösszefüggések elemzéséből, emlékeink nyelvi sajátosságainak feltárásából indul ki. Ezt joggal teheti, mivel bizonyítja, hogy itt mennyire nem szolgai fordításokkal, hanem önálló átdolgozásokkal állunk szemben. Ebben a részben szövegenként emel ki értelmezési problémákat: olykor csak szavakat (pl. felteszi, hogy a HB-ben többször előforduló 'isa' nem minden esetben azonos jelentésben szerepel), olykor szókapcsolatokat, szövegrészleteket (pl. a 305. oldalon művelődéstörténeti szempontból is nagyon érdekes, amit a vallási személyekkel kapcsolatos díszítő jelzőkről, méltóságjelölő formákról ír).

Aki négy Árpád-kori nyelvemlékünkkel, mint irodalmunk első alkotásaival foglalkozik, annak nagyon érdekes a könyv *A szövegalkotás és stiláris eszközei* című utolsó harminc oldala. Benkő sokoldalúan tárja fel az anyaggal kapcsolatos problémákat és izgalmas kutatási területek felé mutat iránnyt. Bizonyítja szövegalkotóink magyar anyanyelvűségét, fokozottan értékeli műveik eredetiségét, amennyiben új nyelvi-stiláris feladatot jelentett a vallásos tárgyú magyar szövegek megteremtése, és ők ezt magas szinten oldották meg. Emlékeink fejlődési folyamat részei, a magyar nyelvű világi szövegszerkesztési hagyomány és a latin eredetiek stiláris mintái ötvöződtek itt egybe.

A következő részben szövegenkénti elemzésben vizsgálja, mennyire szoros a latin előzményekhez való viszonyuk, és mennyire önálló nyelvemlékeink szövegformálása. A HB. és K. hangos elmondásra szánt céljából következően a legközelebb áll az élőnyelvi szövegszerkesztéshez. A KT. és Sz., bár érdekes lenne dramatizált előadásmódját vizsgálni, a GyS-kal együtt a latin alapszövegeknek viszonylag hű mása. Az ÓMS. vers jellegénél fogva a legtávolabb áll az egykori beszélt nyelvtől,

de szövegkimaradása ellenére is az önálló magyar irodalmi nyelvi szövegformálásnak legmagasabb szintjét képviselő gondolati és formai egység.

Szövegtagolás, szövegdisztítés című fejezetében tulajdonképpen stilisztikai megfigyeléseit közli. A központozás vizsgálata a szövegalkotók és másolók grammatikai tudati fejlettségéről ad képet. Benkő megállapítását idézve: „a szövegtagolási tudatosságnak, érzéknek és gondosságnak magasabb fokán van, mint a középkori magyar vallásos irodalom későbbi termékeinek, a kódexeknek az átlaga.” (363.) Vizsgált nyelvelméleink mondatfelépítésében az egyszerű szerkezetekre való törekvés az eredeti, magyaros mondatalkotási szokásnak következménye. Mondattagolásukban, belső elrendezettségük arányosságában viszont az egykori latin szövegszerkesztési szabályokat követik. Izgalmas és vitatott kérdés szövegeink ritmikája, mely a hangos elmondás belső tulajdonsága. A HB. és K. és a KT. és Sz. olyan ritmikus próza, melyek megelőzik a középkori európai latinságban csak a 13. század közepétől kialakuló ilyen formát. Újból szó szerint idézem Benkőt: „Én mindenestre hajlamos volnék annak a Vargyas és Mezey felvetette álláspontnak az elfogadására, hogy itt a ritmikus próza olyan korai magyar kísérleteiről van szó, amelyeknek kiindulási alapja elsősorban a nemzeti, szabadütemű versforma volt, legközelebbi mintául, alapul szolgálva a magasabb stílusigényű szöveg 'díszítésére', s amelyekben a magyar szerzők saját, magyar ritmusérzéke nyilvánult meg elsősorban.” (370.) Szövegalkotóink magyar nyelvérzékeének magas szintjét példázzák többek között a rímelésben tudatosan használt palatális-veláris párhuzamok. Sorra idézhetnénk a monográfiából a stilisztikai tudatosság, igényesség példáit, a gondolat-párhuzam, az egyezések és ellentétek halmazának formáit, az önálló alkotású figura etimológicákat, a beszélő és hallgató viszonyát kiemelő megoldásokat.

Az utolsó rész a vallási terminológiák kialakulásának változatait veszi számba, amennyiben vagy az ősmagyar, pogány hitvilág szavai telítődnek meg új tartalommal, vagy az idegen nyelvi elemeket vesszük át az új fogalmakkal együtt, vagy pedig szövegíróinktól származó egyéni fordítású szókapcsolatok, összetételek születnek.

A monográfia végső *Összegezésében* általános tanulságokat von le a szerző. Egész tudományos munkásságával, itt közreadott eredményeivel bizonyítja, hogy az Árpád-korból ránk maradt szövegekben már hagyományokra épülő, azonosnak mondható anyanyelvi szemlélet és főbb vonalaiban egységesült, irodalmi szintű magyar nyelvi szövegformálás alakult ki. A tudatosan formált nyelvi-stiláris igényesség magas színvonalra önálló magyar nyelvű szövegalkotásokká teszi első nyelvelméleinket. Bátran mondhatjuk, hogy az Árpád-kor magyar irodalmi

nyelve és stílusa eredetibb, önállóbb, magyarabb és magasabb szintű, mint a középkori kódexirodalmunk átlaga.

A kötetet a használhatóságot elősegítő szömutató egészíti ki. Végül pedig a korai magyar szövegemlékekkel foglalkozó legjelentősebb tudósaink fényképeit közli.

E magas szintű, tág látókörű, új szemléletű tudományos művet olvasnunk kell, hogy jobban tudjuk érteni, értékelni nyelvünk és irodalmunk ránk maradt első szövegemlékeit. (Akadémiai, 1980.)

N. ABAFFY CSILLA

MAGYAR DRÁMAÍRÓK. 16–18. SZÁZAD

Néhány évvel ezelőtt indította meg a Szépirodalmi Kiadó, legkiválóbb szakembereink irányításával, Magyar Remekírók című sorozatát. A vállalkozás széles skáláját dicséri, hogy eddig irodalmi múltunk utóbbi 450 éve szólalhatott meg hasábjain. Hogy azután ezekkel a parttalan lehetőségekkel miként él, az az egyes kötetek szerkesztőjének a dolga. Az eredmény vitatható.

Helyes elhatározása volt a kiadványsorozat szerkesztőségének, a több, mint húsz éve napvilágot látott Kardos Tibor–Dömötör Tekla-féle *Régi magyar drámai emlékek* c. tudományos publikáció népszerűsítése. A terv megvalósítása, Nagy Péter gondozásában, kiválóan sikerült. A 16–17. század gondosan kiválogatott drámaszemelvényeihez a 18. század hét korjellemező alkotását csatolta. A kötet összeállításánál figyelemmel kísérte a mai ember olvasmány-igényeit. A tisztán egyházi vonatkozású emlékeket mellőzte, feltehetőleg azért, mert az átlagos érdeklődő ismeretanyagát nem tartja elégnek megértésükhöz, de a lehetőséghez képest bemutatja mindazokat a műveket, amelyek az olvasó irodalmi és történeti látókörét bővítik.

A Mohács előtti időkből egyetlen drámát találunk a kötetben. Ez a hajdanvolt szász apáca, a 10. században élt Hroswitha, *Dulcitus* c. művének fordítása, a *Három körösztény leány*. Maga az alapmű is korának eseménye volt, a közel félévezrede feledésbe ment kéziratot a nagy német humanista, Celtis Konrád fedezte fel a 15. sz. végén, s a magyar fordítás sem késett sokat. A fordító számára azonban a fenyegető zsarnok már nem a legendából ismert Diocletianus császár, hanem a török szultán. Iam proximus ardet Ucalegon – a három vértanú-leány

török hóhérlégények kezén vész el. (A hódoltság közelgő száznegyven éve a valóságban több, mint hárommillió magyar életébe került.) Sztárai Mihály: *Az igaz papságnak tiköre* c. színműve ugyan még a ferences iskolai színjátszás nyomait viseli magán – a református pappá lett Sztárai franciskánus barát volt valaha, de már a hitvitázó drámát mutatja be könyvünkben. (A reformáció *Bibliára* épülő oktatói modorát figyelhetjük meg Szegedi Lőrinc Körös–Maros menti kálvinista senior [vezető lelkész] *Theophania* c. színművén. A német eredeti szép verselés itt lapos prózává módosult, s a csonka mű tanulsága számunkra az, hogy az erényben kevés drámai érdek lakozik. Valószínűleg a terjedelem korlátozottsága miatt hagyta ki Nagy Péter Szegedi ajánlását patrónusaihoz, Báthory Miklóshoz és nejehez. Sajnálatos, mert ez valóban Szegedi eredeti fogalmazása, szép és korfestő.) Kiegészíti Sztárai 1559 körül keletkezett kálvini hithirdetését a nála mintegy tíz évvel későbbi *Debreceni disputa* (vagy *Válaszúti Komédia*), ahol viszont Dávid Ferenc és antitrinitárius hívei szégyenítik meg „Péter pápát”, Debrecen híres Méliusz Juhász Péterét. Nyelvük a nép nyelve, gondolataik közérthetők, magyarságuk még nem hemzseg a későbbi idők latin fráziskincsétől. A mai olvasóban azonban feltrémlik a klasszikus shakespeare-i idézet: „Ám sírjon a nyilverte vad, Ép gímnek tréfaság . . .” A Délvidék magyar lakosságát lemészárolta, rabszolgának hajtotta el a török, de ahol éppen nem fenyeget, ott ráérünk egymással civakodni . . .

Nagyobb azonban ennél a főurak, a hatalmasok vétke. *Balassi Menyhárt árulata* éppen úgy a vallásilag ingadozó, a reneszánsz pompa és élvezetvágy legdurvább kielégítése után törő nagyúri immoralitás tükörképe, mint Bornemisza Péter remeke, a „*Tragoedia magyar nyelven, az Sophocles Electrájából*.” Nyugat kultúrája lassan elérhetetlen a koldussá váló Magyarország számára, de bűnei ismerősek. Pénzért hitet cserélni, ölni hazudni nemcsak a reneszánsz olasz és német urai tudtak. (És közben csak halkán száll felénk a költői sóhaj: „Vajjon mikor leszen jó Budában lakásom? ”)

Bornemisza Bécsben végezte az egyetemet, kitűnően tudott görögül, humanista kultúrája az első nagy magyar tragédia szerzőjévé tette. Sohasem tudott belenyugodni abba a barbár életbe, amit a történelmi szükségszerűség rákényszerített. De a 16. század második nagy drámai csodáját, a *Szép magyar comediát* már olyan szerző fogalmazta meg, aki huszonnyolc évvel Mohács, tizenhárommal Buda török kézre kerülté után született, s derűs szívvel tette fel a kérdést: „Vitézek, mi lehet E széles föld felett Szebb dolog a Végeknél? ”

Reneszánsz pásztorjátékát Balassi mégsem a végeken, hanem a Báthoryak erdélyi udvarában költötte át olasz eredetijéből, azokban az években és abban a környezetben, amikor és ahol rövid időre el lehetett

felejteti az állandó harci készültséget, visszaálmodhatta magát a századforduló humanista gondolkörébe. Az ajánlás és a prologus Balassi sajátja; a divatos, de közepes eredetűnek pedig nemcsak szép magyarságával, hanem az egész szöveget át- meg átható személyes érzelmeivel is művészi értéket ad a költő.

A 17. századot a színház népszerűségének terjedése jellemzi, nemcsak a viszonylag békében élő nyugati nemzeteknél, hanem a török nem-fenyegette magyar országrészekben is. A városi polgárság hivatásos színjátszói helyett azonban nálunk az udvari, ill. főúri színjátszás operaszerű és balettkultuszának, s az iskolai színjátszásnak jutott a főszerep. Az előbbieket a nemzeti irodalmak számára eleve nem jelentettek semmit. Bizonyos különleges alkalmakkor – esküvők, ünnepélyes beiktatások, névnapok stb. – szokás volt azonban színelőadást rendezni. Ilyenkor begyűlt a kastélyba a rokonság, a szomszédos birtokos családok tagjai, a birtokokon alkalmazott tisztviselők, az ismeretség szélesebb köre, asszonyok, lányok, akik a latin vagy olasz előadást nem értették volna meg. Az előadott mű szerzője nem sokat jelentett, nem is hivatkozott kilétével: a hangsúly nem a műalkotáson, hanem *előadásának alkalmán* volt.

A között 17. századi színművek közül az első, a *Tékozló fiú* bibliai történetének feldolgozása Úrnapja alkalmával kerülhetett (talán egy püspöki udvarban?) előadásra. Az interludiumok szabadszájúsága nem mond ennek ellent, szerzetesi iskolák színpadjain is elhangzottak hasonlóak. A szép *Constantinus és Victoria* a kutatások szerint olaszos kultúrájú, déldunántúli főúri udvarban ünnepelt meg egy nevezetes eseményt, valószínűleg esküvőt. Szerzője szintén ismeretlen. A Gyöngyösinek tulajdonított *Florentina* is készülhetett esküvői ünnepségre. A csonka kéziratos példányban előforduló kétértelműségek jelen kiadásban elmaradtak, mert a publikáció Zólyomi Szabó Dávid 18. századi nyomtatott és átdolgozott kiadását követi.

Nemcsak a 17., hanem még a következő századnak is egyik legnépszerűbb drámai emléke a *Comico-tragoedia, rész szerént víg, rész szerént szomorú história*. (Maga a műfaj Európa-szerte kedvelt volt.) Az elsőből több kézirat és két nyomtatott példány maradt fenn, a békés 18. század egészében is, egyes részleteiben is még többször kiadta. Különösen vonzóvá a kor számára izgalmas haláltánc-jellege, még inkább pedig a sok dalbetét tette; utóbbiak megkönnyítették a súlyos gondolati elemek feldolgozását és színszerűséget kölcsönöztek az állóképesen szerkesztett jeleneteknek. Az *Actio Curiosa* színpadi előadásra alkalmatlan, arra aligha is szánt, párbeszédés közmondás-gyűjtemény. Fő alakja egy középbirtokos nemes. „Gaude uram”, a szentenciák legnagyobb részét ő mondja el. A művel Thaly Kálmán foglalkozott,

dunántúli eredetűnek tartotta. Gaudet Chernel István korabeli nemesúr személyével azonosította, a főrangú Achatest és nejét Erdődy Sándor gróf és felesége, Csáky Krisztina grófnő személyében határozta meg. Az alig vitatható, hogy Gaude uramat a szerző pozitívan értékeli, s hogy őkelme után a magyar irodalomban nagy sor következik – mint erre a kiadó is utal! – Pontyitól csaknem napjainkig.

A 17. század végén találkozunk először magyar történeti tárgyú drámával: a *Comoedia generalis de conflictu Turcorum et Hungarorum* feltehetőleg protestáns iskoladráma volt. Kinizsi Pál kenyérmezei diadalát (1479.) meséli el, az eseményt azonban a hódoltság korára teszi, szereplői részben ugyancsak későbbben élt személyek. A barokk koncepciójú, nagyszámú játékos mozgató színmű – szerzője szintűgy ismeretlen, mint a legtöbb itt megjelentetett drámáé – talán a megkönnyebbülés sóhaját közvetíti felénk másfél évszázad szenvedései után.

A 18. század színügyi viszonyai alig mutatnak változást. Az iskoladráma uralkodik hetven éven keresztül, haladás csak a magyar nyelv térfoglalásában mutatkozik. A pálos interlúdiumok közül kinőtt *Kocsosny Mihály házassága* c. népies hangú bohózat túlélt a rendet, s a hivatásos magyar színjátszás műsorában is helyet kapott. (Biliscs Márton és Szabadhegyi Mihály szerzősége mellett a másoló, Táncz Menyhért pálos rendi szerzetes tesz tanúságot.) Ugyancsak pálos farsangi komédia volt a *Bachus*. A rendi szabályzat női szerepeket is engedélyezett – ezeket szintűgy diákgyerek alakították, mint a többit –, s a szereplők, a színváltozások nagy száma és a hangulat csaknem zabolátlan derűje joggal ébreszt gyanút bennünk avval a hiedelemmel szemben, hogy a pálos iskoladráma, a jezsuita és a piarista[!] színjátszással szemben, anyagi eszközökben szűkölködött volna. (Dömötör T.: *Régi magyar vígjátékok*, Bp. 1954. 49.) A pálos rend a jezsuiták után a leggazdagabb hazai szerzet volt, szekularizációja hárommillió forintot jövedelmezett az államháztartásnak. Jóval egyszerűbb módon szórakoztatta közönségét a piarista iskoladráma. Pállya István: *Ravaszy és Szerencsés* c. játéka a szigorú szabályok értelmében egy Holberg vígjáték német fordítása alapján szerelmi bonyodalmat alakított át karrier-bohózzá. Helyesen jegyzi meg a kiadó, hogy az átdolgozás ilyen mértéke már eredetinek minősítheti a munkát. A fiatal tanár – később magyar tartományfőnök – ötletes variációját szép magyar nyelvvel is értékebbé tette. Mint a pálos *Bachus*ban, a piarista iskoladrámáknál is gyakran *végzés, végezés* a felvonás neve. (Vö. Takáts Sándor: *Benyák Bernát*, Bp. 1891. 108.)

Bessenyei György korszakalkotó fellépését nemcsak tragédiával, hanem tudatos megfontolás alapján vígjátékkal is beírta az irodalomtörténetbe: a jövődő magyar színpadi nyelvet kívánta vele szolgálni. A

filozófus a művelt társalgásra oktatta volna a színészt és hallgatóságát. Az első magyar szintársulat azonban csak Pontyi alakját érezte a magáénak, ezen a címen is adták elő. Több sikerrel hozta színre nemcsak a Kelemen-féle, hanem a korai hivatásos színjátszás több magyar társulata is Illei János: *Tornyos Péter* c. komédiáját. Az első magyar nyelvű jezsuita iskoladráma Molière. *Úrhatnám* polgárjának tanulságát rejti magában. Egyik betétdala: „Tornyos Péter bált indít, Reá költi mindenit . . .” eléggé közismert. A századfordulón volt már a darabnak valami hazai háttere: a német polgárság feltörekvő alakjait a nemesség enyhe ellenszenvvel nézte. (Liedemann Sámuel, a fiatal Schwartner etc.)

Az *Igazházi* nem drámai, hanem színháztörténeti jelentősége folytán került a kötetbe. Jól beszélhető, közérthető szövege, árnyatlan jellemi megkönnyítették első hivatásos társulatunk számára a német szentimentalizmus eme tucat-termékének előadását. (Brühl, F. A. Graf ford. Simai Kristóf piarista tanár.)

A kiadói válogatás koronája a *Cultura*, Csokonai gyér drámai munkásságának a dunántúli kúriák világát pompásan festő darabja. Saját környezetét, a csurgói gimnázium pátrónusait és a színelőadás közönségét torzítás és modorosság nélkül ábrázolja. Húsz évvel Kisfaludy Károly előtt, egy Kisfaludy-vígjáték derűs színpadát látjuk magunk előtt; a költő sokat dicsért megfigyelőképessége Nagyváthy János, Pálóczy Horváth Ádám, a könyvgyűjtő Csépen István mindennapjait festi le, nem feledkezve meg az ispán, a béres, a házaló jóindulatú humorral ábrázolt alakjáról sem. Hogy a mesefűzés Kotzebuera emlékeztet, csak az irodalmi szakembereknek szúr szemet, arról nem is szólva, hogy Kotzebue a maga idejében a színpadismeret legnagyobb mestere volt. Sem a megelőző Csokonai színművek, sem a Karnyóné közjáték-jellege nem képviselnék ebben a kiadványban olyan méltón írójuk szellemét, mint a *Cultura*.

Mind Dömötör Tekla drámatörténeti tanulmányai, mind a mostani, népszerű kiadvány megállapítják, hogy a történelmi adottságok ebben a háromszáz évben a hazai színház, ill. a drámairodalom fejlődésére rendkívül kedvezőtlenek voltak. Dömötör a török háborúk mellett megemlíti, hogy „nincs az országnak fővárosa, gazdasági és szellemi központja, ahol író, közönség és színészek egymásra találhatnak”, „fejletlen a városi élet . . .” (Kardos–Dömötör I. 296.) Nagy Péter a „szaggatottság, a hagyományhiány, az újrakezdés” jelenségeit panaszolja fel, s „hogy szinte emberöltőnként újra meg újra ki kellett találni magyar nyelven a dráma műfaját”. (1171.) A „szerves kapcsolat hiánya” is szemébe tűnik (uo.). Mindezek a megállapítások helytállóak. A törté-

nész szakmai anyanyelvén, röviden így mondaná: nem volt egységes magyar államnyelv, nem volt magyar nyelvű kancellária. Minden irodalmi nyelv a Curiából indul ugyanis ki.

Erdélynek, csaknem százötven évig, volt magyar közigazgatási nyelve, itt az irodalom fejlődése a legtöbb műfajban, a drámában is, egységesebb és eredményesebb. Volt magyar városi élet is. Különös balszerencse folytán a Rákócziak puritán protestantizmusa nem kedvezett a színi élet felvirágzásának. A 18. században ez a gátló tényező megszűnt ugyan, a „nagyfejedelemség” feudális elmaradottsága, a magyarországinál is kedvezőtlenebb gazdasági helyzete azonban egészen a század utolsó évtizedéig, megbénította a magyar városok vállalkozókedvét.

Az anyaországban több, mint két évszázadon keresztül ebek harmincadjára került a nemzeti nyelv. Fővárosa volt az országnak, Pozsony viszonylag magas kulturális szinten állott, *Pozsony polgársága azonban német volt*. A török háborúk súlyosan érintették az ország igen nagy részét, de ahol a török nem fenyegetett, s ahol a lakosság magyar nyelvű volt, a nép nyelve ott is éppen úgy nyelvjárásokra bomlott, mint napjainkban: másképpen beszél a székely, másképpen a bácskai magyar, még irodalmi alkotásaikban is eltérnek az anyaország nyelvszokásaitól. Sokkal fokozottabban volt ez érezhető akkor, amikor a lakosság jó része írni-olvasni sem tudott, telekommunikációs eszközök pedig nem siethettek kezét nyújtani a határokon túliaknak. A színjátékok rendkívül sok latin kifejezése, nem is beszélve az *Actio Curiosa* előadásra sosem szánt és került szövegről, mindennél ékeőbb szóval tanúskodik a latin államnyelvről.

Mint minden hasonló vállalkozásban, ebben a kiadásban is akad egy-két elírás – nyilván gépi melléütés; a *Tékozló fiúban* a „maga is izgatnia” feltehetőleg „maga is izgatnya” lenne az átírásban. (Kardos–Dömötör: II. 12., ill. jelen kiadás 264.) Ugyanitt a „ragada suba fát”-nak „ragadd a suba-fát” felelne meg. (K.–D. II. 16., j. k. 271.) A Csokonai-szövegnél a II. felvonás 3. jelenetében (1068.) ez a félmondat áll: „tessék szur . . .” Magyarázatot igényelne. Az 1072. lapon „khosarara” (egyenlő: cosa rara, ritka eset, dolog) sincs megmagyarázva. A *figurális gyerek* (1081.) biztosan *figurás* gyerek etc.

Ezek azonban jelentéktelen apróságok. Megdöbbentő az a közlés, hogy a kötetbe felvett húsz színmű közül háromnak a kézírata veszett el az utolsó száz évben: a sárospataki kollégium könyvtárából Pállya István: *Ravasz és Szerencséje*, már csak Horváth Cyrill kiadásából ismerjük, Balassagyarmatról a második világháború során a *Gosztonyi Kódex*, benne a *Florentina*, 18. századi szövegével, s az a *Ferences-rendi*

gyűjtemény, amiből Alszeghy Zsolt a *Tékozló fiút* adta ki. Jobb rá sem gondolnunk, hogy mi pusztulhatott el II. Józseftől kezdve a különböző előjelű szekularizációk idején!

Az utolsó évtizedek művelődéspolitikája mellett szól azonban, hogy a kiadványok – tudományosak, szépirodalmiak egyaránt – kapóssá váltak. Még az első világháború előtt kezdte meg a Kisfaludy Társaság egy Nemzeti Könyvtár közreadását, a jelenlegi sorozat célkitűzéseire hasonló rendeltetéssel. A vállalkozás félbe maradt. A könyvek nem keltek el. Nem volt érdeklődés. Ha napjaink olvasmány-éhségét állítjuk szembe ezekkel, nem lehet panaszra okunk. (Szépirodalmi, Magyar Remekírók sorozat – 1981.)

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

URBÁN ALADÁR: A NAGY ÉV SODRÁBAN

A magyar Egmont c. tanulmányának bevezetőjében Urbán Aladár röviden felvázolja első miniszterelnökünk emlékezetének alakulását a vértanúhalála óta eltelt 132 év alatt (439–41.). A historiográfiai dolgozatot ígérő néhány bekezdés óhatatlanul a magyar polgári forradalom és nemzeti szabadságharc egészének megítéléséről is képet ad. Kimondatlanul pedig arra figyelmeztet, hogy 1848/49 szükségszerű átértékeléseinek közepette a tisztábban látás feltétele, hogy épüljenek olyan történelmi életművek, mint Urbán Aladáré, aki csaknem három évtizede foglalkozik a felelős magyar minisztérium és Batthyány Lajos tevékenységének kutatásával. Ezenközben – monografikus igénnyel – fel kellett dolgoznia egy nélkülözhetetlen részterületet: *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán* (Bp. 1973.). A mostani kötetbe az elmúlt húsz év kiemelt tanulmányai kerültek, a kutatómunka majdani szintézisének pillérei; a 17-ből négy itt jelenik meg első ízben, illetve magyarul először.

Urbán Aladár munkamódszerét három vonással jellemezhetjük. Először: mindig az elérhető legszélesebb forrásbázis feltárására törekszik. Már említett, előző könyve is kitűnt adatgazdagságával – mostani jegyzetei pedig kétségtelenné teszik a figyelmes olvasó számára, hogy a szerző a Batthyány-minisztérium levéltárának egészével dolgozott, áttekintette a másfél év sajtójának teljes anyagát és jelentősen előrehaladt azon a területen is, ahonnan meglevő ismereteink a jövőben a legnagyobb eséllyel bővíthetnek, a kiadatlan naplók, levelezések, magánéleti feljegyzések felkutatásában. Másodszor: nagyszámú új adatát sokszempontúan szembesíti az eddig ismert tényekkel és összefüggések-

kel, melynek következtében ez utóbbiak is gyakran új megvilágításba kerülnek. Jó – és közvetlenül irodalomtörténeti érdekű – példa lehet erre a *Történeti adalékok egy Petőfi-vers címváltozatához* c. írás (281–90.). Harmadszor: az egyes források értelmezési lehetőségeit a végsőig kiaknázza, felfigyelve a legapróbb mozzanatra is. A Pest városának 1848. március 15-én átküldött, 13.558. sz. helytartótanácsi iratban a kormányzserv az egyetemi diákmegmozdulások ügyében figyelmeztette a tanácsot, hogy „ildomosan és czélszerűleg intézkedjenek; egyebet a dolgok mostani állásában a kir. helytartó Tanácsnak tennie nem lehetvén”. (42.) A forradalom napjának gyorsuló históriájában az órák is fontosak: az irat 1/4 2-kor érkezett és valószínűleg az utcán bontották fel, mert megőrizte a sűrűn hulló eső lenyomatát, amelyről minden emlékezés tudósít.

Erre az alpra bátran építhet azután a történész, aki a feldolgozó munka során problémalátásának élességével, az összefüggésekben gondolkodás képességével – és tegyük hozzá: kitűnő tollal – rajzolja újjá 1848 tavaszának és nyarának történetét. Ebből a szempontból értékelhető helyesen a könyv kompozíciója is. Nem érezzük nyomát a hasonló tanulmányköteteknél gyakori, szükségszabta szerkesztésnek, amelynek során véletlenszerűen kerülnek egymás mellé írások. Itt jól egészítik ki az először olvasható tanulmányok a folyóiratokban, kötetekben már megjelenteket, az első (*Magyar tavasz, európai tavasz*) és az utolsó felvett dolgozat (*Magyarország mint alkotmányos monarchia*) kitágítja a horizontot Középkelet-Európára, sőt a kontinensre. Bizonyos alapvető, de nem eléggé publikus tények, események ismétlése (a budai macskazenétől Petőfi és Pálffy provokálásán át a pünkösdi vasárnapi Károly-kaszárnyai incidensig) az egyes tanulmányokban szükségszerű, de ezt sajátos vezérmotívumnak érezzük, amelyik gondolatritmust ad, és amelynek újbóli megszólaltatása mindig új tények, összefüggések, nézőpontok felvetését előzi meg. Jó példának lehet erre egy Batthyány-idézet szellemi háttérképének felvázolása. 1848. május 18-án, túl a véres budai tüntetésen, egy nappal az ügyet vizsgáló bizottság zárójelentése előtt, a válságon lassan felülkerekedő miniszterelnök kijelentette a kormányt támogató emlékiratot átnyújtónak, hogy ő „kisszerű demonstrációk végett le nem mond . . .” (126.) A következő tanulmányból (*A Marcius Tizenötödike sajtópere*) a pusztán tény elsődleges értelmezése, hogy tudniillik a megjegyzés a márciusi baloldali macskazenéire, népgyűlési követeléseire vonatkozott, újabb távlatot kap a kormány közjogi politikájának, István nádor személyéhez kötődő törekvéseinek rajzával. A két szál, a kétfrontos harcot vívó minisztertanács működése jellemző helyzetben, a Marcius Tizenötödike május 20-i számának betiltásában és a szerkesztő, Pálffy Albert

elleni sajtóperben szemlélhető. Ugyanitt (184.) – új kutatási eredményként – felbukkan Nyáry Pál alakja mint a szerkesztő informátora, István nádor provizórikus királysága ügyében. Végül újra elhangzik a Batthyány-idézet is (189.), de most már a májusi helyzet hármason vonatkozásának teljességében: hiszen eddig már láttuk a kormány jogi törekvéseit, amelyek megvédett a radikális hírlap indiszkréciónak ellenében, hogy a baloldali sajtó egésze érthessen belőle, és egyidejűleg le tudta választani a baloldaltól az ügyben nevének szellőztetésétől féltő Nyáry Pált, egyetlen kormányképes szövetségesüket. Az olvasói benyomás a kötet szerkesztettségéről tehát valójában a történelmi munkamódszer érintett erényeit, a szemlélet egységét érzékeli.

Egyetlen olyan esetet említhetünk, amikor az öt évvel később megírt tanulmányban a szerző véleménye indokolás nélkül változott – igaz, jó irányba. A *Petőfi népgyűlése körül* c. 1968-as írásában Urbán Aladár 1848. május 12-re, a véres budai macskazenét követő és Petőfi által egybehívott népgyűlésre és az ott elhangzott híres-hírheft mondatra („Kutyámat sem bíznám illy minisztériumra!”) vezeti vissza a költő népszerűtlenné válásának, e Szabadszállásig vivő folyamatnak a *kezdetét* (301.). Utóbb, az 1973-as Petőfi-évforduló alkalmából, éppen Szabadszálláson tartott előadásában az árnyaltabb, Petőfi szavaival hitelesíthető álláspont olvasható, amikor leszögezi, hogy a *Nemzeti dal* költőjének elszigetelődése *A királyokhoz* c. versével, március utolsó napjaiban kezdődött (307–8.), és mindez májusban folytatódott, elmélyült.

Ha a kötet nem tartalmazna mást, mint a *Forradalmunk és Európa, Az első napok és hónapok*, valamint *A miniszterelnök és a nádor* alcímek alá vont tíz tanulmányt, akkor is nélkülözhetetlen kézikönyve lenne minden, a korszakkal foglalkozó irodalomtörténésznek és élvezetes olvasmánya mindenkinek, akit érdekel nemzeti múltunk. De – mint eddigi utalásainkból is kitűnhet – Urbán Aladár könyve hét, közvetlenül irodalomtörténeti tárgyú dolgozatot is tartalmaz, *Költő és politika* alcímmel: hatot Petőfiről, egyet Vörösmartyról. (Terjedelmük a kötetnek több mint egynegyede.) A szerző kitűnően látja és meg is fogalmazza az irodalom történetiájával foglalkozó kutatótársak nagy dilemmáját: „Az irodalomtörténet számára érdekes személyek után kutatni ugyanis nem könnyű, mivel azok gyakran nem érdemi vagy nem kizárólagos szereplői egy-egy ügyiratnak . . . Az egyes személyek utáni kutatás ezért igen munkaigényes, és többnyire nem végződik számottevő eredménnyel. Ugyanakkor nagyobb, összefüggő anyagrészek történeti igényű feldolgozása során gyakran kerülnek elő érdekes irodalomtörténeti vonatkozások is.” (408.) Természetesen az irodalomtörténész – életrajzi, textológiai feladatok végzése, kritikai kiadás készítése közben

vagy írói pályaképek, sőt egyes művek vizsgálatánál – nem tudja megkerülni ezeket a célkutatásokat. Ezért megkülönböztetett figyelemmel kell kísérnie a társadalomtudományok többi ágában jelentkező, közvetlen vagy akár csak közvetve irodalomtörténeti hasznosságú kutatásokat, eredményeket. E téren megnyugtató, hogy a hét tanulmányból mindössze egyetlen akadt (*Az 1848-as választások és Petőfi* c. vándorgyűlési előadás), amely hosszabb időn át, nyolc évig publikálatlan maradt.

Mit nyújt Urbán Aladár kötete tehát az irodalomtörténész számára? Az eredménylista hosszú. Mindenekelőtt – az említett dilemmát enyhítve – a három évtized alatt felgyűlt levéltári és sajtóadatok sokaságát, melyek beépülhetnek a Petőfi és Vörösmarty műveiből készülő kritikai kiadások jegyzetapparátusába, kiteljesítik az egyes versekről tudott ismereteket. Petőfi életművéből ilyen a *Van-e mostan olyan legenda . . .*, a *Lenkei százada*, a *Vörösmartyhoz*, a *Hány hét a világ?* De természetesen kiterjeszkednek a korszak számos más alkotójára is, Kemény Zsigmondtól és Csengery Antaltól Vas Gerebenen és Pálffy Alberten át Czuczor Gergelyig és Zalár Józsefig. Ennél azonban többet is kapunk: új vagy ritkán emlegetett problémák felvetését, mint például Petőfi és az Egyenlőségi Társulat kapcsolatának korai szakasza (349–51.), Vörösmarty felemás viszonya a kormány félhivatalosához, a Pesti Hírlaphoz (411–2.). Még fontosabb, hogy Urbán az ismert adatok és saját új kutatási eredményeinek birtokában újraírhatta a korszak két legjelentősebb költőjének e fontos pályaszakaszát. Petőfi katonai konfliktusainak sorozata éppúgy kiteljesedett, mint Vörösmarty pesti polgármester-jelöltségének, képviselőiségének és közbirói tevékenységének dokumentált ábrázolása. S végül a legjelentősebb irodalomtörténeti eredmény: Petőfi 1848. tavaszi közszereplésének vonulata, viszonyítva a márciusi baloldal más személyiségeihez, sajtó- és nyilvánossági fórumaihoz. Ehhez a szerző az irodalomtörténészekkel folytatott, hosszú időre visszanyúló és példamutatóan termékeny együttműködés során jutott el, állandó eszmecsereben a Petőfi-kutatókkal, akik egyébként ebben a kérdésben egységesebb álláspontot képviselnek, mint a pálya más mozzanatairól szólva. Írásban is megtaláljuk a kötet lapjain a konzultációk eredményeit Kiss Józseffel, a Petőfi kritikai kiadás szerkesztőjével (292.) vagy Lukácsy Sándorral (293–4.). A *Petőfi népgyűlése körül* c. tanulmány nyitómondata munkahipotézisként került papírra 1968-ban, de hitvallásként is megállja a helyét: „Irodalomtörténetünknek és történetírásunknak kevés olyan szép közös feladata akad, mint Petőfi és a közötté levő radikálisok 1848-as szerepének tisztázása, értékelése.” Ma, 14 évvel a leírtak után, lehet és kell is vita arról, milyen elvi és személyes kapcsolatok fűzték össze, majd távolították el egymástól a „márciusi baloldal” névvel jelölt politikai csoportosulás tagjait,

hogyan jutottak el közülük néhányan a békepártig egyetlen év leforgása alatt, milyen események milyen mértékben tükrözik elszigetelődésük folyamatát stb. – de a folyamat *szükségszerű* volta nagyjából világosan áll előttünk, mégha látjuk is a kormányképtelen radikálisok kritikájának részgazságait és bírják is rokonszenvünket. Urbán ugyanígy nem mitizálja Petőfi és Vörösmarty elágazó életútjának tényeit, hanem történelmi hitelességgel mutatja meg vitájukban, a jelenségben a tipikust és az egyedít: a március 15-én még együttaladók szétválását és a baloldal választási kudarca után a megbukott szabadszállási képviselőjelölt érthető egyéni érzelmeit. Mindkettőjükben felmutatva egyszermind azt az emberi értéket, ami közös: a megírt versek hitelét a gyakorlati közszereplésben, a szó és a helyesnek vélt tett egységét. Mindazt tehát, amit a magyar irodalom legjobbainak 1848/49-es tevékenysége kapcsán az új történelmi szintézis VI/I. kötetéből korábban hiányolnunk kellett. (Vö. It, 1981: 232–4.)

Urbán Aladár könyve – mint minden jó szakmunka – eredményeivel jelzi a soron következő feladatokat, a kutatás fehér foltjait is. Feltűnő például – a jegyzetekben tallózva – a tudományos igényű és színvonalú életrajz-irodalom szegényessége; még mindig hiányzik (a sajtótörténet II. kötetének megjelenéséig) a forradalom sajtójának tüzetes áttekintése, és a szövegkiadások megélénkülése ellenére még mindig legalább évtizedes a lemaradás a források közrebocsátása terén. Az időleges szintézisek mindig jó alkalmak arra, hogy ezekről is számvetést készítsünk. Urbán Aladárnak, kötete tanúsága szerint is, jelentékeny szerepe lehet abban, hogy a jövőben az elkönnyvelhető eredmények listája még hosszabb, a szembeszökő tudományos adósságoké pedig mind rövidebb legyen. (Magvető, 1981.)

KERÉNYI FERENC

BALOGH LÁSZLÓ: AZ IHLET PERCE

A LIRIKUS ARANY JÁNOS

Arany János lírájának megítélésében szerzőnk Ady azon megállapításából indul ki, amely „a líra elfajzásáról” szól, a „belső eposzát” megírni nem képes Aranyról, így mintegy kérdésessé téve az eposzíró költő munkásságának a lírai költő tevékenysége és eredményei mellett elvesző erejét, jelentőségét. Az epika szerepvesztése azonban valójában az epikai téma keretében a sorokon átsütő líraiság kiemelését célozza,

kritikusan eltávolítva természetes közegéből mindazt, ami lírai, hogy az említett „belső eposznak” meglegyen a hitele. Mintha csak a későbbi Arany keserű *Toldi*-megtagadásából indulnának ki költő és mai kritikus, nem véve figyelembe, hogy a *Toldi*, vagy bármelyik eposz Arany tollából nem az alkotó ellenérzésében született, hanem azon idők azon történései keretében kialakult, funkciót viselő, élet- és világfelfogást közvetítő természetes megnyilatkozásként Arany János programját hirdette, tehetségét bizonyította. Balogh László könyvének előszava azt sugallja, hogy az epikától elfordult Arany valósítja meg a költői célokat, tehát belső igényt és követelést megvalósítva ez a lírikus Arany fedí fel magát a leghitelesebben előttünk a lírában menedéket kereső iszonyatos magányában. Balogh műve ennek az eleve elfogadott álláspontnak a jegyében született, és mégis olyan meggyőző erővel jeleníti meg az aranyi világot, az egyes versek elemzésében a legjobb értelemben vett műélvezéshez olyan példákat mutat be, hogy teljes felelősséggel elmondhatjuk, Orosz László Berzsenyije és Katonája után ebben a kis, a Tankönyvkiadótól kiadott kötetben a magyar irodalmat tanító tanároknak, a legtehetségesebb diákoknak valóban kézikönyvet ad, hogy alaposabban ismerhessék meg a költőt és a költői mesterséget.

Arany, az epikus és a lírikus, megítélésében lehetnek vitáink, csak azt ne feledjük el, hogy a költő nem az epika rajta követelt feladatmegoldását fájlalja – hiszen akkor fele életmunkáját fájlalhatná –, hanem a megváltozott körülmények között megírandó leckét, de mint a költői feladat folytatását lezárni akaró, a teljességet óhajtó ember itt is rendet akar teremteni. Arany művészetének megítélésében az epika és a líra csak volt tankönyveinkben vált el egymástól, mintegy stilisztikai példatárként. Nem „a belső eposzt” nem tudta megírni Arany – megírta azt eposzban és lírában egyaránt –, hanem a külső világnak ráéneklő hangjaira nem akart felelni. Való igaz, Homérosz és Shakespeare voltak nagy tanítói, de az ő feladata több volt – és még több lehetett volna –, mint szellemük átplántálása, de ő ehhez is ugyanúgy ragaszkodott, tehát a hűséghez és igazsághoz, mint ahogyan eposzainak, verseinek hangütésében is a nagy elődök példájához. Nem „az önnön hüvelyétől is idegen lélek” Németh László-i képe dereng fel előttünk az életmű ismeretében, hanem éppen a Kurátor Zsófik ellenpéldája, aki szenvedve bár, de kifüstölgí magából – eposzban vagy lírában, mindegy – a világ dolgaira nagyon is élénken válaszoló lélek kínkeserveit. Hogy Arany „politikai alkat” volt, mint Németh G. Béla állítja? Igen, amennyiben van belső politizálás, az embernek a világ napi postájából felfogott üzeneteit feldolgozó rendszerezés. A líra nagyon gyér adalékokat szolgáltat ehhez, már amiből a kortárs világosan érthetne. Balogh sokat tanult Kereszturytól, Németh G. Bélától, de

Sőtér általános összefoglalóit nehezen konkretizálja, ám ezeket nem is lehet, hiszen valójában olyan koncepció alapján írtak, amelyek az általánost jól, az egyénit rosszul láttatják. (1867 értékelése, Arany szerepe.) De egyszer rá kell jönnie, hogy akár Németh László, akár Sőtér beszél Arany nehézségéről, ez valójában éppen a nehézség tudatának ellenpróbájaként megvalósult aranyi epika és líra, amelyekben túl akar jutni dolgokon, amelyek erősebbnek bizonyulnak nála. Ami meg a liberális tendenciákhoz való viszonyát illeti, Aranyt óvatos tartózkodásra intik a magyar valóság képei: a tündéerkerti Szalonta és a vaskosabb Nagykőrös.

Balogh a lélektani vizsgálat alapján igen alapos verselemzésekkel igazolja a versek előzményeit, a vélt okokat, s az aranyi bonyolult lelkiakat tépelődő önmarcangolásait. Valójában minden vers egy-egy tanóra, amelyben az előszóban megpendített hangütéssel egyre több fontos anyaghoz jutunk. Az **ŐSSZEL** elemzése klasszikus példa, hogyan kellene a magyartanárnak hozzányúlnia ehhez a vershez. Az is nagyszerű a könyvben, hogy valójában nem is kell tisztázni a fogalmakat, magától értetődően benne vannak az elemzésben, felhasználhatók lesznek, és „az általánossá emelt lelkiállapot” nem rí ki gyermekeink legjobbainak dolgozataiból, tehát a verselemzéseket pedagógusaggyal is fogalmazza – meggyőzően, stílusosan. Az alkotási folyamatnak célszerű megismertetéséhez, korszerű feldolgozásához a már említett Orosz László-i könyveken kívül ez az anyag nyújtja a legnagyobb segítséget.

Balogh könyvét olvasva újra felmerül a kérdés: ha nem ezt, mi más tehetett volna Arany? A szerző szerint az eposzt nyűgnek érezte, igaz, hiszen akkor már hosszú lélegzetű műre nem gondolhatott. A lírában a megdermedt lélek mégis kilöki természetes költői termését, amely közlésért kérlel, sajtót követel. A *Letésem a lantot* az elemzés szerint búcsúzás a verset befogadó közösségtől, tehát a magyar olvasótábortól, leszámolás a versírással, leszámolás az illúzióval. De milyen illúzióval számol le, amikor minden illúzióját 48 előtt Petőfitől kapta! Arany mintegy megteremti múltját ebben a versben, hogy az ötvenes évek jelenjének nemet mondhasson. Hogyan mondja ki ezt a nemet? Leteszi a lantot, mert nem látja tisztán a megbolydult világban saját költői szerepét. Amikor pedig az étellel való tusakodásban az el nem felejtődött szerep rákopogtat, a költő a maga passzivitását a magyar életmódra és érzésre vezeti vissza, amelynek megdöbbenő példája a *Kertben* című verse. Balogh iróniára gondol, amint és ahogyan a világot Arany bemutatja, s öniróniára, amikor a költői világképet elemzi. Valójában sorshelyzetrajz és társadalomkép egymásmellettségéről van szó, az első a „nekem ahhoz mi közöm” formulában találkozik a másodikkal, s amely költői öngizolása a mások rútnemtörődömségének árnyékában ker-

tészkedő költőnek. S hogy ez már ebben a világban valóságos természeti törvény, azt még erőteljesebbé teszi a cselédlány esete, aki az öntudatlanul síró csecsemőre azért ver rá i g a z á n , hogy most már legyen oka sírnia.

Balogh Arany költészetében „nagy víziót” keres, holott hiányzik a vízió fontos eleme, a láttatás euforikus felajzottsága. Elemző módszerében szerepe van a struktúra-vizsgálatnak is, azonban jól tudja, hogy e téren nem lenne célszerű nagyobbakat lépnie, mert akkor ugyanilyen nagyságú könyvet kellene még írnia. Utalásai azonban meggyőzőek és sejtetik, hogy az elemzésnek nem a leírtak a határai. Balogh vizsgálódásának a középpontjában Arany személyessége és ennek a kor tudatát tükröző képe áll, de kezdőtételének alapján – a felfedezett lírikus Arany művészete – nem foglalkozik a szerepvállalását feladó költő igazolásával. A teljes reménytelenség érzete, a költészet mint menekvés, a végső erkölcsi összeomlásból való megváltás, a realison túlmutató ideális keresése, az eltévesztett pálya képze, a sztoikus magatartás és a predestinációs hit hatása, mindezek régi formulák, már-már mentegetőzésre szánt kibúvók, amelyek együtt magyarázatot adhatnak ugyan a szerepvállalás elutasítására, de nem elegendőek e nagy lélek alaposabb megismerésére. A versek az eleve illúziótlan ember kétségeiről szólnak: illúzióhiány teremt meg a kétségeket. Ha a szerep rá is kopogtat Aranyra, gazdájául nem nyeri meg őt, hiszen a kétségek a megbomlott idegrendszer természetes megnyilvánulásai. A költészetben elfoglalt akaratlan-akart vezető szerep és magyarságtudata sem elegendőek ahhoz, hogy a befelé való fordulást megakadályozzák: a vezető szerep azért nem, mert Arany fanyalogva fogadja, hiszen önmagában sem hisz, a magyarságtudata pedig azért nem, mert a nagy közösségben a teljes nemtörődömséget tapasztalta. Nem Nagykőrös az iszonyatos, hanem hogy Szalontából is Nagykőrös lett. Mert amit még Szalontán megélt a szülők és a barátok körében, a boldog szerény otthon képét mutatja. De ha a nemzet elismert legnagyobb költőjeként Szalontán élte volna kilenc évét, akkor a megváltozott élet minden nagykőrösi rekvizitumával szemben találta volna magát. Hitetlenkedve vesszük tudomásul, hogy nincsenek tervei, hogy nem képes az írásra. Mindez azért lenne, mert nem tudna számvetést tenni önmagával? Valóban sztoikus és predestinációs képlet a végső kibúvó? Balogh idézi Szörényi Lászlót (*A humoros elégia*), aki szerint „a sztoikus keresztény erény követelményei beépültek ugyan a személyiségbe, de nem szervültek össze a lélek magasabbra törő felével, álmaival”. De hiszen Aranynak „a lélek magasabbra törő fele” maga az ősképp volt, a sorsa irányítását kézben tartó ősképp, amelynek nem kellett „összeszervülnie”, mert a legkálvinistább költő erényrendszerében a lélek magasabbra törő fele volt ama primus

motor, amely jórészt benne a testet is fenntartotta. A predesztináció nem a nagy lélek ellenpontja, sőt az éppen ennek tudatában és ellenében fejt ki tevékenységét. Predesztináció és sztoicizmus nem azonos. Az előbbi a lélek kérdése, a másik a világgal való kapcsolaté – minősíthető magatartás. Ez a predesztináció-elfogadás azonban nem lehet akadály a aktivitásnak, a szerepvállalásnak, egy újabb nemzeti, a realitásokkal számoló költészet meghirdetésének.

Érdeemes könyvvel ismerkedtünk meg, tanárt és diákot egyaránt közelről érintő verselemzésekkel. Megismerkedtünk a lírikus Arannyal, aki inkább hallgatott „a kor ingereire”, mintsem hogy meggyőzze magát a kor valódi ingerének befogadására. Sokszor arra is gondolunk, hogy valójában az alkat kérdése mindez: a korán megfáradt test gyötrő tiltakozása a szerep ellen a predesztináció ellen győzködő lélek árnyékában. (Tankönyvkiadó)

RUSVAY TIBOR

SOMOGYI SÁNDOR: GYULAI ÉS KORTÁRSAI

FEJEZETEK EGY NEGYEDSZÁZAD IRODALOMTÖRTÉNETÉBŐL

Fiatalon elhunyt, negyvenedik életévét sem betöltött tudósnek állít emléket a java műveit egybegyűjtő posztumusz kötet. Somogyi Sándor speciális szakterülete, az alcímben is említett „negyedszázad” az önkényuralom és a kiegyezés kora volt, az idevágó irodalom- és kritikatörténeti kérdések kutatásán kívül az irodalomtudomány elméleti és történeti aspektusú tanulmányozása vonzotta még. Egyéni hajlamait tudatosan idomította a tudományág nagy kollektív földadataihoz: munkáinak egy része a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet, valamint egy tervezett kritikátörténeti szintézis szolgálatában keletkezett, koncepciót tisztázó előkészítésül vagy a *Kézikönyv* végleges fejezetéül. Ehhez képest szakmai érdeklődésében középponti helyet foglalnak el a „rendszerezéssel járó, korokat átfogó témák”, érdekes javaslatot tesz például – Klaniczay Tibor átfedésen alapuló, „párhuzamos” periodizációs elvét a maga korszakára alkalmazva – a 19. századi magyar irodalomtörténet újszerű tagolására (500–501 skk.). Viszonylag korai kezdeményezője és kísérletezője volt annak az azóta megerősödött iránynak, amely az eszme- és művelődéstörténeti megalapozás jelentőségét emeli ki az irodalomkutatásban; érthető, hogy a humán társtudományok eredményei közül a történetíráséi érintették legközelebről. Ábrázolásmód és

stíluseszemény dolgában manapság ritka, rokonszenvesen független törekvés jellemzi, „a történelemírás művészi oldalának kidomborítása” vonzza, a szintézisek főbb szereplőinek karaktert, emberséget is föl-villantó bemutatására törekszik (502.). E tulajdonságok fő műfaját is meghatározzák: a kötetet gondos munkával sajtó alá rendező Szörényi László joggal mondja mértéktartó bevezetőjében, hogy Somogyi kutatói erényei „a mély történeti tudással megalapozott, széles háttér elé helyezett arcképrajzban” (8.) kamatoznak legjobban.

A tanulmánygyűjtemény a *Harcos Gyulai Pál* c. monográfiatöredékkel kezdődik. Az elkészült részek 1854-ig, a *Petőfi Sándor és lyrai költészetünkig* követik nyomon Gyulai életútját és szellemi fejlődését, bár korántsem hézagtalanul: az egyik legnagyobb hiátus a 6. és 7. fejezet között mutatkozik, az 1848 nyara és 1851 májusa közötti sorsdöntő időszak krónikája megíratlan maradt. Erdélyi levéltári kutatásainak és konzultációnak eredményeit is fölhasználva, a monográfus részletes, életszerű ábrázolást ad a fiatal Gyulait körülvevő, eszmélődését meghatározó világról. Lebilincselőek, bár itt-ott keresetten szép-irodalmiasak város- és családtörténeti fejtegetései, a szellemi környezet érzékeltető portréi. A politikatörténeti folyamatok rajzában szembe-tűnik Somogyi beható érdeklődése a nemzetiségi kérdés iránt; az együtt élő népek küzdelmeit, gyakran kívülről szított ellenségeskedéseit eltökélt, olykor elvonttá váló, morális színezetű nacionalizmus-ellenesség álláspontjából szemléli. Az 1850-es évekről szóló fejezetekben a sajtótörténettel és az irodalmi élet szerveződésével kapcsolatos lapok a legeredetibbek és legsikerültebbek. A pamfletszerűség azonban, amely a Petőfi-epigonok ábrázolásában alkalmasint helyénvaló lehet, némiképp lerontja az ún. „irodalmi Deák-pártról” mondottak hitelét: „Az irodalompolitikai maffiák múlt századi melegágya” (131.) minősítés talán még bizonyos „hagyomány” burkolt, átképzéses idézésének tekinthető, de az olyan jelzők, mint „a nagy megalkuvó” Deák Ferenc (185.), a „tisztán jobboldali” Kemény Zsigmond (135.), „a párt főkolomposának mondható” Csengery (132.) stb. stilisztikailag félreérthetetlen szöveggörnyezetben fordulnak elő. Az elfogultságok magyarázatáért bizonyára a félbemaradt monográfia keletkezéstörténetéhez kell folyamodnunk: az erdélyi tanulmányutak Szörényitől közölt időrendje, némely fejezetek publikálása a hatvanas évek elején, valamint a szakirodalmi hivatkozások arra vallanak, hogy a szerző Gyulai-konceptiója az ötvenes-hatvanas évek fordulóján alakult ki, részben vitában az előző évtized irodalomtörténetírásának dogmatikus túlzásaival, részben azonban örököséként, folytatójaként még e merev hagyományok.

A következő nagyobb fejezet, a *Nemzet és irodalom* a nacionalizmus irodalmi és irodalomtudományi érvényesülésének vizsgálójaként mu-

tatja be Somogyi Sándort. Az önkényuralom és a dualizmus kora magyar irodalmának nacionalizmusáról szóló tanulmány jól jellemzi erőfeszítései kettősségét, belső ellentmondását: megértően hangsúlyozni igyeckszik a különbséget az ötvenes évek „szükségszerű” nacionalizmusa, az irányzat „haladó funkciót betöltő szakasza” (374.) meg a századvégi politikai ideológusok és írók egy részének „agresszív sovinizmusa” (387.) között, de a „fölmentés” már az első szakaszt illetően is felemás és verbális. Szerinte Jókainak, Keménynek, a népnemzeti iskolának közös nevezője, hogy „egyaránt nacionalisták”, ebből következően eleve „egyazon tekintetben” hibáznak, legföljebb „külön-külön és különböző mértékben tévednek” (368–369., Arany Jánosról: 377.). Somogyi az „össznemzeti szempont”, „az osztatlan nemzet szemlélete” irodalmi kifejeződését ott is aláértékeli, ahol történészként elfogadja, hogy képviselte a kor magyar elitjének lehetséges legjobb szellemi magatartásformája volt. Az előlegezett koncepciót és bírálatot többnyire inkább illusztrálják, mint bizonyítják a sietős mű-értelmezések, az *Egy magyar nábobé*, a *Daliás időké*, a *Buda haláláé*, kivált pedig *A nagyidai cigányoké*, mely ebben az olvasatban nem a szabadságharc hibáinak demokratikus szellemű szatírája, hanem a „negatív előjelű nemzeti egység” iránykölteménye. Az *Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva* c. terjedelmes dolgozat a múlt, a tradíció szigorú kritikájával szeretne programot adni az igényes marxista irodalomtörténetírásnak. Problematikája úgy kapcsolódik a nacionalizmus-tanulmányhoz, hogy „a szűkös-szegényes nemzeti eszme: a romantikus nacionalizmus” (232.) itt is kártékony, szívós, leküzdendő „örökség-hányadként” jelenik meg. Találó érvekkel bírálja a „bezárkózásra, partikularizmusra és túlzó historizmusra” indító hagyományt, rövidebben hárítja el a polgári irodalomtudomány „ahistorikus, szubjektivista szemléletét” (230.) Horváth János rendszerének és módszerének, közvetve életművének tudománytörténeti értékelése, úgy érezzük, feloldalásra sikerült: hagyományértelmezésének indokolt kritikája elfedi azt a legföljebb tétován jelzett, de kifejtetlenül hagyott tényt, hogy a kor és a tárgy ismerete, az írói karakter bensőséges ábrázolása, a műelemzés ihletettsége és pontossága, a világirodalmi tájékozottság tekintetében Horváth életműve ma is eleven, például szolgáló, utolérendő hagyomány.

A másik két (rövidebb) ciklust a *Kézikönyv* 4. kötetéből kiemelt fejezetek, illetve Somogyi válogatott kritikái alkotják. Az előbbiekben az elvontabb eszme-kritikától a körültekintő, tárgyilagosan mérlegelő történelemszemlélet felé történő elmozdulás tűnik szembe, az utóbbiak a bíráló racionalizmusát, rend és rendszer iránti igényét, pártatlan szigorát tanúsítják; a Komlós Aladár egyik tanulmánykötetének szentelt recenzió a kritikáról szóló tudományos igényű, egyszersmind vallomás-

szerű szép esszévé tágul. Műelemzéssel, mint az egész kötetben, itt is csak elvétve találkozunk: meglepő, hogy Gyulai virtuális monográfusa a Kézikönyvnek szánt portréban nemhogy a *Romhányiról*, de a nevezetes *Egy régi udvarház utolsó gazdájáról* is csupán elnagyolt összefoglalást ad, rövidebben intézi el, mint a különben persze szintén értékes Vörösmarty-életrajzot. A könyv, nem számítva az apparátust, lendületes vita- és programcikkkel zárul (*Rendezni végre közös dolgainkat . . .*): Vladimir Mináč egyik esszéje kapcsán Somogyi szellemesen és meggyőzően cáfolja „a pánszláv eszmékre építő történelemszemlélet” (524.) ferdítéseit, és József Attila szellemében jelöli meg a szlovák, a magyar és a többi szomszédos országban élő értelmiség közös tennivalóit. Az igazság kimondásának elszántságát, a nemzeti történelmek és kultúrák európai s ezen belül közép-európai összefüggéseinek tudatosítását, a filológiai pontosságot és a távlatos, koncepciózus gondolkodást egyesítő kis írás a korán eltávozott tudós egyéniségének, szellemiségének legértékesebb vonásait sűríti magába. (Akadémiai, 1977.)

CSÚRÖS MIKLÓS

BABITS MIHÁLY BESZÉLGETŐFÜZETEI, I–II.*

1938; 1940–1941

Nagy várakozás előzte meg Babits Mihály *Beszélgetőfüzeteinek* kiadását. Érthető volt ez a kíváncsiság, több szempontból is. Ritka formájú – ha egyáltalán formának nevezhető – hagyaték került vele a nyilvánosság elé. Beszédképtelenséggel járó súlyos betegség kényszerítette rá a költőt, hogy ezeket a füzeteket „vezesse”, s nem a minden szót megőrizni igyekvő tudatosság, mint Goethét az Eckermann-beszélgetésekben. „Művé”-ben Babits Beethovenre hivatkozik egyszer (II : 26.), aki viszont arra kényszerült, hogy beszélgetőpartnereivel jegyeztesse be a szavakat megsiketülése után a maga „beszélgetőfüzetébe”.

E ritka „formában” azonban kincsek lappanghatnak – vélte teljes joggal az előzetes várakozás. Ezt támasztotta alá Koháry Sarolta előrejelzése, aki Babits feleségéről szóló szép könyvében azt írta, hogy „A beszélgetőfüzet Mihály és Ilonka életének szörnyű és csodálatos utolsó felvonása” (*Flóra és Ilonka*, Bp. 1973. 146.), s emellett tanúskodott kettejük levelezésének közrebocsátása is. De hasonlóképpen fölkelthette a Babits-kutatók figyelmét az a válogatás, melyet a *Beszélgető-*

*A szöveget gondozta, a bevezetőt és jegyzeteket írta Belia György.

füzetek világirodalmi anyagából előbb Gál István (Nagyvilág, 1977/8.), majd teljes anyagából Belia György (Kritika, 1978/8.) adott közre.

Ezek után illő föltennünk a kérdést, hogy a *Beszélgetőfüzetek* előttünk fekvő teljes anyaga mennyiben elégítette ki várakozásunkat, e két vaskos kötet mennyiben járul hozzá Babits Mihály életművének jobb megértéséhez, forma, életrajz és műértelmezés tekintetében.

I. „Ne olvasd. Műveimet olvasd” – így kommentálta maga Babits a *Beszélgetőfüzeteket* (I: 639.). Nemcsak azért, mert sok személyes, nem nyilvánosság elé szánt vonatkozás terheli sorait, hanem legfőképpen azért mert ezek a sebtében fölrott megjegyzések többnyire érthetetlenek az adott beszédhelyzet ismerete nélkül, melynek talán csak kisebb részét tükrözi vissza a lerögzített szöveg, hogy annak megszakadásait ne is említsük. Aki végigolvassa a *Beszélgetőfüzeteket*, számtalan lényeges kérdés félbehagyásakor sajnálattal ad igazat az írás lassúbb ütemét panaszoló költő megjegyzéseinek: „Mire leírom, nem aktuális. A beszélgetés rég más vizeken jár” (II: 160.). „Nem tudok mindent egy szóban kifejezni és ha három sort írok, már senkisé is akarja elolvasni” (I: 97.). „Oly nehézkes így írásban! Mégis csak sokkal jobban ki vannak mérve az én szavaim” (I: 397.).

Nem lehet eléggé méltányolni a munkát, melyet Belia György, a kötetek sajtó alá rendezője végzett, hogy ilyen körülmények között az olvashatóságot, a megértést elősegítse. Egyrészt jegyzetapparátusába építette Török Sophie utólagos megjegyzéseit, másrészt egy-egy szóba jövő esemény, személy s mű mibenlétének megvilágítására saját jegyzeteit hozza. A könyv szerkesztése, kiállítása mintaszerű, s egyértelműen Belia dicséri, akinek a *Babits–Kosztolányi–Juhász Gyula levelezése*, a *Könyvről könyvre*, valamint az életmű-sorozat eddig megjelent kötetei után újabb mestermunkával sikerült gyarapítania a Babits-szövegkiadások számát.

Mintaszerű kiadvány sem feledtethet azonban hibás kiadói elképzelést. A *Beszélgetőfüzetek* megjelentetése egyúttal jó alkalom, hogy szóvá tegyük azt a kissé következtelen kiadási elvet, mely megnyilvánul Babits műveinek tekintetében.

Műveinek gyűjteményes kiadását nem sokkal a *Beszélgetőfüzetek* előtt kezdte meg a Szépirodalmi Kiadó. A közolvasó, a gimnáziumi szaktanár, de még az irodalomértők szűkebb csoportja is nagy várakozással tekinthetett e sorozat felé, minthogy az Athenaeum kiadása óta eltelt több, mint negyven évben nem született ilyen vállalkozás. Eközben Ady, Tóth Árpád, Juhász Gyula műveinek kritikai kiadása indult meg, s kibővített formában, másodszer jelenik meg a Kosztolányi összkiadás. Joggal lehetett remélni tehát, hogy Babits szellemi öröksége végre pályatársaihoz hasonló méltánylásban részesül. Nem így történt.

Összeűjtött verseit nem tartalmazza maradéktalanul az első kötet, s az *Esszék, tanulmányok*ból jó néhány, nem is jelentéktelen cikke hiányzik. Aközben látott napvilágot tehát a Kiadó „Műhely” sorozatában a *Beszélgetőfüzetek teljes* anyaga, miközben Babits *publikált* írásai – láthatólag – nem érdemlik meg újrakiadásukkal járó ívszámukat.

De sok szó férhet a *Beszélgetőfüzetek* teljes terjedelmű közléséhez egyéb okok miatt is. Számtalanszor megtörténik, hogy lapokon keresztül csupán a kórházi étrendről, Ildikó latin és német leckefeladványairól, apró-cseprő, lényegében a táplálkozást és egyéb természeti funkciókat kommentáló kijelentésekről olvashatunk. Az anyag nagyobbik felének érdektelenségét nem feledteti, hogy *így* végigolvasva még megrázóbb olvasmány a *Beszélgetőfüzetek*. Úgy véljük, válogatás, szűkítés, netán még tematikus szerkesztés célravezetőbb gyűjteményhez vezetett volna. Ez aztán megjelenhetett volna a – valóban – gyűjteményes kiadás egyik köteteként, vagy akár a többi kötet jegyzet- vagy függelékanyagában. A jelen kiadvány megjelenésekor viszont joggal vehették föl néhányan, hogy a Babits iránti *kegyeletet* segíti-e elő a betegség sújtotta napok krónikájának a nagyközönség előtti kiszolgáltatása, vagy *kegyetlenség-e* mindez a költővel szemben. Nem tisztünk, hogy eldöntsük e kérdést, csupán jelezni kívánjuk jogosultságát.

II. Koháry Sarolta előrejelzését teljes mértékben igazolja a *Beszélgetőfüzetek*: a legfontosabb életrajzi vonatkozást tekintve, valóban „Mihály és Ilonka életének szörnyű és csodálatos utolsó felvonásáról” értesülünk. Önmaradosásra, sértettségre, kölcsönös szemrehányásokra bizony gyakran pergetnek példákat a nehéz napok bejegyzései. Három napja feküdt Babits a kórházban, ahol Rudolf Nissen gégeműtétet hajtott rajta végre, s máris pörlekedésről olvasunk. „Ne haragudj, hogy hívtalak, . . . mindig csak akkor vagy ittbenn, amikor (az) orvosok” – hozta Babits felesége tudomására, mire Török Sophie évek múltán is így replikázik: „Csak percekre, fél cigarettákra léptem az ajtó elé; az első hetekben három-öt órát aludtam, állandóan az ágynál álltam, bokáim megdagadtak, de azért volt szíve mondani: mindig csak akkor vagy itt . . .” (I: 44–45.) *Kegyetlen* lélektani hadviselés nyomait őrizték meg a *Beszélgetőfüzetek* lapjai, különösen Babits részéről. Bejegyzéseiből többször kiérezhetjük a mérhetetlen fájdalmat, mely fulladásain keresztül valósággal a halál partjai felé vetette, még többször azt, hogy szinte kívánja a megsemmisülést, sőt, hogy az öngyilkosság gondolata is kísérti. „Minden pillanat életveszély” (I: 145.), „Öngyilkos leszek” (I: 366.) – szívszorongva olvassuk az ilyen s ezekhez hasonló híreket.

Anélkül, hogy az ilyen határhelyzetek alapján minősítenénk emberi magatartáslehetőségeket, mégis azt kell mondanunk, hogy Babits világszemléletére, vallásosságára és hitére egyaránt jellemzőek lehetnek a

Beszélgetőfüzetek sorai. „Valaki biztos és mágiikus eszközökkel dolgozik a megrontásomra – olvassuk utolsó szavai között, 1941 júniusából –. Mihelyt legkisebb enyhülés van az egyik oldalon, küld valami újabb gyötrelmet a másikon. A cél... nem lehet más, mint hogy öngyilkosságba kergessen. Ez az Isten? Vagy az ördög?” (II: 397.) A *Beszélgetőfüzetek* ehhez hasonló szakaszai sokban hozzájárulnak Babits istenes verseinek értelmezéséhez. „Az Isten engem céltudatosan bele akar hajtani az öngyilkosságba. Tűrhetetlenné akarja tenni a dolgot. Megharagudott, hogy mindig azt mondtam semmi okért sem lennék öngyilkos! Megmutatja, hogy ez nevetséges gőg volt. Mindennap valami újat talál ki amivel gyötörjön.” (II: 311.) Ha elfogadjuk is, hogy az igazi szenvedés verséről beszélhetünk pl. a *Balázsolás* esetében, tüstént hozzá kívánkozhatnánk, hogy az ősök sorsvállaló erejében, példájában való bizakodás csupán a pillanat kegyelméből volt jelen költői pályáján. Pillanatnyi összegzésként, mely további utakat nem talált. Írásaiból kikövetkeztethető hitére (vagy hitetlenségére) jobb adalékokat találunk *Beszélgetőfüzeteiben*, vagy az ezzel rokon költeményekben (*Az Isten és ördög... Világon való bujdosásaimnak... stb.*).

Hasonlóképpen ellentmondásosnak látszik a *Beszélgetőfüzetek* tükrében Babits „konkrét” vallási hovatartozása, vagyis a katolicizmussal való kapcsolata. Egy élc a látogatni kívánó Hász István püspökről (I: 60.), vagy az imakönyvről (I: 322.), Mécs Lászlónak mint „prima-donná”-nak említése (I: 631.), az „olcsóbb” Balázs-napi gyertya körüli huzavona (I: 637.) e kapcsolatnak mindenestre előnytelenebb oldalait mutatják. Van ugyan bizonyíték arra is, hogy a katolicizmust tünteti ki „a szabadság tiszteleté”-vel (II: 410.), vagy a megismerés számára biztosított legkedvezőbb lehetőségeivel (I: 296.) – ám ezek a jellemvonások inkább egy Babits által óhajtott hitrendszerre ütnek, semmint a valóságosra. Költőnknek a katolikus hagyományhoz való kötődését – okkal vagy ok nélkül – tüzetes elemzés eddig még nem tárgyalta. A *Beszélgetőfüzetek*ben szereplő számtalan e tárgyú megjegyzés minden bizonnyal hozzásegíthet, hogy e sokat kerülgetett kérdéshez immár közelíteni lehessen.

A nemzet történeti sorsfordulóira is esik egynéhány megjegyzés a *Beszélgetőfüzetek*ben. A Darányi-kormány „Pacifista és antihitlerista akkordjait” (I: 200.) méltányolva, mikor pedig kitör a világháború, a Teleki-kormány „nagyszerű lavírozását” (II: 9., 133.) dicsérve sem feledi Babits, hogy elközelget „*Finis Hungariae*” (I: 428.). Az Anschlusst ennek első jeleként érzékelte, az újjászervezett Darányi-kormányzatról az volt a véleménye, hogy „asszimilálódni fog a hitlerizmus szelleméhez” (I: 455.) „*Eltűnünk, elpusztulunk* a nagy német

árnyékban” – írta (I: 533.) A *Beszélgetőfüzetek* egésze a maga szakadozottságában ugyanazt kérdezi, mint az *Őzönvizet, köössöt* . . . :

Isten talán megszánna még:
ember nincs szánni a magyart.
És már azt kérdezik tőlem álmaim:
milyen lesz magyar nélkül a világ?

A magyarság értékeiért való aggodást fejezik ki azok a többször átjavított sorok, melyeket Babits végén vetett papírra, interjúnak szánva egy pozsonyi lapnak:

„Magyarság csak egy van, de hányféle színt tud öltetni ez a magyarság. A magyarságnak lényegéhez tartozik hogy tarka és sokszínű. Én a lankás Dunántúlról jöttem, de ajkamon van Erdély levegőjének íze is, s orromban a Mikszáth hegyi rétjeinek illata. A hegyvidék magyarja viszont magában hordja az alföldet, akarva, nem-akarva – hisz kívülről tudja Petőfi verseit. Ilyen a magyarság, mint egy gyűrű ékköve, melynek minden lapja és éle külön színben csillog s mégis egy az egész. S úgy hordozzuk lelkünkben, mint a mesebeli testvérek ujjukon a gyűrűt amelyről egymásra ismernek.” (II: 281–282.)

A nemzet sorsán való töprengés készíteti Babitsot arra, hogy *Beszélgetőfüzeteiben* megerősítse 1931-es *Szellemtörténet* című tanulmányának egyik fő gondolatát, még egyszer „kipellengérezve . . . a történelmi és politikai relativizmust” (II: 164–165.). E bejegyzéséből tudjuk, milyen örömmel vette tudomásul Szekfű Gyula történetiszemléletének elmélyülését.

III. A *Beszélgetőfüzetek* megjegyzéseinek zömét kétségkívül az irodalmi tárgyúak teszik ki. Három fő tételt képeznek ezek. Az egyikben Babits saját fejlődéséről és műveiről vall, a másikban az európai irodalomról, a harmadikban a régi és a kortárs magyarról.

A *Beszélgetőfüzetek*ből tudjuk meg például, hogy a létfilozófiákra éhes fiatal költő Hérakleitoszról alkotott képét Theodor Gomperz bécsi filozófiatörténész *Griechische Denker* (1896) című „nagyszerű könyvé”-nek a Sztoikusról szóló fejezete alapozta meg (II: 134.). Az önmagában jelentéktelennek látszó, mégsem elhanyagolható adatot a legújabbban megjelent Babits-monográfia máris érvrendszerébe építhette (Rába György: *Babits Mihály költészete*. 1903–1920. Bp. 1981. 26. és 576.).

A filozófiai ösztönzéseknél maradván: a *Beszélgetőfüzetek* megjelenése előtt is nyilvánvaló volt, milyen meghatározó jelleggel irányí-

totta Schopenhauer bölcselete költőnk gondolkodását, s egyszersmind a *Nyugat* első nemzedékéét. Legközvetlenebb méltánylás azonban itt található a német bölcselkedőről, s ennek érvényét erősíti az, hogy az ifjúkori Schopenhauer-lázat higgadtabb formában, de maradéktalanul folytatja:

„Mikor olyan idős voltam, mint te – írta Weöres Sándornak –, divatban volt itt Pesten a *Bagavath-Gita* . . .

Szörnyű unalom és smonca. De úgy rajongtunk érte, mintha a világ titka benne volna . . .

De micsoda mélység Schopenhauer egyetlen mondata az egész *Bagavath Gitához* képest!

Mennyivel több van benne.

Nem olvastad. Az egészet kell olvasni. Én Schopenhauert a világ egyik legnagyobb szellemének tartom ma is. Pedig ez is ifjúkorom divata volt. De ez nem fakult, sőt!” (II: 59–60.)

Saját műveiről – érthetőleg – keveset beszél Babits, vagy nem beszélhetett olyan kivételes figyelmű látogatónak, mint az előbbi részletben Weöres Sándornak. Egyetlen alkalom készítette jelentősebb szembesülésre, mégpedig annyira, hogy vissza-visszatért rá még sokáig: 1938. II. 21-én sugárzott költői estje a rádióban, melyhez Illyés Gyula – a *Beszélgetőfüzetek*nek a Weöreséhez fogható másik „főszereplője” – készített bevezető előadást (I: 198. és sk.).

Több helyen találkozunk viszont más művészi pályák, jelenségek értékelésével.

A *Beszélgetőfüzetek* nem sokkal *Az európai irodalom történetét* követő évekből maradt ránk. Ennek megfelelően számos megjegyzése irodalomtörténetét ismétli. Meglehetősen ellenszenvvel – jóllehet, bizonyára újraolvasása nélkül – ítéli meg az *Ószövetséget*, akár előbbi könyvében, „sok komikusan ható, sőt ellenszenves és erkölcstelen dolog” (I: 610.) fedezve föl benne. Dante, Shakespeare, Pascal, Goethe, Proust a *Beszélgetőfüzetek*nek is ünnepeltjei, ha sokszor pár szó erejéig is. Az újabb irodalmat olvasva Babits érdeklődik Gorkij iránt, unja viszont Huxley apostolságát. Elsősorban franciákat olvas, de Mauriac Pascal-tanulmányáról úgy véli, „semmi újat sem mond Sainte-Beuve után” (I: 650.), Francis Jammes-ot „modorosnak” tartja (I: 533.), Julien Green *Leviathánjában* pedig csalódik előző művei után.

Jóval több a magyar irodalmat érintő célzás, utalás. Jókait láthatólag nem sokra becsüli Babits (II: 158.), Eötvös elbeszéléseinek olvasásáról pedig inkább lebeszelné kislányát (II: 96.). Mikor viszont a *Rajongók*

Móricz-féle átírása napvilágot látott, figyelemre méltó szavakkal adózik – Illyés előtt – Kemény Zsigmondnak:

„Ép nemrég olvastam újra.

Nagyszerű ma is.

Az elején van egypár naivul romantikus részlet, de aztán oly modern és komoly lesz!

Annyi világ és politikaismeret, emberi bölcsesség és rosszmájúság van benne!

Egyoldalú, de kitűnő. Persze, a *Forradalom Után* kissé mosakodás is, s ez nem válik előnyére.

Nagy agy!

Épen gondoltam rá hogy bekötöttem, hogy olvasni tudjam

Ez az igazi „dekadens” író. Ma már egyikcsit *vieux jeu*” (II: 195.)

Adyról két alkalommal, összefüggően nyilatkozik. Róla szóló tanulmányaihoz képest persze jelentéktelen részletek ezek, megjelentetésük mégis örvendetes, minthogy korrigálja eddigi szövegváltozatait (Basch Lóránt, *Studia Litteraria*, 1964. 79–89. és Gál István, *Babits Adyról*, 1975. 267–270.).

A *Beszélgetőfüzetek* élő írókkal foglalkozik legtöbbit. Nem kétséges, közülük Weöres Sándorral „beszélt” legközvetlenebben, e kétszeri, hosszas társalgás Babits költőiskolájába is bepillantást enged. Nagyobb szerepe van az esetleges véleménynyilvánításnál mindannak, ami főként a Baumgarten-díjak körüli vitákban merült föl, így érdemes elolvasni Fodor József, Hajnal Anna, Kolozsvári-Grandpierre Emil és Takáts Gyula frappáns jellemzéseit. Érdekes adalék lehet elfogultságára Kosztolányi és Tóth Árpád szembesítése: „Kosztolányi átfogóbb, erősebb, nagyobb akaratú szellem s gazdagabb költő. De Tóth Árpád mégis igazabb, költőbb, a maga szerénységében is” (II: 186.). Másutt Somlyó Zoltánt „nem egészen-sikerült Kosztolányinak” nevezi (II: 187.).

De nem kivonatoljuk tovább a *Beszélgetőfüzetek* tartalmát, bármennyire igazat adunk is Thibaudet ama megfigyelésének, hogy művészeknek művészekről írt soraira minden körülmények között figyelmesnek kell lennünk – különösen, ha jelentős művészek jelentős művészekről szóló sorai ezek. A bőséges jegyzetapparátussal, függelékkel és névmutatóval ellátott kiadvány fontosabb tételeit kiemelve azt szerettük volna érzékeltetni, hogy akkor tölti be az hivatását, ha nem is annyira önmagára, hanem Babitsnak formát kapott műveire irányítja tekintetünket. (Szépirodalmi, 1980.)

REISINGER JÁNOS

ERDÉLYI LEVELESLÁDAK*

Örvendetes tünete a romániai magyar irodalomnak, hogy az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődéssel fordul saját múltja felé. Autonómiájának és öntudatának erősödését is mutatja ez egyben. A szintézis azonban mindaddig még mindig korai volna, míg a legfontosabb dokumentumok együtt nincsenek. Az ember persze azt hinné, hogy egy 60 éves irodalom történetének dokumentumait összegyűjteni igazán nem nagy feladat. Csakhogy ez a hatvan év viharosabb volt mint szerencsésebb korszakokban hatszáz. A dokumentumok összegyűjtése ennek megfelelően még húsz évre vonatkozólag is nagyon nehéz munka lehetett – mint azt Marosi Ildikó, a Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelezésének szerkesztője írja. Irodalomtörténetírásunk szerencséje, hogy Marosi Ildikó apjának, Molter Károlynak aránylag épen maradt hagyatékára alapozhatta gyűjtőmunkáját. Némileg könnyebb volt a helyzete Szabó Zsoltnak, aki Benedek Elek levelezésének nagy részét a család birtokában, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeumban találta meg, és akinek munkája csak az első öt esztendő anyagát fogja át. Visszaemlékezések, antológiák már eddig is szép számmal születtek, levelezéskötet azonban tudtommal Gaál Gáborén kívül még nemigen.

Ezért kell nagy örömmel üdvözölni az Erdélyi Helikon kétkötetes levelesládáját, mely 1924-től 1944-ig írt leveleket tartalmaz, valamint az erdélyi irodalom nagy öregének, Benedek Eleknek 1921 és 1925 közötti levelezését. Mindkettő 1979-ben a Kriterionnál jelent meg.

Ha régebben szó esett az Erdélyi Helikonról, főleg a Korunkkal szembe állítva beszéltek róla, és az összehasonlításból természetesen a Korunk került ki győztesen, mivel kétségtelenül az volt a társadalmi problémákban gazdagabb, haladóbb szellemű lap. Csakhogy a két folyóirat nem mérhető össze, nemcsak azért, mert mindkettőnek más volt a profilja, hanem azért sem, mert a Korunk munkatársai legalább fele részben a hazai, a csehszlovákiai és az emigráns progresszió soraiból kerültek ki, míg az Erdélyi Helikon leginkább erdélyi szerzőket közölt, és így a lapra természetszerűleg a kisebbségi sors, az erdélyiség nyomta rá bélyegét.

Hitelesebb Szentimrei Jenő párhuzama, ő ugyanis mindkét lap munkatársa volt, és így ír erről 1929-ben: „A Korunk és az Erdélyi Helikon nem egymással ellentett, de *egymást kiegészítő* munkát folytatnak. A

*A *Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh Levelesládája (1924–1944)* I–II. Közzéteszi Marosi Ildikó. – *Benedek Elek irodalmi levelezése I. 1921–1925.* Közzéteszi Szabó Zsolt.

Korunk munkája egészen nyugodtan kiegészítheti az Erdélyi Helikon munkáját az erdélyi gondolat éppen eléggé tág keretei között. Olyanformán valahogy, ahogyan annak idején a kimondottan szépirodalmi tartalmú Nyugatot mintegy betetőzte a társadalomtudományt művelő Huszadik Század.” (I: 26.) És érdemes ideiktatni egy mai, óvatosabb, de ugyancsak autentikus véleményt, Kántor Lajosét: „És jelentett a Kuncz-féle helikonizmus színvonalat, etikai és esztétikai igényt. Ezért nem múlt el fölötte végérvényesen az idő, ezért lehet, ezért érdemes – a jól ismert, alapvetően fontos Gaál Gábor-i folyóirat koncepció mellett – Kuncz Aladár folyóiratstruktúráján is ugyanilyen komolyan elgondolkozni. Kritikával, illúziómentesen – de szakítva a dezilluzionálással.” (Életünk 1981 6. 540.)

Az erdélyi irodalom első közösségi magáraeszmélésével 1924-ben született az Erdélyi Szépmíves Céh, mely az írók súlyos kiadási gondjainak enyhítésére jött létre Kós Károly ösztönzésére. Két évre rá alakult a Helikon íróközösség, melyet Kemény János áldozatkészsége hívott életre és tartott fenn azzal, hogy évenként összehívta tanácskozássra az erdélyi írókat marosvécsi otthonában. A levelesláda közli ezeknek a tanácskozásoknak a jegyzőkönyvét is. Ezekben a tanácskozásokon született meg a helikoni írók önálló folyóiratának, az Erdélyi Helikonnak a terve is, mely 1928-ban indult.

A levelek a gyűjtés objektív okokból keletkezett hiányosságai ellenére is jól mutatják azt a hallatlan erőfeszítést, melyet az erdélyi irodalom hőskorában az írók a magyar kultúra terjesztése érdekében kifejtettek. Sajnos azonban arra is fény derül a levelekből, hogy éppen a nyomorúságos kiadási viszonyok miatt mennyi széthúzás, vádaskodás, gyanúsítgatás is zavarta a romániai magyar írók együttműködését. Ez az állapot egy ponton odáig vezetett, hogy 1933-ben szakadás állt be a Helikon írói között, s azok egy csoportja megalapította az EMIR-t, az Erdélyi Magyar Írói Rendet. (I. 380.)

A Berde Mária kezdeményezésére, Tabéryval és Olosz Lajossal együtt létrehozott új egyesület természetesen szintén nem vált be. A Helikkal nem szakítottak, csak a Szépmíves Céhvel, a kiadóval. Ez is arra vall, hogy a személyes ellentétek mellett főként a kiadási lehetőségek szűkössége, az anyagi gondok okozták a nézeteltéréseket. De az új egyesület sem volt képes komoly javulást hozni, így aztán nem csoda, ha az egyik csatlakozó, Bárd Oszkár már egy év múlva bejelenti kilépését, fából vaskarikának minősítve az új kiadót. (II. 27.) Hogy milyen sivár volt az erdélyi író anyagi helyzete és kiadási lehetősége, arra jó példa Karácsony Benő egyik levélbeli közlése Bárd Oszkárnak: „Nagyszabású terveket viszek a begyemben, irodalmi terveket: operettet szeretnék írni. Valami kiadós bányászatot hazai gitárral, szívhez szóló

jelenetekkel és legalább annyi tantiémmel, hogy télikapátot vegyek a feleségemnek. Tíz éve ígérem neki.” (I. 346.) Pedig 1932-ben Karácsony Benő már több sikeres regény szerzője volt.

A kiadási gondokon az sem segített komolyan, hogy 1928-ban a Céh szerződést kötött a budapesti Athenaeummal, hiszen az Athenaeum üzleti vállalkozás lévén, különösen a gazdasági válság éveiben nem nagyon vállalta az ismeretlen erdélyi írók kiadásának kockázatát. (I. 136.) Csak később, 1934–35-ben a Révai cég ügyes propagandája, a halinába kötött erdélyi irodalom hozott némi anyagi fellendülést.

Az irredenta Magyarország irodalmi hivatalossága azonban nemcsak hogy nem segített kiadási gondjaikon, de sorozatosan támadta a fiatal erdélyi irodalmat. Először Makkai Sándor Ady-könyvét, a *Magyar fa sorsát* kezdte ki Szász Károly, és védte meg Benedek Elek. Ehhez a vitához kapcsolódott Berzeviczy Albert, aki a Kisfaludy Társaság közgyűlésén az Ady-kultuszt az erdélyi és csehszlovákiai magyarság legnagyobb veszedelmének mondta, amely szerinte az elnemzetietlenedés veszélyét hordozza magában. Még az erdélyi származású Ravasz László is túlmodernséggel vádolta meg az erdélyi irodalmat. Mindezekre a vádakra az erdélyi írók azzal válaszoltak, hogy a Kosztolányi-féle Adyrevízió idején egységesen álltak ki Ady mellett. Korrektül közölték ugyan a Keleti Újságban Kosztolányi írását, de Reményik és Kuncz Ady mellett állást foglaló interjút is és az Ellenzékben Kádár Imre cikkét. (I. 208–209.) (Sajnos mindhárom hiányzik az Ady-bibliográfiából.)

A Horthy-Magyarország nagyobb dicsőségére még személyükben is üldözték azokat a progresszív erdélyi írókat, akik felemelték szavukat a magyarországi kommunistákat sújtó statáriális eljárás ellen a Sallai-Fürst ügyben. Az erdélyi származású Karikás Frigyes védelmében aláírt tiltakozás miatt Molter Károlyt eltiltották a magyar rádióban való szerepléstől. Ugyancsak Molter Károly volt a célpontja 1938-ban annak a fasiszta ízü támadásnak, melyet a Kelet Népeben intéztek ellene „idegen származása” miatt (II. 207. és 437.)

Az ilyen otromba beavatkozásokkal és retorziókkal szemben az erdélyi írók egységesen foglaltak állást. Annál többet vitatkoztak azonban egymás közt. Vitáik tárgya többnyire az erdélyi irodalom hivatása és autonómiája volt. Berde Mária az ún. „Vallani és vállalni” vitában már 1929-ben felveti az erdélyi irodalomban elszaporodott történelmi regény funkciójának kérdését. Vajon az-e a célja, hogy írója visszahúzódjon a múltba, vagy az, hogy a jelen kérdéseit segítsen megoldani. A legsúlyosabb problémájuk azonban az ún. transzilvanizmus, a külön erdélyi sors formálta erdélyi lélek fenntartása volt. Hogy vajon az új uralmi rendben megőrizhető-e az erdélyi magyarság saját hagyományai-ban önálló entitásként, egyformán kötődve az anyaország magyarságá-

hoz és az új állam többi nemzetéhez. Mikor Makkai Sándor 1936-ban átköltözött Magyarországra, Reményik Sándor, aki akkor már régen megtagadta volt Végvári korszakát, megrendítő levélben cáfolja Makkai pesszimizmusát. Makkai búcsúírása ugyanis azt sugalmazta, hogy az erdélyi magyarság léte súlyos veszélybe van, mert nemzeti élet csak saját szuverén nemzeti államban képzelhető el, és a kisebbségi lét a horizont elszürkülését, a szellem eltorzulását jelenti. Mindez Reményik szerint ellenkezik a transzilvanizmus elvével, melynek értelmében „nemzet és állam nem szükségképpen egy, sőt a nemzet államtalan formája mélyebb, tisztultabb, bensőségesebb, keresztyénibb, etikaiabb lehet, mint az állami, tehát politikai formája”. Makkai „nem lehet”-ére Reményik nemcsak régebbi versének *Ahogy lehetével*, hanem egy határozott és kemény „kell”-lel válaszolt (306 sz. levél és jegyzete). Más értelemben gyakori volt a vita a transzilvanizmusról a Korunk és az Erdélyi Helikon, Gaál Gábor és Kacsó Sándor között is.

Az Erdélyi Szépmíves Céh programjában kezdettől fogva jelen volt az együtt élő népek közötti megértés gondolata. Ennek értelmében az Erdélyi Helikon gyakran közöl román és szász anyagot, a helikoni összefüggésekre pedig meghívják a román és szász írókat is. Feladatuknak érezték a szociográfiai irodalom támogatását, kapcsolatot teremtettek az Erdélyi Fiatalok csoportjával, akik mint köztudott, a magyarországi falukutatókkal és a szegedi fiatalokkal egyetértésben dolgoztak. És támogatták a rokon művészeteket is, a Barabás Miklós Céhbe tömörült képzőművészeket. A színvonalas magyarországi irodalommal sem szakadt meg a kontaktusuk még Kuncz Aladár halála után sem. A hazai írók jelentős része, Babitstól Szerb Antalig rendszeresen szerepel is az Erdélyi Helikon hasábjain.

Az Erdélyi Szépmíves Céh elévülhetetlen érdeme, hogy életre hívta Szerb Antal irodalomtörténetét. Ugyanakkor, mikor itthon egymás után jelentek meg a különböző súlyú és méretű „Pintérek”, addig Erdély új szempontú, „a mai idők szellemének megfelelő” irodalomtörténet megírását sürgette és segítette elő pályázatával. Olyan irodalomtörténetet akartak életre hívni, melynek „jóvá kell tennie mindazokat az igazságtalanságokat, amelyek irodalom- és haladásellenes célok révén kerültek be egyes írók, művek vagy mozgalmak megítélésébe”. Éppen ezért a próbafejzetnek Eötvös Józsefről és Ady Endréről kellett szólnia. Az is a pályázat feltételei közé tartozott, hogy az erdélyi irodalom különös súllyal legyen képviselve. És bár a bírálók szerint Szerb Antal irodalomtörténete ennek a követelménynek nem teljesen felelt meg, mégis egyhangúan az ő pályázatát fogadták el nyertesnek, ami egyértelműen a bírálók (Makkai Sándor, Molter Károly és Babits Mihály) abszolút minőségérzékére vall. Nem lenne érdektelen egyszer

egy olyan kiadást készíteni Szerb *Magyar irodalomtörténetéből*, mely a keletkezés körülményeit és az azzal kapcsolatos egész levelezést is közzé tenné.

Nemcsak a Korunk és nemcsak a magyar forradalmak Erdélyben menedéket talált emigránsai, hanem az Erdélyi Szépművés Céh gárdája és az Erdélyi Helikon írói is tanúsítják, hogy a magyarországinál összehasonlíthatatlanul demokratikusabb légkör uralkodott a két háború között Erdélyben. Bizonyítják ezt a kötet 1940 utáni levelei is. A fasizálódó Magyarországhoz való visszacsatolás kiszabadította ugyan Észak-Erdély magyarságát a kisebbségi helyzetből, de demokratikus hagyományaik jócskán megnehezítették beilleszkedésüket egy antidemokratikus, fasizálódó társadalomba. A Helikon kétségbeesetten igyekezett megőrizni önállóságát a központi kultúrpolitikával szemben. És ismét Reményiket idézzük, aki nem tudott örömdát küldeni a visszacsatolásról, mert – mint 1940 nov. 4-i levelében írta: „Egyelőre szinte több szomorkodni, mint örülni valót látok . . . Csak egyet üzenhetek: a Lelket, az *erdélyi* magyar lelket kioltani ne engedjétek senki által.”

Aztán egyre inkább elsorvadtak a helikoni találkozók. 1940-ben és 41-ben meg sem tartották. 1942-ben még egyszer elmentek Marosvécsre, de már csökkent létszámmal. Utoljára 1944 márc. 29-én jöttek össze Kolozsvárt. Erről a találkozóról már csak kéziratban maradt feljegyzés készült, mely inkább szaggatott segélykiáltáshoz hasonlít, mint jegyzőkönyvhöz. „Az anyaországban van mód ellenzéki magatartásra, Erdélyben bizonyos szellemi megszállás alatt tartanak. Egy egységes ellenzékét!” „Az írók az erdélyi életben nyerjék vissza azt a súlyt, ami kiesett a kezükből.” „Nem látszik követendő célnak, hogy egyes erdélyi nagybirtokosok visszaveszik birtokaikat. S ezekről a »nemzeti fegyelem« miatt nem szólhatunk.”

Végül álljon itt Tamási Áron egyik, 1944. márciusi levelének fájdalmas sóhaja: „Sok minden aggaszt, s nem tudunk segíteni. Hovatovább egyetlen cél marad csak: emlékeztetőül a nemzeti és egyéni becsület védelme.”

*

A jegyzetek általában pontosak és informatívak. Néhány adathiba itt is óhatatlanul becsúszott (pl. Benedek Marcell halálózási éve nem 1960, hanem 1969). Nem értjük az ilyen jegyzeteket, mint „Bang – tollhiba” (41. sz. levél), de vajon mi helyett? Helyenként kissé szűkszavú a jegyzetelő. Több információt szeretünk volna kapni Reményik temetéséről és Bárd Oszkár haláláról. De mindezek olyan kifogások, amilyeneket minden jegyzetapparátus ellen kapásból lehet emelni. A lényeg az, hogy a jegyzetek igen tanulságosan egészítik ki a leveleket.

*

Nem meglepő, hogy Benedek Elek levelezése sokkal kevesebb szenzációval szolgál. Mindenekelőtt azért, mert túlságosan szűk időhatárokat ölel fel 1921 és 1925 között. Az útkeresés, a magukra eszmélés évei voltak ezek. Főleg a Cimborá fenntartásáért folyó hősi küzdelem és a szerkesztés körüli apróbb-nagyobb problémák a levelek témái. Mindegyikből kitetszik az a nagy tisztelet és szeretet, mellyel az erdélyi írók, a lap munkatársai és olvasói a szerkesztő Benedek Eleket körülvették. Különösen szépek és megrázóak Tamási Áron Amerikából írt levelei.

Egy-két fontos értesülést ugyan ezekből a levelekből is meríthetünk, mint pl. Ignotus kiutasításának körülményeit. De nem eshetett még szó arról az értelmetlenül sértő eljárásról, hogy Benedek Eleket nem hívták meg a helikoni találkozókra, már az első, 1926-i alakuló ülésre sem, pedig az ekörüli levelezés bizonyára érdekes tanulságokkal szolgál majd. A Makkai Sándor Ady-könyvének és Tamási Áron Szűzmáriás királyfi c. regényének védelmében írt cikkeket követő viharok is minden bizonnyal lecsapódtak a levelezésben, és remélhetőleg ezek is olvashatók lesznek a várhatóan hamarosan megjelenő folytatásban. (A szerkesztő 1981-re ígérte a befejező részt.) Ezért a teljes levelezéstről írunk majd részletesebben, mert csak ebből kerekedhetik ki hitelesen Benedek Elek írói pályájának utolsó heroikus korszaka. (Mindkettő a Kriterion kiadása 1979-ben)

VEZÉR ERZSÉBET

FEHÉR IMRE: A FELEDÉS HOMÁLYÁBÓL

SZÉLPÁL ÁRPÁD
HAZAI IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Könyve befejezésében Fehér Imre így foglalja össze munkája lényegét: „Célunk nem az volt, hogy alapvetően átformáljuk az irodalomtörténet Szélpál Árpádról kialakított képét és értékítéletét, inkább csak az, hogy ezt a képet teljesebbé és árnyaltabbá tegyük.”

Az igazság az, hogy Fehér Imre monográfiája előtt az irodalomtörténetnek nem volt Szélpál Árpád munkásságának egészéről kialakított képe. A Magyar Irodalmi Lexikon ugyan önálló szócikkkel foglalja össze munkásságát, a hatkötetes *A Magyar Irodalom Története* c. szin-tézis azonban csak jegyzetapparátusában szerepelteti, – cikkeivel, kritikáival, amelyet mások munkásságáról írt. Az irodalomtörténetírás leg-feljebb munkásságának egyes momentumaira figyelt föl: így az

1919-beli szereplésére, mint Kassák tanítványára, aki mestere oldalán szembefordul a Ma hasábjain Kun Béla sommás ítéletével, amely a magyar avantgarde-ot a burzsoá dekadencia termékévé degradálta. Újabban Agárdi Péter tanulmánya emelte ki Szélpál Árpád kritikusi tevékenységét, mint olyan teljesítményt, amely az elsők között mutatta meg József Attila helyét századunk magyar költészetében.

Fehér Imre monográfiája a teljesség igényével fordul Szélpál Árpád munkássága felé. Bemutatja a környezetet, a századforduló Törökszentmiklósát, ahol a gyerek- és ifjúkor élményein túl a tollforgatás első tapasztalatait szerezte. Részletesen szól a magyar avantgarde-dal való találkozásáról, hogyan került a Ma sodrába; ismerteti *Tüntetés* (1918) címmel megjelent verskötetét és a Tanácsköztársaság alatti tevékenységét. *A reménytelenség ideje* c. fejezetében leírja a bukást követő tíz hónapos börtönbüntetését, költői elhallgatását, majd újrakedését *Húsz vers* (1927) c. kötetében.

A monográfia második fele a húszas és harmincas éveket tekinti át, amikor is a költő átadja helyét az újságírónak, szerkesztőnek, szervezőnek, teljesen új adatokban mutatva be Szélpál Árpádot, mint a Népszava munkatársát, és a munkáskórus-szavalókórus mozgalom egyik vezetőjét. Külön fejezetek foglalkoznak Szélpál Árpád riportjaival és szociófotóival, illetve rendkívül szerteágazó irodalmi, képzőművészeti, valamint színházi és filmkritikáival. A zárófejezet azt a munkát írja le, amelyet Szélpál Árpád a Periszkóp, a Népszava naptárak és Májusi Emléklapok szerkesztőjeként végzett.

A kötetet részletes bibliográfia egészíti ki, amely időrendben felsorolja Szélpál Árpád valamennyi művét, sajtópublikációit.

Fehér Imre tárgyalási módja pontos és korrekt. Az első fejezet szociográfiai részletességgel eleveníti fel Törökszentmiklós társadalmát és szellemi életét. A továbbiakban találó és korszerű elemzést kapjuk Szélpál Árpád költeményeinek. Az egyes versek részletező bemutatása mellett a szerző jó arányérzékkel helyezi el Szélpál Árpád líráját a magyar avantgarde kísérletei közt, Kassák Lajos követőjeként jellemezve őt. Első, forradalmian lángoló korszakában (*Tüntetés*), de költőileg lehangolt korszakában is (*Húsz vers*). Megjelölve ugyanakkor azokat a vonásokat is, amelyek mesterétől eltérően költészetét a „szelídített expresszionizmus” körébe utalják. Ezt a gazdag tárgyismeretet látjuk viszont Szélpál Árpád későbbi munkásságát bemutató fejezetekben is: a kórusmozgalomban végzett munkája kapcsán kitekintést nyernünk az egész korabeli szavalókórus mozgalomra; a szociófotók kapcsán hasonló módon tájékozódhatunk a magyar fotótörténet korabeli szeletében. S ugyanezt láthatjuk kritikai munkásságának megvilágításakor is,

ahol teljesítményét ugyancsak az egészhez: a korabeli marxista kritika egykori színvonalához mérten érzékelhetjük.

Ami hiányérzetet kelt: a gondosan és szakmai tisztességgel elvégzett részelemzések mögül nem látjuk eléggé az élő embert, illetve magatartás változásainak rugóit, indokait. Azt ugyanis, hogyan lett a minden párt-kötöttséget elvető anarchista színezetű költőből végül is a Magyar Szociáldemokrata Párt fegyelmezett tollú riportere és kritikusa; mik voltak azok a jelenségek, amelyek ezt a változást előidézték és végső soron költői érdeklődését is egyre inkább a valóság hétköznapi tényei felé fordították.

Egyéb kritikai megjegyzéseink a kötet függelékében található bibliográfiai mellékletre vonatkoznak, amely anyaggyűjtésében lelkiismeretes, ám némi „csiszolással” formailag is tökéletesebb lehetett volna.

*

E melléklet teljességre törő anyaggazdagsága indít bennünket arra, hogy rövid kiegészítésképpen felhívjuk a figyelmet Szélpál Árpádnak arra a munkásságára, amelyet az 1927-ben indult Pártszervezet c. „társadalmi folyóirat”-ban végzett. E meglehetősen elfeledett lap a Magyarországi Szociáldemokrata Párt hivatalos közlönye volt és alcímével ellentétben szabálytalan időközökben, de évente legfeljebb tizszer jelent meg. Célja a belső pártélet összefogása és összehangolása volt, különös tekintettel a munkásoktatás, a természetbarát és kórusmozgalomra. (Nem tartozik szorosan ide, de mégis megemlítjük, hogy ilyen szempontból még nagyon sok felfedezni valót tartogatnak a kutatás számára Braun Soma cikkei, elemzése, amelyek majd minden számban fellelhetők.) A lap felelős szerkesztője szinte mindvégig Farkas István volt. A szerkesztés gyakorlati munkáját azonban 1931 decembere és 1935 januárja között Szélpál Árpád végezte. Pontosan az igazi értékek szóhozjuttatásának azzal a szándékával, amely a Népszava szerkesztése közben is jellemezte: nyilvánosságot adva Földeák János, Kis Ferenc stb. verseinek, szemben a Szociáldemokrata Párt „házi költőjével”, Farkas Antallal.

A filológiai teljességért itt közöljük azokat a Szélpál Árpád írásokat, amelyek a Pártszervezetben jelentek meg:

A jövő májusok tégereit. (cikk) 1931/4.

Elnyomottak kórusa. (vers) 1931/5.

Nem rossz üzlet a háború. (cikk) 1932/3.

Pesti utca. (tárca) 1936/2.

Május emlék. (cikk) 1938/4.

*

Fehér Imre monográfiája Szélpál Árpád munkásságát csak 1939-ig, a költő-szerkesztő emigrálásáig tekinti át. A későbbi évekről, párizsi munkásságáról csak utalásokban értesülünk. Jó és hasznos lenne, ha a szerző a továbbiakban Szélpál Árpád e későbbi munkásságát is bemutatná. (Városi Könyvtár. Törökszentmiklós. 1981. – Helyismereti Füzetek. 8.)

LAKATOS ÉVA

SOMLYÓ GYÖRGY: SZERELŐSZÖNYEG

A cím arra utal, hogy a kötet írásai elsősorban az írói műhelymunkával kapcsolatosak. Az ilyen munka pedig rendkívül szerteágazó, s aligha mondható szorosan szakosítottnak. Az írói-költői témák, s ez köztudott sajátosságuk, korántsem csupán az irodalomból származnak, még Somlyó György esetében sem, akinél a kulturális élményeknek a megszokottnál nagyobb szerepük van. Ezért nem is vállalkozhatunk a gazdag tartalmú kötet egészének áttekintésére. Igen szélesek a gyűjtemény időhatárai is: a fiatalkori írásoktól napjainkig terjednek.

De haladjunk sorjában. A különböző tartalmú, célú, műfajú írások valamilyen módon összefüggnek egymással, illetőleg felismerhető témacsoportokba rendezhetők. Somlyó György igen leleményes szerkesztője saját kötetének, írásait két nagyobb részre osztja: a személyes-életrajzi jellegűeket *Élet* címmel látja el, a szűkebb értelemben vett műhelytanulmányok, vallomások pedig *Pálya* címen szerepelnek.

Minden költő vagy író esetében, mégha talán kevéssé szeret is önmagáról, privát életéről szólni, meghatározó jelentősége van a családnak, szülőföldnek, gyermekornak, az ifjúság pályakijelölő eszméléseinek. A Balatonvidék, a költőapa fővárosi élete, az első öntudatos művészi vallomások (*Omega-füzetek*) a főbb tárgyak az írások e csoportjában. S aztán később az elhatározó nagy élmény: Párizs. Ez ugyan nem mondható egyedülállónak a magyar irodalomban, de bizonyos, hogy ez a sokarcú város szinte egyénre szabottan bővölte meg a falai között tartózkodókat. Ám Somlyónál korántsem beszélhetünk valami szokványos Párizs-élményről, hiszen tevékenységének egésze a francia kultúra, szellem, irodalom, művészet kitűnő és bensőséges ismeretéről tanúskodik, s ily módon egy igen tudatos szemlélet részeként fogható fel.

Annak a nemzedéknek, amelyhez Somlyó György is tartozik, nem adatott meg, még kulturális vonzalmaiban sem, az egyfelé orientálódás luxusa. A kelet-európaiság a háború utáni helyzetben nem pusztán

történeti-geográfiai vagy akár gazdasági-kulturális adottság csupán, hanem a társadalmi rend újdonsága is, a kialakulás minden járulékával, a történeti léptékű haladás és a keletkező konfliktusok minden feszültségével együtt. Új problémák az irodalomban, új tájékozódás a politikában, jellegükben megváltozó kulturális kapcsolatok: ezeknek az időknak emlékét, hangulatát idézik fel a *Visztula sellője* írásai.

Míg az említett írásokban bizonyos hangsúlyt kap az önéletrajzi, személyes jelleg, a kötet nagyobbik részét alkotó *Gondolat* témakörei már szorosán az irodalomhoz kapcsolódnak. Szó esik a skót balladákról csakúgy, mint a kedvelt francia költőről, Valéry-ről, sőt irodalmunk egyes vitatott kérdéseiről is. Különös elevenséggel hat – s e körülményhez bizonyára hozzájárul, hogy e téma mostanában nagy népszerűségnek örvend, s számos hasonló tárgyú írás jelenik meg – a *Vita Lukács Györgyről és a vitáról* című cikk, amely Lám Leóval, a később Lázár György néven ismert pedagógiai szakíróval polemizál, egy akkoriban oly jellegzetes mentalitás képviselőjével. Az emlékezetes írások közé tartozik a Csanádi Imrével folytatott vita is az irodalom és „valóság” sajátos kapcsolatáról, a polémia szorosabb tárgyán túlmutató tanulságokkal.

A *Tisztelgések* címet adta Somlyó György írásai azon csoportjának, amelyek lényegében tanulmányok, kritikák, megemlékezések. Kiemelkednek közülük az Adyról, Karinthy verseiről szóló írásai, illetőleg Weöres Sándor „Shakespeare és Velasquez szelleméhez” c. versének elemzése. Az elemzés főcíme: *Adalék „a világirodalom fogalmának átértékelése” problémájához*. E cím már csak azért is jellemző, mert Somlyó, ha nem is értekezik folytonosan a világirodalom fogalmáról, mindig, a magyar irodalom részjelenségeit vizsgálva is, világirodalmi távlatokban gondolkodik. Emiatt vádak is érték, valamiféle urbánus kozmopolitizmus gyanúja, ami persze jórészt az irodalmunkban lapangó, időnként felszínre is törő indulatokra megy vissza, s nem megdöntött értéktételekre. Hiszen aligha tagadható, hogy Somlyó kitűnő irodalomértő, s ezen belül kiváló versértő, s ez aligha lenne elképzelhető széles körű műveltség, illetőleg intellektuális hajlamok nélkül. Ezért különösképpen tanulságosak még az olyan kurta írásai is, mint a *Jegyzetek a költészet lehetőségeiről* vagy a *Vers, kritika, fizika* címűek. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy nemcsak költőként, teoretikusként, hanem kiváló műfordítóként is alkalma nyílik Somlyónak a költői alkotás műhelyproblémáival való mindennapi, bensőséges, elmélyült foglalkozásra, gazdag tapasztalatok szerzésére.

A kötet záró részében különböző beszélgetések, interjúk találhatók. Ezek mintegy összefoglalják a könyv különböző írásaiban bővebben kifejtettek lényegét. Az összefoglaló szándék egyébként – jelzőként –

szélesebb értelemben is kifejezésre jut az „Írószobám” című, Garai Gáborral folytatott beszélgetés szövegében. Somlyó nemcsak művelője, hanem alapos értője is a modern költészetnek. E körülmény nemcsak e tárgyú tanulmányainak olvastán nyilvánvaló, nem csupán a Füst Milánról szóló könyv bizonyítja, hanem egész költői, irodalomszervezői tevékenysége, úgyszólván minden megnyilatkozása, mondhatni az az egész szellemiség, amely személyiségéből árad. Mivel ez a jelenség korántsem mindennapos irodalmunkban, a kultúrával való ily mérvű átitatottság már-már affektációnak tetszhet. Pedig hogy mennyire objektív, szakmailag megalapozott és rendszeres Somlyó verskultúrája azt az e kötetben még csak jelzett, de időközben már napvilágot látott nagyszabású poétikai munkája, a *Philoktétész sebe* mutatja a legmeggyőzőbben. Ennek méltatása azonban egy másik recenzióra tartozik. (Szépirodalmi, 1980.)

WÉBER ANTAL

FODOR ANDRÁS: FUTÁRPOSTA

Fodor András *Futárposta* című kötetében a 70-es években publikált írásait adta közre. Akik közelebből ismerik a költő munkásságát, már várták is ezt a könyvét, amelynek nagyon nehéz pregnánsan meghatározni a műfaját, mert „van közöttük esszé, nyomozati jelentés, napló és útirajz, kritika és recenzió, vers- és fordításelemzés, nekrológ és elővezető prologus, körkérdésre fogalmazott válasz és publicisztikai jegyzet, műhelytanulmány és személyes emlékezés” – kalauzolja olvasóit a fűlszövegben a szerző.

Ezek után, ha valaki azt hiszi, hogy ez az egymástól távol eső műfaji sokrétűség megkérdőjelezheti a kötet egységét, megnyugtathatjuk, erről szó sincs. A *Futárposta* koherenciájának záloga Fodor András meditatív jelenléte és az a meggyőződése, hogy a művészet kommunikatív szerepet tölt be az emberiség életében. A címzettek mi vagyunk, a névtelen olvasók. Látszólag talán paradox állítása, de úgy érzem, a szerző minden egyes írásában megmaradt lírikusnak. Olyan elmélyülten és érzékenyen bírál, amilyen árnyaltan és morálisan látja a világot. Hiányzik költészetében az indulatos fortisszimó. Ars poeticájának is tekinthetjük, amit Juhász Ferenc hangváltásáról ír: „... a mai költő feladata, hogy mindenáron szembenézzen a lét tébolyító távlataival, képtelenségeivel s győzzön rajtuk, ha másként nem, úgy, hogy tudomásul veszi a szabadság utáni sóvárgás heroikus reménytelenségét.” Az idézet befejező tagmondatát nem tudom elfogadni, különösen nem érzem érvényesnek

Juhász költészetére. Ez már a művészet haláltánca, zsákcúcaja. Ilyen terminológia után hogyan ítéljük meg Radnótit, vagy az eszménykép József Attilát, akiről több személyes vallomás is szól?

A 40-es évek második felében indult nemzedéktársai közül sajnos már néhányan – Kormos István, Nagy László és Simon István – lezárt életművet hagytak hátra. Hármójuk közül talán Kormos hiánya sajnul föl a legfájdalmasabban Fodor írásaiban: „Istennek fia volt-e, a merülő Atlantisz igéinek őrzője, tudója, napot, holdat, vizeket kezesítő Orpheus vagy a bevégezetlen küldetésű, Skorpió havában született, saját nyaktilóját fabrikáló önsorsrontó?”

Még túl közeli az az idő mindhármuk esetében, hogy pontosan fogalmazzon a barát, a pályatárs elvesztésekor szerzett seb még érzékeny. Sorsuk, megszenvedett hitük, megosztott sikereik és lakásuk ugyanabból a küldetésből sarjadt. Száz és száz példa igazolja, hogy milyen fontos szerepe van az eszmélés idején fogant impulzusoknak Fodor esetében is. Megemlíthetném az apa korai elvesztését, a 8 éves kisfiú filmreeszmélését, a rokonok hatását, a „Jeánynézőt”, a szülőföld semmivel nem pótolható varázsát.

Somogy ma is az igazi hazája Fodornak, ezt olvastam ki a Hazai múzsa alatt található több mint egy tucat írásából. Az otthonról hozott etikai és morális érték a mérce. Írásaiban ott tükröződik a szülőfalu, Kaposmérő, Buzsák, Lengyeltóti és Fonyód öröksége. Az iskola olyan volt hozzá, mint egy jó anya a gyerekéhez, ez különösen érvényes a kaposvári gimnáziumra. A különös véletlen elébe hozta a jeles költőt, Takáts Gyulát: osztályfőnöke lett. Ő ismertette meg a Balaton túlsó partján remetéskedő Egy Józseffel. Így békélt össze Fodorban az irodalom, a zene és a képzőművészet.

Sokszor olvashattunk már arról, hogy a költőt milyen eleven kapcsolat fűzi a zenéhez, ezt igazolja a korábban kiadott Stravinsky-monográfiája és a Vallomások Bartókról című kötete is, de hogy mennyire kötődik a kortárs zenéhez, azt is beszédesen bizonyítja a Korunk zenéje, negyedszer, vagy a Vissza a modern zenéhez és több írása.

A versfordítás művészete című fejezetet nagy haszonnal olvashatják tanárok, műfordítók, de az irodalomtörténészek is. Ezek a tanulmányok a mesterségbeli tudás remeklései. Hiányzik belőlük a hivalkodás látszata is, a szolgálat alázatos missziójára mutat szép példát. Három évtizedes tapasztalat művészi alázatának képmásait állítja elének, amikor felmutatja a műfordítás és az önálló versírás kölcsönhatásának sajátos vonásait.

A kötet ötödik, egyben zárófejezete a Forgóajtó. Fodor ebben gyűjtötte össze azokat a tárcákat, esszéket, amelyekben a képzőművészekről, a filmekről, kedvenc színészeiről, az előadóestekről és az el-

maradhatatlan hangversenyekről írt. Ezekre az írásokra különösen érvényes a korábbi megfigyelésem, hogy Fodor nagyon is szubjektíven ítélkezik, csak a szép, a tartalmas, az emberi szívódik föl génjeibe. Úgy villant föl egy-egy festményt, színészi gesztust, zenei élményt, érezni lehet, boldogan osztja meg olvasójával a művészet varázslatos perceit.

Remélem, az eddig elmondottakból is körvonalazódik Fodor András szerkesztői törekvése, tükröződik a sokszínű és sokágú művészet iránti fogékonysága. Megőrizte pártatlanságát azokkal a fiatalokkal szemben is, akiknek ő egyengette a szárnypróbálgatás után a megjelenés lehetőségeit, vállalja ezzel a megőrzés gyönyörű tisztességét. Teszi ezt annál is inkább, mert egyre többet tud meg a világból, szelektív képessége erre predesztinálja. A fél évszázadon túl már nagyon tisztán látja az egyes művészetek kölcsönhatását, a hatalmas tengerből biztosan emeli ki azt a keveset, ami fölmutatásra érdemes. (Szépirodalmi 1980.)

RÁDICS KÁROLY

TOLNAI GÁBOR: NŐNEK AZ ÁRNYAK

Rendhagyó módon a kötet utolsó írásának idézésével kezdjük Tolnai Gábor tanulmánygyűjteményének ismertetését. A sorrendben utolsónak közölt interjú nemhiába kölcsönözte címét az egész összeállításnak, jelentősége messze túlmutat a műfaj megszabta követelményeken, belőle egy gazdag életút bontakozik ki, és nem utolsósorban lényeges segítséget ad a tanulmányok módszerének elemzéséhez is. (A másik ok, ami miatt a *Nőnek az árnyak* részletesebb ismertetést igényel az, hogy a televíziós interjú szövege itt lát először napvilágot; képernyőre kerülése is visszhangtalan maradt, mert a szerencsétlen műsorszerkesztés következtében egy hétköznap koradélután, a legkevésbé frekvenciált időben volt látható.)

A beszélgetés kérdező-riportere Koczka Sándor irodalomtörténész, aki a kollégiai barátság kapcsán is jó ismerője Tolnai Gábor pályájának és műhelygondjainak, úgy irányította az interjút, hogy közben a gyerekkortól kezdve a fiatal éveken át, a pályakezdő irodalomtörténésztől a nemzedékeket oktató nevelő tudós tanárig folyamatos képet kapunk, kitérve benne olyan sorsdöntő állomásokra, amelyek Tolnai Gábor pályájára meghatározóak voltak. Sokat tudunk már a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumáról, a „növelő közösségről”, hogy itt mégis és ismét szóba kerül, annak oka, hogy egyre kevesebben vannak, akik hitelesen tudnak nyilatkozni erről a fiatalokat érlelő haladó szel-

lemi mozgalomról, de amit ők tudnak, azt senki más nem mondhatja el helyettük. A beszélgetésnek ennél a részénél fellapozhatjuk a kötet egyik idevágó tanulmányát, amely *A Korunk és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma* címet viseli. Az ötvenéves Korunk jubileumán elhangzott előadás feleleveníti a fiatal irodalmár-művész közösség és Gaál Gábor elkötelezett lapjának kapcsolatát, a kortársi visszaemlékezést a Korunknak a mozgalom tevékenységéről, kiadványairól írt bírá-lataival támasztva alá. A „bírálatok” kifejezést Tolnai Gábor is hang-súlyosan használja, hiszen a Korunk és a Kollégiuma kapcsolata nem volt mindig vitamentes, ahogy a visszaemlékezés szól: „ifjonti fővel meg kellett vívnunk a magunk harcát a folyóirat lapjain olvasható, kezdet-ben idegenül ható gondolatokkal”. Ennek a harcnak, a mozgalom fejlődéstörténetének fontos dokumentuma ez az írás.

Tolnai Gábor indulására és a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumára egyaránt meghatározó volt Radnóti Miklós közelsége, barátsága. Tolnai már Radnóti életében is több recenziót írt a költőbarát frissen megjelent kötetéről. Érdekes lenne egyszer kötetben összegyűjtve látni azokat a kritikákat, amelyeket a mozgalom tagjai írtak egymásról akkor, amikor még nem mint irodalomtörténetet értékelték egymás tevékenységét, hanem a kortársi ráismerés örömeivel vagy javító szigorá-
val foglalkoztak az éppen megjelent kötetekkel.

A mostani gyűjteményben Tolnai Gábor legmeggrázóbb Radnóti-írását tette közzé, annak az útnak a dokumentumait, amellyel Radnóti utolsó napjai után nyomozva járta végig *A Meredek út végső szakaszát* – amely először az Irodalomtörténet lapjain látott napvilágot. 20. szá-zadi irodalomtörténetünkben szokatlan az ilyen nyomozás, napról napra, kilométerről kilométerre szembesíteni a visszaemlékezéseket és a tényeket, meghallgatni a sok-sok emlékezőt és kiszűrni mindazt a lénye-get, ami Radnótinak a halálba vezető útját megvilágíthatja, a tragédia időpontját pontosíthatja. A pontosságra törekvő megfogalmazás és a kortárs-barát fájalmát tükröző megrendültség ötvözete ez az írás. Gya-korta kerül szóba manapság, hogy hiányzik (többek között) egy átte-kintő Radnóti-monográfia. Maga Tolnai is beszél ennek előkészületeiről Koczkás Sándornak. De vajon újra kell-e írni azt, ami megvan? Tolnai Gábor közel harminc kisebb-nagyobb Radnóti-tanulmányt írt, összessé-gükben több száz oldalt tesznek ki. Nem kellene egy kötetben kiadni ezeket az írásokat? A kívánt szintézis megteremtését (amely meggyőző-désünk szerint már az újabb nemzedék feladata), így segítenék a leg-jobban ezek az írások. (És együtt látva valamennyi Radnóti-tanul-mányt, hátha valaki felfedezné Tolnai Gábor Radnóti-szintézisét.)

A visszaemlékezés jellegű tanulmányok közül kettő is foglalkozik Babits Mihállyal. Tolnai korábban két ízben írt Babitsról tanulmányt és

írásainak címe is jól jelzi, milyen vonatkozások érdekelték őt Babits személyiségének feltárásakor. Az első írás, amely még a szerző egyetemi hallgató korát idézi *A magába zárkózott költő* címet viselte (Erdélyi Helikon, 1935), a második a Babits halálakor kiadott emlékkönyvbe (1941) készült *A hagyományörző* címen. Mindkettőt fölhasználta a most közreadott, emlékeket idéző tanulmány, József Attila versét választva címul és mottóul: *Magad emésztő* . . . A fiatal Tolnai Gábor, aki Babits hívására került a Nyugat vonzáskörébe és vált a lap sokat foglalkoztatott munkatársává, a személyes találkozásokkal eleveníti fel, amelyek fontos adalékokat szolgáltatnak többek között Babits és József Attila viszonyához, Babits utolsó korszakának megértéséhez. Ugyancsak személyes emlékeken alapul az a tanulmány, amely *Babits Mihállyal A vihar bemutatóján* történt találkozását eleveníti fel. Ez az írás jellemző módon világítja meg Tolnai Gábor visszaemlékező módszerét. Talán soha nem kerül ugyanis megírásra az est emléke, ha Belia György a *Beszélgetőfüzetek* sajtó alá rendezője néhány sor tisztázásakor nem kéri az irodalomtörténész segítségét. A néhány sor Tolnai Gábornak Babits páholyában tett látogatására utal, a tények tisztázása mellett azonban emlékek sorát hívja elő a szerzőben, amely megint csak lényeges és más által el nem mondható visszaemlékezéssel szolgál, és Babits mellett a Németh László-kutatásnak is fontos láncszeme.

A személyesség, amely Tolnai Gábor írásainak igazi jellemzője, első sorban a visszaemlékezéseknek a sajátja. De nem mentesek a személyes megnyilatkozásoktól azok a tanulmányok sem, amelyek Tolnai Gábornak fő kutatási területével, a régi magyar irodalommal foglalkoznak. Ugyanakkor, ezt ismét a záróinterjúból tudjuk, Tolnai Gábor utóbbi, a régiséggel foglalkozó tanulmányaiban új módszer kialakításával kísérletezett. Legszemélyesebb írása, a *Maradj velem* . . . kapcsán mondja: „Ezután vagy szépirodalmat lehetett volna csinálni, de arról már lekéstem, vagy pedig áttérni egy új metódusra. Kosztolányi fogalmazta meg egyszer, hogy az öregkorban megszűnik a póz, megszűnik a tetszelgés, megszűnik minden dísz, és szinte csontvázszerűen kell fogalmaznunk. Azóta megjelent jó néhány tanulmányom, amelyben már nem ezzel a módszerrel dolgozom, hanem tárgyilagosan fogalmazok. Az összehasonlító irodalomtörténet terén próbálok új módszert kialakítani. Ezt tettem például legújabban a Balassi-tanulmányomban vagy *A magyar barokk és a mediterrán világ* című tanulmányomban és más írásomban is.”

Az idézett írásokat közli a mostani kötet is. A barokk-tanulmány olaszországi felolvasásakor is nagy visszhangot váltott ki, a személyes jellegű indíttatás ellenére széles körű kitekintést ad a magyar és a

mediterrán tizenhetedik-tizennyolcadik század vizsgálata területén, ismerve és idézve az olasz és a spanyol szakirodalmat éppúgy, mint a korszak legjobb magyar ismerőit és az irodalmi recepciók kései dokumentumait (itt Kemény Zsigmond Camões életrajzára, illetve Babits Balassi-tanulmányára utalhatunk). Tolnai Gábornak elévülhetetlen érdemei vannak a Szenci Molnár-kutatások újraindításában. Az itt közölt tanulmányok között van problémafelvető (*Szenci Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*), egy íráson belül is szintézisre törekvő (*Szenci Molnár személyisége*), és filológiai újdonságokat szolgáltató (*Molnár Albert éneke. A Faust-monda hazai történetéhez*). De ide kapcsolható a *Monológok* fejezetből az az alkalmi írás is, amely az Ady-centenárium idején Ady és a régi magyar irodalom kapcsolatát kutatva Szenci Molnár Albert zsoltárait idézi az Ady-versek mellett (*Ady, a válaszadó*). Ugyancsak elvi tisztázó jellegű a *Tótfalusi Kis Miklós kutatásának és értékelésének kérdéséhez* hozzászóló tanulmány és irodalompszichológiai módszerrel él az az írás, amely Tótfalusi halotti kartájának száraz latin versezetei ürügyén a búcsúztató íróinak jellemvonásait kutatja. Hogy a száraz filológián túl ehhez mi ad segítséget, ahhoz szolgáljon adalékul Tolnai Gábor nyilatkozata a rádióban elhangzott *Tudósok fóruma* című műsorából: „Ahogy a festő belerajzolja önmagának és kortársainak, barátainak az arcvonásait az alkotásaiba, ugyanúgy vagyok én is . . . nem lehet a régivel másként foglalkozni, mint ha a jelenünk modelljeiből indulunk ki, önmagunkból és a kortársainknak a portréiból. Ezzel nem hamisítjuk meg a múltat, ellenkezőleg, elvenebbé tesszük, és a maga korának szituációjában élő embert igazabban így tudjuk megragadni.”

Ez a módszer teszi izgalmassá Tolnai Gábor tanulmányait, hatásában pedig nagy szerepet játszik írói stílusa is. Szekfű Gyuláról mondja egy helyen, „hogy az igazi történész, illetve irodalomtörténész akkor ér el jelentős hatást, ha nagy stiliszta is”. Tolnai Gábor mindig igényes önmaga és mások stílusával szemben, ez a magas fokú igény jellemző visszaemlékezéseire éppúgy, mint irodalomtörténeti tanulmányaira vagy jubileumi megemlékezéseire. Igényes munkamódszerének bizonyítéka, amikor elárulja, hányszor fogalmazza újra írásait, egy-egy oldalhoz néha tizenöt-húsz lapnyi papírt is fölhasználva.

A módszer másik jellemzőjeként nem hagyható említés nélkül, hogy Tolnai Gábor írásainak egy része a tanítványaival folytatott közös műhelymunka eredménye. Igazolja ezt a Balassi-tanulmány ajánlása, a Radnóti útját követő nyomozás jegyzetanyaga, de a Szenci Molnár Albert jelentőségét felismerő egyetemi szemináriumi óra felévenítése is. Tolnai azok közé tartozik, akik tiltakoznak a „tudós”

elnevezés ellen, és legnagyobb rangnak tartják, ha valaki tanár. Vallja, hogy „a fiatalokkal való találkozás az előadásokon és a szemináriumokon szakmailag is megtermékenyítő”.

Ez ad mindig további lendületet a soron következő munkához, hiszen Tolnai Gábor maga írja, hogy kötete korszakot zár le, ő pedig „az örök újrakezdések embere”. (Szépirodalmi, 1981.)

NÉMETH S. KATALIN

PÁRBESZÉD A GROTESZKRŐL

BESZÉLGETÉSEK ÖRKÉNY ISTVÁNNAL

Dokumentumkötet: azokat az interjúszövegeket bocsátja közre – tematikus elrendezésben –, amelyeket a sajtó, rádió és tévé hazai és külföldi riporterei készítettek Örkény Istvánnal pályája zenitjén, 1967 és 1979 között. (Korábban bizonyára nemigen ostromolták a nyilatkozatait leső újságírók.)

Az interjú különös műfaj. Voltaképpen rendkívüli műgonddal készül; szokványos esetben a magnetofonnal rögzített beszélgetést előbb a riportert önti irodalmibb formába, aztán a nyilatkozó dolgozza át, s így, kettős munka eredményeként kerül a szerkesztő asztalára, aki a végső simításokat eszközli a szövegen. E többszörös stilizálásnak azonban észrevehetetlennek kell lennie, hiszen az interjú akkor jó, ha a spontán beszélgetés benyomását kelti; ha a kérdések és válaszok az értekező próza feszes mondatfűzését s szigorúan komoly és személytelen modorát formázzák, odavész az a sajátos aura, ami e műfaj egyik legfőbb hangulati vonzereje.

Ebből következik viszont az is, hogy az interjúk dokumentumértékét bizonyos megszorításokkal kell értelmeznünk. Nem abban az értelemben, hogy a szöveg hitelessége lenne kérdéses, hiszen a nyilatkozónak – korrekt eljárás esetén – módja van ellenőrizni, milyen szavakat adott szájába a riportert, autorizálhatja, hitelesíti a publikációt. E műfajban azonban bizonyos eltérések adódhatnak a megnyilatkozás és a nyilatkozó valódi véleménye között. „Képzelt beszélgetés a Kortárs munkatársával” című, itt közölt írásában például Örkény így társalog a fiktív riporterral:

„– Érdekes, hogy ilyen jelentőséget tulajdonít az írott szó hatásának. Egyszer, egy régebbi nyilatkozatában határozottan kijelentette, hogy az író az emberiség érdekében abszolúte semmit se tehet.

- Ezt mondtam volna?
- Határozottan emlékszem rá.
- Sokszor összevissza beszélék.”

E poén nagyban emeli az interjú hangulati értékét, az olvasó úgy érezheti, hogy kileshetett egy valódi csevegést, intimítások beavatottja lett – dokumentumértéke azonban valójában nincsen, hiszen nem igaz, hogy Örkény e nyilatkozatokat nem vette komolyan, csak úgy, összevissza beszélt. Általában nagyon is komolyan beszélt – de tudni kell, hogy mikor.

Ha a „Zsugori uram, telhetetlen fősvény ember” előadásáról azt állította, hogy ebben a szerepe „nem több, mint egy irodalmi porzívóé”, akkor világos, hogy az épp akkor születő kis mű, az interjúszöveg szellemes fordulatáért hajlamos feláldozni a már kész mű, a Molière–Simai-adaptáció érdemeit – ha viszont azt állítja, hogy „minálunk a színházak műsortervét a véletlenek összjátéka határozza meg, s nem valamely határozott stílusirányzat vagy jelentős egyéniség”, akkor ezt szó szerint kell értenünk, méghozzá úgy is, mint – sajnos – a mához szóló figyelmeztetést, aktuális üzenetet.

A szövegeket a kötet szerkesztője – Radnóti Zsuzsa, Örkény István felesége – általában a megjelenés vagy a kézirat változatlan formáját megőrizve tette közzé, a magnetofonszalagokon fennmaradt beszélgetéseket azonban (természetesen) stilárisan javította, s egyes helyeken az azonos kérdésekre adott azonos válaszokat – a többszörös ismétlést kerülendő – elhagyta. Bizonyos mozzanatok, mint a származás adatai, egyes családi emlékek, háborús megpróbáltatások, drámáinak keletkezéstörténete stb. más-más megfogalmazásban így is óhatatlanul visszavisszatérnek a különböző interjúkban. Ez némiképp zavarólag hathat azokra, akik a könyvet lektúrként olvassák, a további kurtítás-szelektálás azonban megszüntette volna a kiadvány forrásjellegét. Így szerencsés kompromisszum született, az Örkény írásait kedvelő nagyközönség halála után is találkozhat írójával, élvezheti szellemes, gyakran nemcsak a világot, hanem benne önmagát is ironikus színezettel bemutató emlékezéseit – másfelől viszont az Örkény-kutatók, az irodalomtörténészek is segítséget kaphatnak munkájukhoz, az alkotó válaszai, vallomásai a személyes megnyilatkozás hitelével rendelkező támpontokat adnak az életmű értelmezéséhez-értékeléséhez. (Magvető, 1981.)

SZERDAHELYI ISTVÁN

NYUGATI MAGYAR LÍRA – KÉT NÉZETBŐL

VÁNDORÉNEK. (NYUGAT-EURÓPAI ÉS
TENGERENTÚLI MAGYAR KÖLTŐK)
ÉS NYUGATI MAGYAR KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA 1980

Az elnevezés eredete valamelyest homályba vész. Kétségtelenül különállást is jelez, ám ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy azok a lírikusok, akik különböző időpontokban új hazát választottak maguknak „valahol Nyugaton”, abban az illúzióban, hogy fellelik ott a boldogok szigetét, megőrizték anyanyelvüket, s hívek akarnak maradni annak költői hagyományaihoz. Magatartásukat egyaránt jellemzi a büszke öntudat és jól-rosszul leplezett nosztalgia. Kemenes Géfin László, a *Nyugati magyar költők antológiája 1980* szerkesztője az előbbi életérzés meghatározó voltát hangsúlyozza előszavában és válogatásának módjával is. Béládi Miklós, a *Vándorének* válogatója érzésünk szerint mégis joggal irányította rá a figyelmet a nosztalgikus érzésre. Mert annak a meglehetősen bizonytalanul körvonalazható költői csoportosulásnak, mely önmagát a nyugati magyar költészet munkásának nevezi, legtehetségesebb tagjai, akik elsősorban költők, s nem politikusok, kétségtelenül fájdalommal idézik vissza indulásuk éveit, s lírájukat ma is át-meg átszóvik azok a hol rejtett, hol nyilvánvaló utalások, melyek azt bizonyítják, hogy nem szakadtak el a hazai magyar poézis ihlető közegétől, sőt, érzékenyen figyelnek annak rezdüléseire.

Hogy a Nyugaton élő magyar lírikusokat semmiképpen nem lehet egységesnek nevezni, mi sem bizonyítja ékesszólóbban, mint hogy Kemenes Géfin László és Béládi Miklós válogatása sem lehetett teljes. Néhány kétségtelenül jeles költő megtagadta, hogy a *Vándorének*ben közöljék verseit, így maradt el a hazai válogatásból Faludy György és Fáy Ferenc költészetének bemutatása (az utóbbi 1981 júniusában elhunyt). A *Nyugati magyar költők antológiája 1980*-ban viszont hiába keressük a Magyar Műhely című párizsi folyóirat neoavantgarde kísérletezőit, kiket az előszó sokat sejtetően „vizuális szövegíróknak” nevez. S végül mindkét gyűjteményből hiányzik a *Külhoni szövegtár* két jeles költője, Bikich Gábor és Csokits János, akiket egyhangúan kitűnő poétáknak neveznek méltatóik, anélkül, hogy verseikkel találkozhatnának. Béládi Miklós kétségtelenül gazdagabb képét adja a nyugati magyar lírának, mint Kemenes Géfin László, igyekezett minden nemzedék és törekvés legjellemzőbb arcéleit felvillantani, noha természetesen ahhoz a középnemzedékhez vonzódik leginkább, mely kétségtelenül e líra igazi értékeit jelenti. A *Vándorénekről* bizvást elmondhatjuk, hogy alapvető vállalkozás, mely igazi könyvsiker is lett, s hasz-

nát csak növelte volna, ha eredeti szándéka szerint részletesebben is bemutathatta volna a válogatásban szereplő lírikusokat, s nem kurta-furcsa jegyzetekkel zárta volna könyvét.

Megszoktuk már, hogy korszak vagy irányzat leírásánál valamilyen csoportosítani is próbál az elemző. A nyugati magyar költészet egységes voltának hiányát az a tény is jelezheti, hogy egyik antológia szerkesztője sem próbálkozott rendszeralkotással, hanem a születési évszámok szerinti sorrendet tartotta az egyetlen célravezető rendszerező elvnek. Ennek alapján indul mindkét válogatás a „nagy öregek” költészetének bemutatásával. A *Nyugati magyar költők 1980* Szélpál Árpáddal kezd, Cs. Szabó Lászlóval folytatja a sort, míg a *Vándorének* az utóbbival indul. Cs. Szabó László *Pokoltornác* címmel megjelent verseskötetében kétségtelenül ízléses, kulturált költemények olvashatók, amikor azonban Kemenes Géfin László válogatását magyarázva elmondja, hogy azokat szerepelteti antológiájában, akik „verselőként” kezdték pályafutásukat, akkor Cs. Szabó László költői jelenléte a *Nyugati magyar költők antológiája 1980*-ban némiképp vitatható.

Mindkét antológiában tekintélyes versmennyiséggel van jelen a nyugati magyar irodalom egyik legérdekesebb jelensége, Határ Győző. Bár verseskötetei is megjelentek, legjellemzőbb és legfontosabb műfaja mégsem a líra, hanem inkább a dráma. A *Golghelóghi* (e több mint ezer oldalas könyvnek két kiadása is megjelent, az első 1976-ban, a második két évvel később) a nyugati magyar irodalom életérzésének és létszemléletének történetfilozófiai köntösbe öltöztetett hatalmas összefoglalása. Határ Győző szemléletmódjára a pesszimizmus a legjellemzőbb, érzése szerint a világ széthullóban van, s megmenekülését csak akkor remélheti, ha szakít azokkal az eszméivel, melyeket mi a humanizmus megnyilvánulásainak nevezünk. Szeme előtt a világtörténelem kezdetek nélkül való apokalipszis formájában inkarnálódik, s hősét, Golghelóghit ennek egyes állomásain vezeti végig, míg megérti, hogy a történelem menetét mindvégig a rossz irányította, s a jó, az ideálok, az eszmék csak a végső pusztulást szolgálják. Hozzá kell tennünk, hogy Határ Győző nyelvhasználata sajátos feszültségben van pesszimizmusával. Szellemes, sziporkázó, telve váratlan asszociációkkal, újszerű szófüzésekkel, egyéni leleményekkel, s mindez együtt ironikus és önironikus lebegést kölcsönöz írásainak – verseinek is.

A nyugati magyar irodalom egyetlen aránylag pontosan körülhatárolható csoportja a katolikus íróké. Jellegzetes arcú kölcsonöz nekik részben az eszme, melyet szolgálnak, részben az, hogy önálló orgánummal, a Katolikus Szemlével rendelkeznek, részben az a tény, hogy az emigrációban jórészt érintetlenül őrizhették meg a maguk legsajátabb hagyományát, azt a lírai törekvést, melyet a hazai irodalom-

ban Sík Sándor és Harsányi Lajos nevével jelölhetünk. A nyugati válogatásban csak Tűz Tamás verseit olvashatjuk, Béládi Miklós azonban helyes érzéssel beválogatta Békés Gellértet és Rezek Sándort (Rezek Román a szerzetesi neve, Brazíliában él, Teilhard de Chardin életművének világszerte ismert kutatója) is. Így ugyanis világosabban láthatjuk e hajdan egységes lírai kifejezőmód fejlődésének különféle változatait. Békés Gellért a misztikus hagyomány felé tágitotta líráját, Rezek Sándor a Sík Sándor által is kedvelt helyzetdalokat műveli (pontosabban: művelte, hisz lírikusként egy igaztalannak érzett bírálat után elhallgatott), Tűz Tamás pedig jelentős költővé érett, elszakadva a hagyománytól, legalábbis annak hitbuzgalmi rétegétől, közelcedve ahhoz a lírai formáláshoz, melynek Pilinszky János költészete a legjellemzőbb példája.

Az 1920 előtt születettek közül mindkét antológiában olvashatjuk még Csiky Ágnes Mária kevésse jelentékeny költeményeit, a *Vándorénekek*ben pedig Béky-Halász Iván pannon hagyományokból megtermékenyülő lírájából is szemelvényeket kapunk, s felvillan a tragikus sorsú, hajdan rendkívüli ígéreteként indult Gyarmaty Erzsébet portréja is. A hazai gyűjteményből hiányzik Tollas Tibor, őt viszont annál bőkezűbben mutatja be Kemenes Géfin László, s ez érthető is, hiszen Tollas Tibor jellegzetesen politikus költő, s versei elsősorban ennek köszönhetik a megkülönböztetett kinti kritikai méltánylást (legalábbis némely körökben).

A honi irodalomban sem teljesen ismeretlen jelenség a „botcsinálta költő”. A dolgok természeténél fogva jóval több van belőlük az emigrációban. Tiszteletre méltó, olykor igen jelentős műfordítói életművek alkotói az ihlet fellobbanásának egy-egy csalóka pillanatában verseket kezdenek írni, s a vesíróból hamar lesz költő az emigrációban. Hangsúlyoznunk kell, hogy e „költők” olykor igen sokat tettek és tesznek a magyar irodalom befogadásáért. Bibliográfiákat készítenek különféle könyvtárak hungarikáiról, nálunk számon sem tartott kis kötetekben mutatják be a hazai magyar líra legkiválóbbjait (nemrégiben jelent meg például Béky-Halász Iván Csoóri Sándor-válogatása *Wings of knives and nails* címmel Torontóban egy eddig még ismeretlen „Modern magyar költők” sorozat első darabjaként), komoly és alapos tanulmányokban tárják fel történelmünk legnagyobbjainak nyugati kapcsolatait, olykor a hazai irodalom- és történettudomány munkáját is segítő forráskiadványokat tesznek közzé, tehát a nyugati országban is megmaradnak a magyar kultúra elismerést és méltánylást érdemlő munkásainak. E munkának előbb mintegy mellékterméke a vers, s talán maguk sem tudnak számot adni, hogyan, milyen körülmények között lépnek ki a nagyobb nyilvánosság elé, amely már költökként fogadja el őket.

A *Vándorének* közülük is bemutat néhányat. Vannak, akik vitatják ezt, a magunk részéről azonban egyetértünk Béládi Miklós elképzelésével, hiszen ő arra törekedett, hogy lehetőségei szerint hű képét adja a nyugati magyar lírának, s ebben a képben ezek a színek sem elhanyagolhatók. Hiszen az elismerten nívós külföldi magyar folyóiratokban meg lehetőszen gyakran találkozhatunk dilettáns versekkel, mintegy annak bizonyságául, hogy a „versírógép” odakint is szorgalmasan működik. A hiba csak ott érhető tetten, amikor e lelkes versírók abban a hitben leledzenek, hogy „költeményeiket” idehaza rendkívüli megbecsülés övezi, „s úgy másolgták őket – ezt a derűs elképzelést nemrégiben olvashattuk egyikük írásában –, mint a középkori szerzetesek a pergameneket”. Inkább azt mondhatjuk, hogy hazai folyóirataink jó érzékkel válogatnak a nyugati magyar irodalom termésében, s az időt álló, értékes alkotókat hazai publikációikból is megismerhette az olvasó közönség.

Mielőtt a két antológia legjáva terméséről szólnék, érdemes röviden visszapergetni előzményeiket, már csak azért is, mert a nyugati magyar költészet rövid történetének igen fontos dátumait jelzik a különféle versgyűjtemények. Odakint ugyanis az állami támogatás meglehetősen ismeretlen fogalom, s a gyűjteményes kötetek megjelenítése a bennük szereplők anyagi áldozatát is szükségessé teheti. 1956-ban jelent meg az első figyelmet érdemlő nyugati antológia, a *Tíz év versei*, 62 (!) költő 142 versével. Ebből a nem kis számú lírikusból ma már csak Csiky Ágnes Mária, Fáy Ferenc, Flórián Tibor és Kannás Alajos nevét jegyzik. 1959-ben Szabó Zoltán kilenc költőt mutatott be, s maga a szám is jelzi, hogy elődjénél jobb minőségérzékkel, szigorúbb válogatásban. Egyik kritikusa mégis „gyatra és céltalan könyv”-nek nevezte, ami annak bizonyága, hogy sehol a világon nem könnyű vállalkozás antológiát szerkeszteni. Az *Új égtájak* versválogatása 1969-ben jelent meg, Határ Győző *Bevezető őszinte beszédével*. Tizennégy költő száztizenhárom verse olvasható benne. Valamennyien írnak ma is, némelyikük a nyugati magyar líra kiemelkedő alakja.

Ennyi hát az előzmény. S ezek ismeretében még inkább megbecsülheti az olvasó Béládi Miklós munkáját, aki mindenfajta szélsőségtől óvakodva a nyugati magyar irodalomnak hiteles képét adta gyűjteményében, hiszen minden jellemző és fontos alkotót bemutat ugyan, de érezhetően az igazi tehetségekre helyezi a hangsúlyt. Ezek – születésük sorrendjében –: Bakucz József, Horváth Elemér, Vitéz György és Gömöri György. (Természetesen amikor tehetségekről szólnék, nem az emigráció legtekintélyesebb öregeire gondolunk, hanem azokra a lírikusokra, akik húszegynéhány éves korukban hagyták el hazánkat, s ma negyvenesek-ötvenesek.)

Bakucz József 1929-es születésű, eddig két verseskötete jelent meg. „Nem szerkesztett elme, hanem született költő” – írja róla Határ Győző szokott éleslátásával. Néha nyomon lehet követni azt a folyamatot, ahogy az emigrációban élő költő fokról fokra szakad ki a hagyományok vonzásából, mert úgy hiszi, hogy a maga útjára talál, holott inkább egy rémekkel és titokzatos kísértetekkel teli útvesztőbe jutott. E létérzés egyik leghitelesebb híradása a *Tolbrajz*:

Gyors termein az iszonyatnak
 hol nincs sem ablak semmi lámpa
 tántorogsz végig hadonászva
 mintha akadna aki hallgat
 s úgy úszod át itt e szobáknak
 vak folyosóit körbe-körbe
 mint ki tükörből lép tükörbe
 de mint kit nem kísér sem árny hang
 és mint hunyt szemü tengereknek
 pupillájában ragyoghat
 folytonos hal-káprázatoknak
 népe kísérteti sereglet
 a tárgyak fénylők fényt nem adnak
 vízzel telt poharak lebegnek
 üres lap fekete kép eretnek
 századok számlap-arca, ballag
 S szűri a sűrűvízű csendet
 egy végtelenből-végtelenbe
 suhogó háló s szemein egyre
 látomások jelek peregnek

A nyugati magyar lírikusok tevékenységével foglalkozó tanulmányok egy része azt a gondolatot hangsúlyozza, hogy e lírát át-meg átjárja a világirodalommal való kapcsolatból fakadó modernség. Ha csak a Magyar Műhely kísérleteit figyeljük, így is van, hiszen e költők – Papp Tibor, Nagy Pál, Bujdosó Alpár és még néhányan – valóban a szélsőséges tagadásig merészkedtek, s széles gesztusokkal dobálják le a líra megunt ruháit, hogy helyette lehetőség szerint semmit se öltsenek magukra. De ha a „hagyományos” lírikusok verseinek lélegzetvételére figyelünk, bármily merészek is képeik, bármily természetesen hagyják is el az állítványokat, s élnek egymásra fényképezett síkokkal, lehetetlen meg nem hallanunk e modernség egyik hazai ösztönzőjének, Kosztolányinak szívdobbanásait (mint ahogy az imént idézett *Tolbrajz*nak is „kosztolányis” a léptéke). S nem Kosztolányi egyik legkedvesebb, élet-

szemléletéről is oly sokat eláruló rímpárjának, az „álarc” és a rárímelő „halál arc”-nak emléke sejlík-e föl Gömöri György egyik ugyancsak árulkodó verséből?

Naponta nyelvet – álarcot cserélek.
Néha úgy érzem: arcom már ez álarc,
néha meg: hiába vergődik a lélek,
megváltásra csak önnyelvén találhat.

Mert leírhatom angolul az élet
minden rejtelmét, le a mindenséget,
de anyám nyelvén tudom csak kidadogni
a naplementét alkotó igéket.

Magyar költőnek maradni az emigrációban, s ezért napról napra megvívni a harcot – ez az emigráció költészetének igazi témalehetősége, s ennek egzisztenciálisan is átélt, olykor gyötrelmes vallomásait találjuk a már név szerint is kiemelt lírikusok műveiben. Tájékozódásuk iránya természetesen nem egységes. Gömöri György közöttük talán a leg-hagyományosabb, Vitéz György pedig a legmerészebb újító. Horváth Elemér az emberi kultúra hagyományaiból és jelenéből is megtermékenyülve alakított ki egy sajátos lírai világot, melyben a lét értelmére, az emberi élet rendeltetésére való rákérdezés gesztusa a legjellemzőbb és legerősebb. S benne, az ő költészetében is tetten érhetjük azt az egész emigráció lírájára jellemző jegyet, hogy visszarímel a hazai líra számára legfontosabb ösztönzéseire. Horváth Elemér költészetében Szabó Lőrinc drámain izzó tárgyiassága jelentette ezt az ösztönzést. Másoknál Juhász Ferenc és Nagy László képalkotásának emléke sejlík föl. A fiatalabb és kissé fésületlen Keszei István Pilinszky Jánosra rímel. S jócskán lehetne bővíteni a példák számát, annak bizonyításául, hogy a nyugati magyar líra valóban egyik alkotó eleme a sokat emlegetett ótágú sípnek, bár az alaphangot a síp másik ága játssza . . .

A *Vándorének* és a *Nyugati magyar költők antológiája 1980* e lírának korábbi, mára részben meghaladott állapotát rögzíti. A bennük szereplő költők némelyike azóta teljesen új csapáson jár, s nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a furcsa jelenséget sem, hogy egyik-másik lírikus megelégedve eddigi visszhangtalanságát, hirtelen hangot váltott, s olyan vidékeken kalandozik, melyeket nagyon szerényen pornográfának nevezhetünk. Bizonyára sikeresek lesznek e versek az olvasóknak azokban a köreikben, melyek nem felelősségre ébresztő, a szépet szeretni tanító dokumentumot várnak a költészettől. Ugyanakkor azonban aggasztó is e fordulat, hiszen annak bizonyossága, hogy a nyugati magyar

líra olyan kifejezési és szemléleti válsággal küzd, amely az adott környezetben, az anyanyelv és a befogadó ország nyelvének kettősségében nehezen vagy alig oldható fel. E belső meghasadtságot nem leplezhetik azok a színvonal nevében kiáltó kritikai írások sem, melyek a józan önszemlélet és önkritikus magatartás helyébe a hazai líra távolból észlelt válságlejeire való reflektálást helyezik.

Pedig – és ezt az érzésünket mindkét antológia megerősítheti – a nyugati magyar lírának nagy szüksége volna józan önértékelésre. Mert bármily izgalmas is a vele való találkozás, bármekkora örömmel vehetjük is tudomásul, hogy tengereken innen és túl jelentékeny költők vannak, akik hittel és híven őrzik anyanyelvük pislákoló mécsesét, azért e líra egyetemes állapotát Határ Győző *Magyar diaszpóra* című verse is jellemzi: „A tartósított elkallódás állapotában az amerikai limbuszokon.” Vannak kétségtelenül jelentékeny írói (az idősebbek között), vannak tehetségüket egyre inkább beváltó lírikusai (elsősorban az 1930 és 40 között születettek), vannak makacs, izgalmas kísérletezői (emlétsük meg közöttük az érdekes, egyéni hangú Sári Gál Imrét is), s vannak, akik érzékeny idegvégződéseikkel felfogva a hazai kulturális élet legjelentősebb eseményeit, maguk is visszhangoznak rá (így született Erdélyi Zsuzsa imádsággyűjteményéből Major Zala Lajos kötete), de nincsen igazi karaktere. Számot adhatunk érdekes, rokonszenves, sőt, egy-két jelentős költőjéről, de a nyugati magyar líra egyeteméről, melynek meglétét Kemenes Géfin László címválasztásával is igazolja, nem kapunk s talán nem is kaphatunk képet. Inkább magányos őrtüzek ezek, melyeket többnyire a nyelv szeretete, védelme, máskor a vitathatatlan költői tehetség egyébkor pedig politikai érzületek ébresztgetnek s tartanak életben. Valóban „vándorének” zendül e költők ajkán, akik olykor elképesztően nagy távolságokra adják tovább egymásnak a szót, melyet anyáiktól tanultak, s melyet ők még hibátlanul beszélnek, de a következő nemzedékek talán már akadozva, s ezek utódai alighanem már csak emlékeikben őrzik a hajdani magyarságtudatot, mely – világirodalmi allúziók ide vagy oda – e két antológiának legvonzóbb sajátja.

Thinsz Géza egyik szép verse, a *Búcsúzó* újraértelmezett Mikes Kelemen-i attitűddel fejezi ki a nyugati magyar líra és a Nyugaton élő magyar lírikus sorsának paradoxonát:

Tengerbe hullik egy könnycsepp:
ez a halál. Csak ennyi. Ne sirass.
Bölcs hullámoktól tanulom az öröklétet.

Vannak, akik már feldolgozták az emigráció traumáját, s kialakították a maguk egyéni képét, megtalálták önkifejezésük legtermékenyebb formáját. De ez a „könnycsepp”, szemérmesen rejtegetve, vagy éppen megtagadva, alighanem mindegyikük szeme sarkában ott remeg. (Szépirodalmi, 1981.; Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1980.)

RÓNAY LÁSZLÓ

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. IV. 22.
Terjedelem: 13,8 (A/5) ív
82.10785 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

A HOMÁLYBÓL

VARGA SÁNDOR: „Az ismert baloldali könyvkiadó” Faust Imre (1897–1963)	596
LENKEI JÚLIA: Balázs Béla: <i>A csend</i> (Filológiai nyomozás egy nem létező novellás kötet ügyében)	629

DOKUMENTUM

JULOW VIKTOR: Vörösmarty ismeretlen felségsértő verse	639
TÓTH DEZSŐ: Megjegyzések a vers keletkezéséről	642
URBÁN ALADÁR: Eötvös József két levele 1848-ból	647
FRÁTER ZOLTÁN: Babits kallódó értekezése	656
RÁBA GYÖRGY: Babits és a „mindennapi kislány”	661
M. PÁSZTOR JÓZSEF: Darvas József két vallomása	672

SZEMLE

BÁNYAI GÁBOR: Egy évtizednyi művelődéspolitikai (Aczél György: <i>Folytatás és megújulás</i>)	685
TAMÁS ATTILA: <i>Ismétlődés a művészetben</i>	690
BITSKEY ISTVÁN: <i>Gondolkodó magyarok</i>	693
N. ABAFFY CSILLA: Benkő Loránd: <i>Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei</i>	698
MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT: <i>Magyar drámaírók. 16–18. század</i>	702
KERÉNYI FERENC: Urbán Aladár: <i>A nagy év sodrában</i>	708
RUSVAY TIBOR: Balogh László: <i>Az ihlet perce. A lírikus Arany János</i>	712
CSÜRÖS MIKLÓS: Somogyi Sándor: <i>Gyulai és kortársai. Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből</i>	716
REISINGER JÁNOS: <i>Babits Mihály beszélgetőfüzetei I–II. (1938; 1940–1941)</i>	719
VEZÉR ERZSÉBET: Erdélyi levelcsládák	726
LAKATOS ÉVA: Fehér Imre: <i>A feledés homályából (Szélpál Árpád hazai irodalmi munkássága)</i>	731
WÉBER ANTAL: Somlyó György: <i>Szerelőszőnyeg</i>	734
RÁDICS KÁROLY: Fodor András: <i>Futárposta</i>	736
NÉMETH S. KATALIN: Tolnai Gábor: <i>Nőnek az árnyak</i>	738
SZERDAHELYI ISTVÁN: <i>Párbeszéd a groteszkről. Beszélgetések Örkény Istvánnal</i>	742
RÓNAY LÁSZLÓ: Nyugati magyar líra – két nézetből <i>Vándor-ének. (Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők)</i> és <i>Nyugati magyar költők antológiája 1980</i>	744

Ára: 23,— Ft

INDEX: 25410
ISSN 0324—4970

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116—269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 92,— Ft

1 szám ára: 23,— Ft

Index szám: 25410

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H—1389 Budapest, Pf. 149.

Akadémiai Kiadó Budapest